छांदोग्यभाष्य टिप्पणानंदगिरि

Chhandogyabhashya

4/5

55 pb

1986

रीय

छां·भा·टी· श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमः श्रीसदाशिवाय नमः ॥ नमो जन्मादिसंबंधबंधविध्वंसहेतवे ॥ तस्मै हराय परमानंदवपुषे परमा
१ त्मने ॥ १ ॥ नमस्त्रय्यंतसंदोहसरसीरुहभानवे गुरवे परपक्षौघध्वांतध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥ छंदोगानामुपनिषद्दृष्टव्याचिख्या
सुर्भगवान्भाष्यकारश्चिकीर्षितग्रंथपरिसमाप्तिप्रचयपरिपंथिदुरितनिबर्हणाय शिष्यशिक्षार्थमोंकारोच्चारणलक्षणं
मंगलाचरणं संपादयन्व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति ॥ ॐमित्येतदिति । व्याख्यानसंप्रयोजनं प्रतिजानीते ॥ तस्येइ
ति ॥ ननु शारीरके भूयःप्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वादमुष्य भाष्यं किमिति संप्रत्यारभ्यते तत्राह संक्षेपत
इति ॥ विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि संग्रहतो व्याख्यानेऽस्याः संप्रतीयते विस्तृतस्य संक्षिप्य ग्रहणोऽपग्रहत्वादित्य
र्थः ॥ किंच न चेयं यथापाठक्रमं व्याख्याता प्रकृते तु पाठक्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते तदर्थमिदं भाष्यमित्याह
ऋजुविवरणमिति ॥ ऋजुपाठक्रमानुसारि विवरणमर्थस्फुटीकरणं प्रकृतोपनिषद्योपस्मिन्भाष्ये तत्त
थेति यावत् ॥ अथ यथापाठक्रममाश्रित्यापि वृत्तिविदं भाष्यं प्रणीतं तत्किमनेनेत्याशंक्याह अल्पग्रंथमिति ॥ तथापि
विशिष्टेऽधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते ॥ तत्राह अर्थजिज्ञासुभ्य इति ॥ येहि मुमुक्षवोऽस्याविवक्षितमर्थं जि
ज्ञासंते तेभ्यो भाष्यमिदमारभ्यते तथा च विशिष्टाधिकारिसंभवे तदारंभः संभवति ॥ तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थ
परिज्ञानमवांतरफलं ॥ तत्त्वद्वारा कैवल्यं परमफलमिति भावः ॥ ननु कर्मविधिशेषत्वात् उपनिषदस्तद्व्याख्यानेनैव राम० १

कृतव्याख्यानत्वात्तिष्ठतु विस्तरप्रसंगात् अलंकृतं तत्तद्भाष्येऽतो न्याशंक्य शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात् मैवमित्यभि
प्रेत्य पूर्वोत्तरकांडयोर्नियतपूर्वापरीभावप्रयुक्तं संबंधं प्रतिजानाते ॥ तत्रेति ॥ तस्याव्याख्येयत्वेन प्रकृतत्वात्
उपनिषदः कर्मकांडेन सह संबंधोऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ कोऽसावित्यपेक्षायां तदभिधित्सया कर्मकांडार्थमनूद्य वृत्ति ॥
समस्तामिति । विहितं प्रतिषिद्धं च कर्म पूर्वस्मिन् कांडे प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ तत्र विहितं समुच्चितमसमुच्चितं चे
ति द्विविधमित्यंगीकृत्य समुच्चितस्य फलमनुवदति प्राणादीति । प्राणाद्यात्मा । अग्निश्चेत्याद्या देवतास्तासां विज्ञानं तदु
पासनं तेन समुच्चितमग्निहोत्रादिकर्म अर्चिरादिपलक्षितेन देवयानेन पथा कार्यब्रह्मप्राप्तौ कारणं । न तु
ब्रह्मप्राप्तौ न स्वर्गं तत्र श्रुत्यभावात् ॥ कार्यस्यैव गंतव्यतया बादर्यधिकरणे राद्धांतितत्वात् तस्मान्न समुच्चितं
विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । तस्यैवासमुच्चितस्य फलमाह । केवलं चेति । विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिषिद्ध
स्य गतिमाह स्वभावेति । स्वभावेन शास्त्रापेक्षामंतरेण रागप्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्टचेष्टा रागासक्तास्तेषां कर्मज्ञा
नाभावाद्देवयाने पितृयाणे चाप्यनधिकृतानां गतिस्तिर्यग्भवस्था क्षुद्रजंतुलक्षणा पुनरावृत्तिर्दुर्लभा ॥ वाक्येना
न्यतरस्मिन्नचाधिकृतानामपरमः पुरुषार्थः इति स्मृतिः शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते इति स्मृतत्वात्तयोर्नित्यफल
त्वप्रतिपत्तेरत आह नचोभयोरित्यादिना तन्मार्गद्वयभ्रष्टानां पुरुषार्थाभावे सिद्धे यः पथोरन्यतरेणाभाविष्यतीति

छां·भा·टी·आ त्वेनत्वनतावद्देवयानपथिनिमित्तेनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः इमंमावर्त्तंनावर्त्तंते॥ तेषामिहनपुनरावृत्तिरित्यत्रेमा
२ मिहेतिविशेषणाद्देहाद्यायास्यनावृत्तिमितिस्यात्तावन्नावृत्तेरेतत्कल्पविषयत्वात्कल्पांतरेप्यनावृत्त्यावपिविशेष
णानर्थक्यान्नावित्यापरत्ताथिनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः एतमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्तंतेअन्यथावर्त्ततेपुनररतिचेद्दृ
ष्टफलस्वल्पनावगमात्तस्मान्नकर्मवशाद्दासांतिकपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः॥ एवमनघकर्मफलफलितंसंबंध
नि माहरूपसत्तूद्दीताउक्तरीत्याकर्मयतोनरतिशयपुरुषार्थहेतुरतस्तत्साधनात्कर्मणस्तत्फलाच्चविरक्तस्यनिरंनिरति
शयपुरुषार्थकांक्षतस्तत्साधनकेवलमात्मज्ञानेसंसारोनर्भत्वपूर्वैक्तगतित्रयहेतुकर्मतद्वैतनिराकरणेनवक्त
व्यमित्यभिप्रायेणोपनिषदेषारभ्यते॥ नहिकर्मानुष्ठानात्पुमर्थोनतिशयोलभ्यतेतस्यातद्यथेहेत्यादौदृष्टिफलत्व
श्रुतेस्तथाचेश्वरार्पणबुध्यानुष्ठितशुभकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेर्विरक्तस्यमुमुक्षोर्मोक्षसाधनज्ञानार्थोपनि
रवु पनिषदारंभइतिहेतुंमन्त्रावः संबंधादित्यर्थः॥ नचमोक्षार्थिनःप्रवर्त्ततेतत्रकाम्यनिषिद्धयोर्नित्यनैमित्तिके
कुर्यात्स्यवापजिहासयोतिवृद्धेरक्तत्वात्काम्यनिषिद्धेवर्ज्जनीयेनित्यनैमित्तिकेचकृत्वात्रावस्थितस्यमुमु
हे क्षोर्वर्त्तमानदेहपातेपुनर्देहानारंभहेत्वभावादनायाससिद्धाज्ञानादतेविमुक्तिरितिकथंतादर्थ्येनोपनिष
दारभ्यतेतत्राहनचेति॥ नहित्वदुत्प्रेक्षितोमोक्षोपायोविनाप्रमाणेनप्रकल्प्यते॥ नचयोरुषेयवाक्यमूलप्रमाणा राम० २

मंत्तरेराप्रमाणो ॥ नचात्रश्रुतिस्मृतीप्रत्यक्षास्विामूलमालोच्यते ॥ संभवतिचयथावरोत्तचरितस्यापिकर्मशेषव
श्मादेहांतरां नच्चैकभविकः कर्माशयस्तद्यइहरमणीयचरणास्ततःशेषेणेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च तस्मादात्म
ज्ञानादेवमुक्तिरितिभावः ॥ अद्वैतात्मज्ञानविधुराणांभेदज्ञानभाजांकर्मानुष्ठायिनांक्षयिफलशालि
त्वेवाक्यशेषंप्रमाणयतिवक्ष्यतिहीति ॥ अद्वैतात्मोपदेशानंतर्यमथशब्दार्थः ॥ येपुनरन्यथासितगुरवस्त
दुपदेशमन्यथामतियथोक्तादद्वैतादन्यथाद्वैतमेवतत्त्वंविदंतितेपरतंत्राःसंतोरागादिनाकर्मानुतिष्ठं
तोविनाशिफलशालिनःस्युरितिशेषस्यार्थः ॥ अद्वैतात्मज्ञानादात्यंतिकपुरुषार्थसिद्धिरित्यत्रापिवाक्यशेष
मनुकूलयतिविपर्ययेचेति ॥ चकारात्तत्क्रियापदमनुकृष्यते ॥ सहिविद्वान्विद्ययानिरस्ताविद्यादिमलःस्वप
रिज्ञानात्स्वयमेवपरमात्माभवतिभेदप्रतिपत्तिहेतोरुच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ भेदनिष्ठानांकर्मिणांपुरुषार्थोनि
रतिशयोनास्त्यति अद्वैतनिष्ठानांतुकर्मसंजातपुमर्थस्सेत्स्यती त्यत्रवाक्यशेषस्थंलिंगंदर्शयतितथेत्यादि
ना ॥ द्वैतमेवविषयस्तस्मिन्व्याचारंभराश्चतेरन्तेभिसेथापस्याभिसंधास्यस्यत्वाभिमानस्तस्यबंधनेपरमा
नेरस्याविर्भावराहित्यंसंसारात्मकस्यदुःखस्यप्राप्तिश्चयथावस्तुतत्स्तात्स्कारस्यनोहेतत्स्वरोस्मीतिमिथ्येवाभिम
नामानस्यपरिशोधनार्थंतत्तपरस्पोग्रेहलोराहोबंधनंदुःखप्राप्तिश्चप्रतीयतेतथैवद्वैताभिनिवेशावत्तोयातिप्रथ

छां·भा·टी·आ
३

तु

ममुक्षावस्थतोऽनन्तरस्य परैरारोपितत्वस्कारत्वस्य परिशुद्धत्वयातत्वपरत्वम्व्यहरोदाहृघमाववतद्वैताभावोप
लक्षितं प्रत्यगात्मनि परमार्थसत्यभिमानवतो द्वैताद्वैत्याद्वैतविज्ञस्यानर्थध्वंसो निरतिशयानन्दाविर्भावश्चेति
याथार्थ्यकार्यान्तरोधेनाश्रयाति वैस्पष्टतातियोजना॥ केवलमात्मज्ञानं कैवल्यहेतुस्तत्सिद्ध्यर्थमुपनिषदारंभ इति त्व
यस्योदर्शितः॥ स्वपूर्वापरकर्मसमुच्चितं चात्मज्ञानं मोक्षसाधनं तादर्थ्येनोपनिषदारंभ इत्याहुस्तान्प्रत्याह
तएवेति॥ पतत्कृतकं ज्ञानित्यमिति व्याप्तेर्न त्वग्रहीतया तत्रैव चाध्यर्थे हेत्वादिष्कल्याकर्मफलस्यानित्यत्वावगमात्तव
ह्लविदाप्नोति परमित्यादि ... स्यात्वे ज्ञानफलस्यानित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धफलत्वाध्यवसायाद
द्वैतस्यात्मनो दर्शने नैव कर्मणा सह भवितुमर्हतीति॥ नहि विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः संगच्छते॥ त
न्नसमुच्चितज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारंभ इत्यर्थः॥ किंचाद्वैतात्मज्ञानं स्वमात्र्यसिध्यर्थं वा कर्मापेक्षते स्वबाधकवि
धूननार्थं वा॥ नाद्यस्तस्य साध्यफलत्वादिति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह क्रियेति॥ वाक्यजनितस्याद्वैतात्मज्ञानस्ये
ति शेषः॥ तस्य बाधकाभावे नैत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः॥ बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशंकते॥ क ल
र्मेति॥ तद्विषयो विधिप्रत्ययो यजेतेत्यादिविधिजनितः कर्तृत्वभोक्तृत्वबोधः स चात्मनि कर्तृत्वादिकमाकांक्षन्नकं
चात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः॥ कस्यापि कर्मविधिरत्तस्याविदुषो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याहानेत्यादिना॥ क राम०
३

ओघाकारं प्रमाणनिरपेक्षप्रकाशप्रसूतां मिथ्याज्ञानं द्वैतस्तेन मिथ्याज्ञानेन जानितकर्मफलविषयीरागा
द्विषस्तद्वतश्चकर्मविधीयते नहिकर्त्ता हि मिथ्यादिमिथ्याविषयो रागाद्वेषाभावे विधातुं प्राक्प्रघट्टि कुरुते जन
स्तन्तत्कामस्य चेष्टितं मि तिस्फुतेरतोऽज्ञस्यकर्मविधिपक्षेन तत्रस्यपो बाधकं प्राप्त्याभावादित्यर्थः॥ द्विती स
यं शंकते॥ अधिगंतेति अथातस्त्वाध्यायो हि वेदे हि के कर्मतो अधिक्रियते॥ अध्ययने चार्थावबोधफलमितिमीर
मांसकमर्याद्यात्तथा चाध्ययनवातो ज्ञातसर्वे वेदार्थस्यापर्यं जनेतत्स्याद्विना कर्मविधाना द्यात्मज्ञानस्यापि कर्मा
गत्वं गम्यते न चात्मज्ञानमपबाध्यतेऽविरोधादित्यर्थः॥ न तावदर्थावबोधफलमध्ययनमिति प्रामाण्यं कमस्य
तावात्तिफले तदितिवाच्येत प्रसिद्धत्वाध्ययनविधिवशेन नात्मज्ञानस्यकर्मविधिसंबंधः संभवं प्राप्तेतीति प
रिहरति नेति किंच ममैदं कर्मेति कर्मेतापेक्ष्यप्रतिपत्त्यवस्थितेः विषयी कृत्यप्रवृत्तस्य कर्त्राघाकारा विज्ञानस्यप्र
माणापेक्षामंतरेण स्वभावप्राप्तस्य वाक्योत्थेन सम्यग्ज्ञानेनापहस्तितत्वात्कर्मफलविषयरागाद्ययोगात्तन्निवेशन
स्य कर्मणो पि दुरनुष्ठानत्वान्नात्मज्ञस्य कर्मोपपत्तिरित्याह कर्माधिकृत इति। अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे
फलितमुपसंहरति तस्मादिति। अज्ञस्य कर्मविधित्वात्मज्ञस्य न्यासोऽत्र प्रकृतिं संवादयति॥ अत एवेति। एते त्वपोद्या
अभिमानः कर्माधिकृता इति यावत्॥ यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थश्चैतेकर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि कर्मी

त्रिप

छां॰भा॰टी॰ चेत्तत्पथक्क्रियेत तत्पृथक्करणाच्च न मुख्यकर्मविधिरिति मत्वोक्तं ब्रह्मसंस्थ्याद्यतिपरिसमुच्चयासंभवात्केवल
४ मेवात्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति मादंतास्थ्यनोपहारम्यते। हेतत्किमित्यस्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपासनान्युप
न्यस्यंतेत्त्राह। तत्रेति॥ उक्तं पारस्योपनिषदं रमेसतीतियावत्। स योवायुं दिश्यं वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदितीत्या
दीन्यभ्युदयफलानि उपासनानि केवलानि संतिकृष्टफलं त्वंतानि कर्मसमुच्चितफलत्वेऽद्वैतान्निःप्रपंचादोष
द्विकृतं सगुणं ब्रह्म। कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलगतातिशयफलान्युद्गीथाद्युपासनानीत्यर्थः॥ आत्मवि
द्याप्रकरणोक्तविधिविधीयासनोपन्यासे हेतुमाह रहस्येति उपनिषत्सरवेदनीयत्वस्यात्मविद्यायामुपासनेषु चावि
शेषादित्यर्थः॥ तत्रैव हेत्वंतरमुद्राव्यविमज्जतेमनोरंजीत्यादिना॥ आत्मज्ञानस्योपासनानां च यथोक्तं
सामान्यमिष्यते चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न स्यादिति मन्वानः शंकते कस्तर्हीति॥ फलतो विशेषं दर्शयन्नुत्तर
माह उच्यत इति॥ तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्यो विशेषमादर्शयति स्वाभाविकस्येति प्रत्यगात्मनि क्रिया
कारकफलविभागविक [ ] ल्पकूटस्थे स्वभाव इत्याविद्यातो विद्याकृतेन स्थ्या [ ] पितं कर्तृत्वाद्याकारविज्ञानं तत्स्या
द्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तकं यथा रज्ज्वाद्यधिष्ठानतत्त्वादिसमारोपरूपस्य मिथ्या
ज्ञानस्य प्रकाशादिकारणप्रसूतो रज्ज्वाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्तकस्तद्वदित्यर्थः॥ संप्रत्युपासनानामद्वैत रामः
४

रो

ज्ञानाद्विशेषं दर्शयति उपासनेष्विति ॥ यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि ॥ किं चित्तालंबनं मनःप्रभृति विवक्षितं
समानज्ञानीयप्रत्ययसंतानकरणं विच्छिद्यविच्छिद्यव्यापिनोपि सिध्यती विच्छिन्नधि ॥ तद्विलक्षणोति ॥ आत्मज्ञा
नां नस्योपासनांच अवांतराविशेषमुपसंहरति इति ॥ विशेष इति ॥ ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनामुपदेशात्
मवेपि विद्येव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनरप्रधानत्वात्तत्पश्चात्त्वेन वाच्यानीत्याशंक्या
हृतानीति ॥ उपासनानामीश्वरार्पणात्तु ध्यानुष्ठितनित्यादिकर्मवच्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्कार्यापेक्षया का
रणस्य प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च मंदानां सहसा तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरादावुपदेशः सं
भवतीत्यर्थः ॥ तथापि बहुविधेषु उपासनेषु किमि संगावबद्धमेवोपासनं प्रथममुच्यते तत्राह तत्वेति ॥ प्रा
क्तने पुरुषे कर्माभ्यासस्यानादिवासनया रूढीकृतत्वादभ्यस्ततत्कर्मत्यागेऽत्यंतं खिन्ने केवलोपासने चेत
स्समर्पणाद्दुःखं कर्माभिसंगावबद्धमेव तावदुपासनमुच्यते ॥ एवमादावुक्त्वा पुनरुपासनांतराति क्रमेण
वक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ कांडद्वयस्य नियतपौर्वापर्यप्रयुक्तसंबंधमुपनिषत्तात्पर्यं चोक्त्वा प्रत्यक्षरं व्याख्यातुका
मः प्रतीकमादत्ते ॥ ॐमित्येतदक्षरमिति ॥ तत्र प्रथममोंकारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलंबते परमात्मन इति
अभिधानांतरेभ्यो विशेषं दर्शयति ॥ नेदिष्ठमिति ॥ निकटतममिति प्रायेण प्रियमितियावत् ॥ ॐकारस्य नेदिष्ठ

छांभा॰टी॰आ त्वं समर्थयते। तस्मिन्निति। ॐकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेपि प्रकृते किं विवक्षितमित्याशंक्याह तदिहेति॥
५ प्रकृते हि वाक्ये तदोमितिपदमिति शब्दश्रोतस्कं प्रयुक्तमिति शब्दसामर्थ्यादेव वाचकत्वाद्यावर्त्य तत्शब्दस्व
रूपमात्रेमुपास्यं गम्यते॥ पत्रेहीतिपरःप्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षा हि पृथ्वी गोरित्यस्य माहेति। तथा चात्रेतिप
रत्वादोंकारस्य स्वरूपमात्रमुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः॥ तस्योपास्यत्वार्थं श्रेष्ठं साधयति। तत्याचेति। इतिपदप्र
योगवशादभिधायकत्वाभावे तस्य चोशब्दितप्रतिमायामगवत्प्रतीकत्वं होंकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन व
श्रेष्ठत्वादुपास्यत्वमिति द्विरित्यर्थः॥ तदीयं श्रेष्ठं समप्रमाणकं निगमयत्येवमिति॥ सर्वे वेदा इत्येतदालंबनं श्रे व
ष्ठमेतदालंबनं परमित्यादिश्रुतिः॥ किंचनास्य श्रेष्ठत्वं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह जपेति॥ गायत्र्यादिजपे यज्ञादौ
कर्मणि स्वाध्यायस्यादौ चांते चोंकारस्य प्रयोगो दृश्यते॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः॥ प्रवर्तन्ते वि
धानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां॥ ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावंते च सर्वदा॥ स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यत दा
इति स्मृतेः॥ ॐमितिब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः॥ ॐमितीसपं भागो व्याख्यातः॥ संप्रत्येतदक्षर
मित्यस्यार्थमाहातदिति॥ श्रेष्ठत्वयास्यत्वार्थमनुकृष्यते॥ व्याप्तेश्च समंजसमिति॥ न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वम
भिप्रेत्य रूढियोगमपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रकरणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह वर्णात्मकमिति॥ आमोद राम॰
५

तू प्रे

ग्रहस्य द्रोणस्य इतिवदेकदेशे समस्तस्य विषयं प्रदर्श्य प्रयुक्तमित्याहोद्गीथेति ॥ उपास्तिविमज्ञातो कर्मोद्गी
थावयवत्वादोंकारे तद्भ्रम्प्रयुक्तिरस्युक्तं त्वादनंतरवाक्यमिके विधिरुक्तमित्याशंक्याह तदुक्तो योऽस्म
ङ्क्ते हेतुस्तेन स्फुटीक्रियते तत्रैवोक्तं ध्याम्यामि दर्शितरूपस्यमित्याह । स्वपमेवेति ॥ ओमित्येतदक्षरमित्य
त्रोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः ॥ सं प्रति गुणो विवक्षवो कान्तरमादाय व्याचष्टे तस्येति ॥ एवमुपासनमितिर
सतमत्वमादिः सम्पद्गुरिस्येवं गुणाकमुपासनेयुपासरस्य तत्तत्थेत्यर्थः ॥ एवं विमुक्ता तियरमः परात्मं
धी त्वेनेयं त्रयीविधावर्त्तते इत्याहोद्गीथविमुक्ता तिरुक्ता तियस्यत्तत्थेतियांवत ॥ एवं फलमित्याय वित्ताहवैका
मानामित्यादियफलेय स्योयास्यसाक्षात्कारस्य ततत्थोक्तमित्यर्थः ॥ गोदोहनवदाश्रित्स्य विधानार
गेव१५ थिक्रुताधिकारमिदमुयासंनेतथापि यथं घ्यप्रातिबिम्बफलामिति न्यायेन फलवत्फले याजमानमुद्र
तुपे जमानेन कर्मार्थे क्रीतत्वात्तत्कर्तृकस्योपासनस्यापि यजमानस्यांस्वामिः फलमिति विवचनमाद्दिशब्दा नः
र्थः वाक्यस्यसाकांक्षत्वेनानर्थं संचारयति प्रवर्त्तंतेत्तेतरुत्तातित्त्वैचोपव्याख्यानमनुवर्त्तयन्नोंकारस्यर
सतमत्वं गुणो विधात्तयातनिकांकरोति ॥ एषामिति ॥ गतिरिस्युक्ति कारणात्त्वेपरायत्तामितिहि तिहेतुत्व

छां॰भा॰टी॰भा
६

त

मवष्टंभ इति प्रलयनिदानत्वमुच्यत इति भेदः । वैपरीत्येन चामूनि पदानि नेयानि । अपां पृथिवीरसत्वं साध-
यत्यप्सु हीति ॥ अस्यार्थस्य श्रुत्यैव प्रसिद्धिं द्योतयितुं हि शब्दः ॥ ओषधीनामपः प्रति कारणत्वाभावात्कथं
तत्र रसशब्दस्तत्राह ॥ अप्परिणामत्वादिति ॥ कारणतापरत्वस्याप्यर्थं च व्याख्यातोपि रसशब्दो गौरस इतिव-
दुत्तरत्र कार्यपरतया व्याख्येय इत्यर्थः ॥ कथमोषधीनां पुरुषो रसो नहि ताभिरसौ क्रियते तत्राह । अन्नेति ।
पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते पुरुषेति । वाग्विहीने हि प्रेते पुरुषांतरं वै विनिंदति । अतो वाचः सारतमत्वं प्र-
सिद्धमिति हि शब्दार्थः । तस्याः सारिष्ठत्वप्रसिद्धिरतः शब्दार्थः । वाङ्निर्वर्त्यत्वादृचस्तद्रसत्वमित्यभिप्रे-
त्याह । सारतरेति । ऋचः सकाशादपि तदध्यूढं साम गीयमानं वक्तृश्रोत्रोः सुखकरमिति मत्वाह सारत-
रमिति । उद्गीथशब्दं चावयवे प्रकरणान्नियमयति प्रकृतत्वादिति । न हि सामान्योक्तं फलाय भवतीति
मन्वानोक्तं ते सारतर इति ॥ पुरुषार्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयति स एष इति । रसतमः स्वर्-
गाके मोक्षोरूपस्य स्वार्थे विशेषणमुभ्यां महीकरोति । परम इति । तस्य परमात्मस्थानयोग्यत्वं सम-
र्थयते ॥ परमात्मवदिति । यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसंधीयते तथास्यापि तदात्मनानुसंधेयत्वा-
द्विष्णुवदालंबनार्हं प्रतिमावदयमपि परमात्मवदालंबनयोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ओंकारस्य प्राचीनोर

राम०
६

सोनास्तीतितृतीयसत्तमत्वस्फुटीकरणार्थंपरिगणनान्नातःसिद्धमष्टमत्वमनुवदति।अष्टमइति।ननुमुक्तानुसार
भूपनत्वमत्वेप्रतीयमानेकथमोंकारस्याष्टमत्वप्रतिज्ञायतेतत्राह।पृथिव्यादीति।सएषइत्युक्तेयत्नोकर्तव्ये
यंउद्गीथइत्येतदाचष्टे॥यदुद्गीथइति।पूर्ववदुद्गीथशब्दोवयवपरोनेतव्यः।अथगुणान्तरविधानार्थंप्रश्न
मवतारयन्नुक्तमनुद्रवति॥वाचइति।ऋचःसामरसःसाम्नउद्गीथोरसइतिचोक्तमितिद्रष्टव्यं॥इदानीमृ
गादिजातिजिज्ञासमानःपृच्छति॥कतमेति।वीप्साचैवंप्रश्नेतत्तज्जातिर्ज्ञानेच्छाद्योतिरुक्तंदर्शयितुमित्याह
कतमाकतमेतीति॥प्रश्नत्रयमाक्षिपति।नन्विति।अनेकजात्यवच्छिन्नानांमध्येयदैकस्याजातेर्निर्द्धा
रणार्थःपरिप्रश्नोभवतितदातस्मिन्विषयेविकल्पेनडतमच्प्रत्ययःस्याद्यथाबहूनांकठादीनांमध्येकठ
जातिनिर्णयार्थंकतमेकठइतिप्रश्नोदृश्यतेतथान्यत्रापीतिसूत्रार्थः।बहूनामेकस्याःनिर्द्धारणेडतमजि
धानेपिप्रकृतेप्रश्नत्रयेकानुपपत्तिरित्याशंक्याहनहीति।अत्रेत्यपव्यापकाध्येतृव्यवहारमभिरुक्ताकेऋक्
जातिग्रहणांसामजातेरुद्गीथजातेश्चोपलक्षणं।तद्बहुत्वाभावेपिकिंतःक्षिपतेतत्राह।कथमितिऋगादि
जातग्रोपरिभूयस्याःस्पष्टत्वात्।सामध्येकतमर्ग्जातिःसामजातिर्वाकतमावोद्गीथेजातिरत्रविवक्षितेति
प्रश्नेपुतेनचास्तितत्रजातिबहुत्वप्रमाणाभावादतोनुपपन्नंप्रश्नत्रयमित्यर्थः॥प्रश्नानुपपत्तिंदूषय

ज्य

छ्वो·भा·टी·आ ति। नैष दोष इति। बहूनां तत्तज्जात्यवच्छिन्नानां सन्निधाने जातौ सत्यां व्यक्तिबहुत्वसंभवात्तदन्यतमतानिर्द्धा
१ रणार्थपरिप्रश्ने विकल्पेन डतमजिति सूत्रार्थो गाकारादृगादिजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वा चश्र
त्रसङ्ख्या ह्यो विवक्षितेति प्रश्नस्यार्थवत्तानाऽनुपपन्ने प्रश्ने चैषमित्यर्थः। यन्नु विग्रहान्तरं गृहीत्वा प्रश्नानुपपत्तिरि
त्युक्तं तत्राह। नत्विति। तत्र चानुपपत्तिं परिजातेरित्यपत्र्यक्नीकरिष्यति। अव्रीहिविग्रहापरिग्रहे द्वेतिकारापन्न स
दाहरणां किं स्यात्ते कठप्रादस्य व्यक्तिविशेषस्याभावादिति शंकते। नन्विति। उदाहरणोपिसत्यां कठजा
तौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्तदन्यतमनिर्द्धारणाभिप्रायेणापरिप्रश्ने डतमजित्संगाकारान्तपरोक्तोदाहरणाविरो
धोऽस्मत्पक्षेऽस्तीति परिहरति तत्रापीति। नन्वद्विधापि विग्रहोपपत्तौ किंति। त्वदिष्टो विग्रहो नियम्यते तत्राह। प
दाति। त्वदिष्टविग्रहपरिग्रहस्त्वेदृगादिजातेरेकत्वात्प्रश्ने कंवहुत्वापोगाद्बहूनामित्यादिसूत्रेणाकतम
कृतमत्तुसामेदुदाहरणां न सिध्येत् तथा च तत्तिव्यर्थपर्यन्विधानंप्रसज्येत न हि वेदिकमुदाहरणाप्रमत्तया
तामिवहीतंशाकातस्मात् दृगादिव्यक्तिरेवात्र प्रश्नप्रयुक्तेत्यर्थः॥ किमिति पश्योक्तरीत्याविमृश्यते विवक्षितम्या
रू दित्यपमेवादावुपन्यस्तं लाघवादित्याशंक्याह विमर्शो हीति। शिष्यमनयाश्रात्[illegible]त्यर्थः॥ कि स्याचोदिते
सैवाचायैर्मतापरिहरतिवागेवेति नन्वौचेप्रतिवचने वागन्वोरेकत्वावगमाद्दोकारस्यपरस्ततमवाकोपरिष्ठ एम०
१

दृ म ६

मत्त्वंव्याहन्येत्तेत्याशंक्याह वागर्थावितिकथंपुनर्द्वैतमवाक्यादिप्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्यंमिघतेऽर्थाभि
धानाभावान्नत्राहाप्ताविति पूर्वंहिवाक्यमोंकारस्यपरसत्तमत्वं विरुध्यतिरंदंतत्तस्यैवाप्तिगुणाविधत्तेतथाचतादृगु
णाविर्थ्यंर्थत्वेनास्यवाक्यांतरत्वादेतद्वाक्यवशात् दृष्टतमत्वाभावेपिपूर्ववाक्याद्वोंकारस्याष्टतमत्वमविरुद्धमित्य
ती र्थः॥तथापिकथमृगादितीजोपिएष्वेवागेवर्गिस्यादिप्रतिवचनमुचितंतेतद्याक्तिविशेषवचनमेवप्रश्नान्तसा
रास्याशंक्याहवाक्प्राणाविति॥वागर्थौयोनिस्तत्रिविधंर्नैकत्वात्प्राणाश्चसाम्नोहेतुर्बलेनहिगीतिस्याघतेतत रू
थावागेवेसाहिनाकार्यकारणयोरभेदोपदेशादृष्टान्तेसाममात्रेवातत्स्वकारणात्मकंप्रतीयतेतेनपूर्वत्रा
पिर्यक्तिरविवक्षितापृश्नप्रतिवचनपरिकार्थत्वान्तच्चैवमृगादिजातेरेकत्वाङ्तमचप्रत्ययान्वयतित्त
त्रजातस्यवद्धित्ता नामुक्तामोङ्गाध्यानांसान्निध्यादृगादिजातेरेकस्यानिर्धारणार्थपरिप्रश्नेतत्प्रयोगसंभवा
दृगादिषुप्रत्येकंभेदविवक्षयाषष्ठीसमासेहृषताम्रुक्तंतत्रप्रत्येकमेकत्वमपेक्ष्योक्तास्यांषष्ठीसमासेतुनाकं
चित्तद्दृष्यतीतिभावः॥ऋगात्मिकायावाचंसामात्मकस्यप्राणस्यग्रहणतोफलितदर्शापिन्तुक्रमेवव्यक्तोकरो
तिपथाक्रममिति॥अवतामभात्रावरोधेपिकिंसिध्यतीत्याशंक्याह॥सर्वेतितथापिकिंस्यादितिचेत्तत्राह॥सर्वेका
मादतिद्वत्का[redacted]प्रक्रियायासर्वकामावाप्तिहेतुरोंकारोविवक्षितात्प्तिगुणकःसिध्यती

छां॰भा॰टी॰ त्यर्थः॥ तत्रापि प्रतिवचनेनात्पर्यमाह। ओमिति। ओमित्येतदिति। अत्रापि पूर्ववज्जातिग्रहीतोत व्यक्तित्वेन मात्रिरेवोक्ते
८ तिशंकां निरसितुमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणं। तथा चोद्गीथस्तदवयवो विशेषणात् प्रकरणाच्चेत्यर्थः॥ पारंप
र्येणावाक्प्राणयोः सर्वकामसंबंधमाह उद्गीथस्यापि तथाभूतवागादिसंबंधादस्ति सर्वकामसंबंध इत्युक्ते
रिदानीमोंकारस्य वाक्प्राणद्वारा सर्वकामसंबंधे हेत्वंतरमाह। तद्वा इति। तदेतस्य द्वयोरक्षरविषयत्वं वा
वर्त्त्यवक्ष्यमाणविषयत्वं दर्शयति॥ मिथुनमिति। वेशब्दो मिथुनप्रसिद्ध्यर्थः॥ वाक्प्राणाविति पदद्वय
नू मयमुपलभ्यते तं मिथुनमिति योजना। संगोक्तस्य वाक्यार्थमाह॥ ओंकारमेति। वाक्प्राणयोरभिव्यक्तिमका
रणत्वमुत्तरवाक्येन स्पष्टयति॥ ओंकृतिपथा वाक्यार्थौ मिथुनमेवेमुक्तमेवेच्छया तं ओरता मिथुनं निर्दे
शसामान्योदिच्छाशंक्याह नत्विति। विपक्षे दोषमाहान्यथेति। इष्टमेव मिथुनद्वयमिति चेन्नेत्याह। तथा
चेति। नतु मिथुनयोरन्तरं मिथुनत्वमाद्यपेक्षवचनमुपपद्यतस्य तेने त्याधकर्णयन्मंगान्तत्वंतं त्वं मिथुन
द्वयमस्तीत्यर्थः॥ भवतु वा क्वाप्राणाख्यमुक्तमात्मक वाक्प्राणरूपं ओंकारं मिथुनयोः संसर्गे किं फलं तत्रा
तस्य हा एवमिति। कपापुनर्विधया मिथुनेनैष संसृष्टमक्षरस्य सेतीत्यत्राह। वाङ्मयत्वमिति पन्तु सर्वकामापि
गुणविशिष्टमिथुनमित्युक्तं तदुपपादयति मिथुनस्येति। प्राप्तिद्वमिति तादृग्गर्थो पथ्योक्ताक्षरस्य सर्वकामा रामः ८

ति तद्धर्मेत्युपासकस्याप्तिगुणविशिष्टस्योक्तिः ८ आप्तेति वक्तव्ये कथमापयितेत्युक्तं तत्राह य
जमानस्येति निपातौ त्व धारणार्थौ उक्तौ पं ८

ति

प पितृत्वेदृष्टोऽन्तःसन्नुच्यते ऽनेनत्वाकोनेसंबंधः॥ दृष्टांतमेव विवृणोति प यथेत्यादिना॥ मिथुनद्वयेनास्तीत्युक्तत्वा
त्कथंमिथुनावितिद्विवचनं तत्राह मिथुनावयवाविति॥ ग्राम्यधर्मेत्ति यातथाविधव्यापारतयेत्यावत्॥ वैश्र
ब्दोवधारणे॥ विवक्षितं दृष्टांतिकमाचष्टे॥ तथेति॥ एवमोंकारमाप्तिगुणविशिष्टं विद्वांस्तदुपासनाफलं कथ
यति तदुपासकोऽपीत्यर्थः तदवयवभूतमिति यावत्॥ आप्तिगुणवदोंकारोपासनात्कथमुपासितुस्तद्गुणो भवती
त्याशंक्याह तमिति॥ उक्तश्रुत्यर्थस्य गुणोपत्तरवधानेतास्यापेदृष्टोपतिसमृद्धीति तस्य समृद्धिगुणवत्वमप्रामाणिकमि
त्याशंक्य परिहरति कथमित्यादिना॥ तदेतत्सदृशयोरोंकारात्मकमक्षरं विषयत्वेन निर्दिशति प्रकृतमिति तस्य सम्बन्धार्थो
ऽयं शब्दः॥ अनुज्ञाक्षरमित्योंकारविशेषणं विवक्षितेनार्थेन घटयति प यद्धीत्यनुज्ञा चेति तस्यानुज्ञात्वे प्रश्नपूर्वकं प्रसिद्धिमुप
न्यस्यति कथमितीति तत्रे तिशिष्टानयनयो गिरिः॥ तदिदमनुमतं यं साधारणरूपेणोच्यते॥ ॐकारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोकप्रसि
द्धिंवदेप्रसिद्धिं समुच्चिनोति तथाचेति कतिदेवायाज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे त्रयस्त्रिंशदिति याज्ञवल्क्येन प्रत्यु
क्तेसत्योमिति शाकल्योनुज्ञां कृतवान् पुनश्च कत्येवेति प्रश्ने षडिति प्रतिवचने सत्योमिति हो वाचेत्यादि वा सहे हुड्
रणके यथोक्तार्थानुसार प्रसिद्धिमित्यर्थः॥ पद्धिं किंचेत्यादावुक्तो लोकप्रसिद्धिमेव प्रकटयति तथा च लोकेऽपीति हो
वाचेत्या(दि) ॐकारस्य लोकवेदप्रसिद्धिमनुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणकत्वमित्याशंक्याह तदिति॥ तथा ह्योप्य

छां॰भा॰टी॰अ॰
१

र्थः समृद्धिप्राचुर्यादुपरिसंवक्ष्यते। तस्याः समृद्धिमूलत्वं ख्यापयति। समृद्धो हीति। अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रतिकारणत्वेन
समृद्धित्वे तस्योंकारस्यापि तदात्मकस्य समृद्धिगुणवत्त्वं सिद्धमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥ समर्द्धयितेत्यादिफलवा
क्यं प्रत्याह समृद्धातीति। अस्मिन्वाक्ये समर्द्धयितेत्यादिपदजातमापयितेत्यादिपूर्ववाक्यवद्व्याख्येयमित्याह इत्यादिपूर्व
वदिति॥ ॐकारस्य गुणान्तरपवतः सफलमुपासनमुक्तं तथा च वक्तव्याभावात्तेनेयमित्यादिवाक्यमनर्थकमि
त्याशंक्याहाथेति स्तुतेरानर्थक्यमाशंक्याहोपास्यत्वादिति॥ प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति। कथमित्यादिना त्र
यीविद्यावर्त्तत इति संबंधः॥ त्रयीविद्येत्यस्याप्यचरितार्थत्वं कथयति॥ त्रयीविद्येति। किमितिष्कृतं तत्स्वाव्याख्या
पतेनत्राह नहीति। तस्याश्च स्वरूपलाभस्यानादित्वेन हेत्वनपेक्षत्वादित्यर्थः। कर्मापि कथमात्मावरणादिभिरात्मा
नं लभते तत्राह कर्म त्विति। प्रसिद्धिमेव प्रपंचयति कथमित्यादिना अध्वर्युर्होत्रोद्गात्रसमाहारस्य दर्शपूर्ण
मासादिषु संभवादग्निहोमादिषु चासंभवाज्जात्रित उपसमाहाराल्लिंगाद्धोंकारेण प्रवर्त्तमानं त्रयीविहितं कर्म
सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह। लिंगाच्चेति। सवस्यानोक्तं कर्मेति न्यायाद्धोंकारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरि
ति स्तुतिविध्यापत्त्यंतरमाह तच्चेति कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते तत्राह परमात्मेति तत्प्रतीकत्वे किं स्यादित्येवं तद्दा
हात इत्युपचितिरिति॥ ननु कर्मणा परमात्मा चेद्धाराध्यते तर्हि तत्प्रतीकत्वादक्षरस्यापि तेनार्थवत्त्वं स्यात्तन्न चेष्यस्ते

तश्रा
राम॰
९

रा ति

नाराध्यत इति प्रमाणमस्ति तत्राह। स्वकर्मणेति। वर्णाश्रमविहितेन कर्मणेश्वरं प्रसाद्य तत्प्रसादवशात्तत्फलं कर्त्ता
प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वादीश्वरपूजार्थं कर्मेति कर्मकर्मेति गम्यते। तथा च तत्प्रतीकत्वादीश्वरस्य तत्पूजार्थं कर्मेति
युक्तमित्यर्थः॥ वैदिकं कर्मेश्वरपूजार्थमित्यत्र स्मृत्यन्तरं स्मृत्वा विधान्तरेण स्तौति किं चेति यजमानादीन्सादिपूर्वेण पत्न्या गृह्य
ते॥ प्राणेष्वपि विहितं कर्मैव वर्त्तत इति संबंधः॥ उक्तं सेतरमाह। तत्रेति यथाक्षरविकारे यजमानादिप्राणे वैदिकं कर्मैव
वर्त्तते तथेति यावत्। हविषे स्यत्रापि पूर्ववदन्वयः। कथमग्न्यादिप्राणानां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत आह यागे
ति। आदिशब्देनोक्तवैदिककर्मसंग्रहार्थः॥ तस्माद्देवमित्युदाहृत्य तत्पादिस्मृतेरित्यर्थः॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा
दित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतिमाश्रित्याहोत्त्वेति तद्व्याहारौश्रद्धेनान्नस्य प्रजानां लादि
चौपल्पुपकरणां सर्वमुच्यते। तथापि कथमेतस्यैवाक्षरस्य तद्विकल्पस्यादित्याह प्राणेति। अक्षरस्योक्तस्य महीकृ
तत्वादुपासने सिद्धे किमन्तरेण ग्रंथेनेत्याशंक्याह तत्रेति पूर्वस्मिन्संदर्भे स्थितिवशादक्षरविज्ञाने कर्त्तव्ये तन्निष्पादक
मेतद्विज्ञानवतोनुष्ठेयमिति स्थितं तत्संक्षेपतमुत्तरवाक्यमित्यर्थः॥ आक्षेपाक्षराणि व्याचष्टे तेनेत्यादिना। ननु कर्म
कर्तृत्वे विद्वदविदुषोर्विज्ञानेन तत्फलमश्नुते नाविद्वानिति कथमित्याशंक्याह तपोश्रेति। इति शब्दस्त्वाक्षिपतीत्यने
न संबध्यते। कथं विद्वदविदुषोरविशिष्टफलमित्याशंक्य दृष्टांतमाह दृष्टं हीति। विमतेन स्वतंत्रफलमगत्तानत्वाद्य

उपावेस्पृत्याद्विति प्राप्ते प्रत्याह नैवमिति। हेतुत्वेनावतारितेवाकर्म्माव्यक्तेभिन्नेहाति। विद्योपासनाकर्मविद्या। तत्प्रयो
भिन्नत्वंप्रथक्फलवत्त्वंतन्न विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः॥ विद्यायाःस्वतंत्रफलवत्त्वेनास्तीतिपक्षस्यव्याहृतत्वप्रका
रमेवप्रपंचयति॥ नेमावित्या॥ ओंकारज्ञानादुभावपिरक्षरज्ञानस्याविशेषफलितमाह तस्मादिति। दिंगकर्मांगमुद्गीथमा
त्रंतंतस्माहाक्षिव्याहिष्विद्याक्षरज्ञानस्येतियावत्। पन्त्कपुनरुक्तं तयोश्चकर्मसामर्थ्यादेवफलस्यादितितत्राह
दृष्टंहीति॥ पत्त्वंगज्ञानत्वादितित्वकिमंगत्वेसतिज्ञानत्वं किंवाश्रितस्यविहितत्वमथवाएतदेवज्ञानत्वविशेष
णेनाधस्तान्निद्धरणानियमन्यायेनासिद्धेर्नद्वितीयोगोदोहनेव्यभिचारात्॥ नन्वतोपिदृष्टांतस्यसाधनविकल
त्वाहाउपावेक्षराणस्याश्रितस्यविधुदाहरणाबहिर्भूतत्वात् अंगसंबंधज्ञानत्वमात्रेणादृष्टांतत्वेसत्वंगत्वोपाधेःसंभ
वादित्यज्ञानाविशेषफलाधिकामित्यत्रानेनतत्रवाक्यंयोजयातितस्मादिति॥ विज्ञानमुद्गीथाद्यंगमात्रविषयमुपासना
तिरिक्तंतेनेतियावत्॥ योगोदेवतादिविषयमुपासनं। इतिशब्दस्तदर्थसमाप्त्यर्थः॥ तत्रैवार्थासिद्धमर्थंकथयति
विद्धदितिनन्वर्थीसमर्थोविद्वानपर्युदस्तश्चकर्म्मण्यधिकारीस्यगाकारादविदुषस्तत्रैवस्वराणानोकांतस्यानाधि
कारात्कथंतत्कर्म्मवीर्यवदितिप्राप्तितत्राह तत्राहनचेति॥ औषस्त्येकषास्तितंवेधौमच्चीहि। तेधिष्यादितस्मिन्नयंथ
जानेविद्याहीनानामपिकर्मानुष्ठानंदृष्टमतेप्रस्तोतर्यादेवतेत्याहोतोचेद्विद्वानस्यादितिलिगात्तस्मादाविडयोप

कर्मतापविकारोऽविकारिलक्षणो तु ज्ञानाभावेपि दृष्टादिज्ञानमात्रे तद्विशेषणासिद्धिरित्यर्थः॥ गुणस्तावद
क्षरं तानं स्वतंत्रस्वफलमित्युक्तं तत्र रसतमगुणावदक्षरविषयमेकमुपासनं तत्र च विद्युद्देशो फलस्यापि
तत्वेपि विश्वजिन्न्यायेन वा तत्कल्प्यते॥ आदित्यगुणावतस्तमन्द्विगुणावतस्त्राक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं फलश्रुते
स्तथा चात्र त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षितानीत्यत्राभिहारस्तत्तमेति॥ न तावद्देहोपासीतेति विधिव्य
तिरेकेण मध्ये विध्यंतरमुपलभ्यते। न चापार्यंताहवैकामानामित्यादियाकेफलश्रुत्या विधिरुन्नेयो रसतमगुणा
वदक्षरविज्ञानावयौ फलाकांक्षितापर्थवादस्थफलांशान्वयेनानेकगुणावदेकविज्ञानविधिसंभवे विधि
भेदकल्पनायोगान्नोत्कल्प्यार्थवादिकफलवदनेकविशेषणाकेकोपासनविषयविध्युपगमेन वाक्यैक्यसं
भवेवाक्यभेदस्यानुचितं॥ एतेन विश्वजिन्न्यायो निरस्तो रात्रिसत्रन्यायापत्तिप्रकृताविरोधादिति भावः॥ तस्योपव्याख्या
नमित्युक्तस्योपसंहारवाक्यं खल्वेतस्येत्यादि तत्वेतच्छब्देन प्रकृताकर्षणो काररसामाहाने केति॥ रसतमाप्तिसमृद्धि
रूपाण्यनेकानि विशेषणानि तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकप्रकारतयोपास्यत्वात्॥ प्रकारभेदेप्युपासनैकस्यप्रागेवो
क्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्येतदुपव्याख्यानेपतत्खल्वविहितमित्यर्थः॥ गुणत्रयविशिष्टमुद्गीथावयवभूतमोंकारा
ख्यमक्षरं परमात्मप्रतीकं तदुध्योपास्यामित्युपदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधिदैवभेदेनादित्यप्राणादृष्ट्योप

श्री·भा·टी·अ· सनंतविवक्षनकंडिकोत्तरमवतारयति देवासुरा इति॥ तत्राक्षराणां व्याचिख्यासुरप्रतिमाद्युदासार्थं विवक्षि
११ तं समासं दर्शयति। देवा इति॥ देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति दीव्यन्तीति दीव्यतिर्द्योतनार्थो दिवुक्री
डाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकांतिगतिषु इति दर्शनात् तस्य चाजंतस्य सति गुणे कर्त्तरि पचाद्यचि रूप
सिद्धिरित्यर्थः॥ ते चोत्तरकांडे वाङ्कृद्धादयो भविष्यंतीत्याशयेनाह। शास्त्रेति॥ इदं चाध्यात्ममित्युपसंहारवि
रोधात्प्रसिद्धदेवहेयत्वादुपासकशरीरस्थकरणग्रावस्था देवास्तत्वात्मकाः शास्त्रानुसारिणो देवशब्द
वाच्या इत्यर्थः॥ तथाध्यात्मं असुराविरोचनादयः स्युरित्याशंक्य पूर्ववदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याह
असुरा इति। असुराः इंद्रियवृत्तय एवेति सेवंधः॥ सात्त्विकेंद्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यं तासामसुरत्वसिध्यर्थं
दर्शयति तद्विपरीता इति॥ तासामसुरशब्दवाच्यत्वे निमित्तांतरमाह। स्वेष्वेवेति। विद्यग्विषयासु विषंचो
नानागतयो विषयायासां तास्विति यावत्॥ प्राणनक्रियासु जीवनानुकूलप्राणचेष्टास्वित्यर्थः। तद्देवसु
रपतिस्वाभाविकमिति॥ शास्त्रापेक्षामंतरेणोवस्वभाववशात्प्रवर्त्तमानत्वे स्वाभाविकत्वं तथा च शास्त्रा
पेंद्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यं सामसुरतामतिविशिदमित्यर्थः॥ वैपरीत्ये तरमाह तम आत्मिका इति॥ कथं मिथो वि
षयापहारनिमित्ताकृतस्य देवानामसुराणां संग्रामो भूदित्यपेक्षायामंतरीहत्तिप्रकथयति शास्त्रीयेति॥ दे राम·
११

वीवृत्तिं प्रथयति तत्र थेति॥ देवानामसुराश्चासुरवैपरीत्यं स्फुटयति शास्त्रेति॥ स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूप
पाप्माऽसुरः परिच्छेदाभिमानस्तस्य तिरस्करणार्थमिति यावत्॥ उक्तमाध्यात्मिकसंग्रामं निगमयति इदन्त्वेमि
ति॥ उक्तरीत्या यथोक्तानां देवानामसुराणां च पराभिभवः स्वोद्भवश्चेष्टैवरूपः संग्रामः प्रतिदेहमनादिकाल
प्रवृत्तो यथा देवासुरसंग्रामस्तथेति यो जना किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपो देवासुरसंग्रामः श्रुत्याऽऽख्यायते त
त्राह स इह इति स हि संग्रामोऽस्मिन्प्रकरणे प्राणानां स्वाभिप्रवृत्तिविषये विज्ञाने विधातुं प्रवृत्तस्तथाऽऽख्यायिका कथा
रूपेणाख्यायते। इन्द्रियाणां विषयवैमुख्यं धर्मः स्वाभाविको येषां तद्वाभिमुख्योपायस्योद्भवन्तीति विवेकविज्ञा
नसिद्ध्यर्थं चाख्यायिका प्रणीयते तस्मादिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ विषयप्रावण्यं परिहर्त्तव्यं तद्वैमुख्यमेव तेषां
श्रेयोर्थिभिर्यत्नादापादेयमिति भावः॥ यजमानप्राणानामेव देवासुरभावस्योक्तत्वमनन्तरं प्राद्वायथेः॥ प्रजाप
तिशब्दस्य रूढमर्थमपाकृत्य विवक्षितमर्थमाह प्रजापतिरिति उक्तरूपः पुरुषः प्रजापतिरित्यत्र गमक
माह॥ पुरुषस्त्वेति॥ कथं पुनर्यथो[illegible]र्थ यथोक्तानां देवासुराणां तदपत्यत्वं तत्राह तस्य हीति॥ यत्रेत्युक्तसं
ग्रामनिमित्ते पराभवप्राप्ति। तत्तत्रेति देवानामुत्कर्षोपकर्षश्चासुराणामित्याशङ्क्य अस्मिन्निमित्ते कथमुद्गीथमत्राह
रणमित्याशङ्क्याह तेऽहोद्गीथेति॥ लक्षितलक्षणान्यायेन च यतितस्यापीति॥ उद्गीथमक्त्वौ वित्यपरेऽप्यपरेऽर्थः॥ तदाहर

छां॰भा॰टी॰आ॰ रा प्रयोजनं प्रश्नपूर्वकं कथयति तत्किमर्थमित्यादिना ॥ संप्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति यदा चेति ॥ अचेत
१२ नस्य करणस्योद्गातृत्वासंभवात् विशिनष्टि चेतनावंतमिति ॥ मुख्यप्राणं व्यावर्त्तयति घ्राणमिति ॥ त्वन्नत्वं कुर्वन्निति
वाजसनेयकश्रुतिमाश्रित्याहोद्गीथ[illegible]क कर्त्तारमिति ॥ अथोद्गीथभक्तिरेवेष्यते न तूद्गीतात् कथयत्तदुपास
ल नमित्याशंक्याहोद्गीथभक्तेरिति ॥ तपोयत्वा सितमुद्गातारमुपासत इति यावत् ॥ कथमुपासनमित्यपेक्षायामुद्गी
थेन कर्त्तव्यप्रार्थनयेत्याह कृतवंत इति ॥ तेह नासिक्यमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह नासिक्येति ॥ किमि
त्यक्षरमोंकाराख्यमिहोपास्यत्वेन व्याख्यायते तत्राह वेहीति ॥ उक्तमेव स्फुटयति वेल्लितेति तथा च प्राणस्योद्गी
तृदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य परित्यागो भक्तेश्च घ्राणप्राणदृष्ट्योपास्यत्वांगीकारः प्रकृतोपादानमिति शेषः ॥ पूर्वा
परविरोधमाशंक्यते नन्विति ॥ उद्गीथोपलक्षिते नोद्गात्रेणोपलक्षिते ज्योतिष्टोमादिकर्मोद्धृतमित्युक्तं तदाह
रणं च तस्योपासनं तद्विरुद्धं नासिक्यप्राणादृष्ट्याक्षरोपासनवचनमित्यर्थः ॥ स्वोक्तेर्मिथो विरोधं परिहरति नैष
दोष इति ॥ उद्गीथोपलक्षितकर्मोपलक्षिते ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि तास्यत्वेनोद्गातृप्राणस्य दृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षरं वि
वक्षितमोंकारस्योद्गीथावयवत्वोपपत्तेर्नैष्ठो न स्वतंत्रो व्यापकत्वोक्तिस्तथा चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणानर्थ्य
पत्त्वेनत्याविरोध इत्यर्थः ॥ आश्रित्यविधानार्थं कर्माहरणमित्युक्तं तदेतत्यादि व्याचष्टे तमेवामिति ॥ स्वोत्येनचास् राम॰
१२

प्रा०ण

रणानासिकासंबद्धेनेति यावत्॥ अथ मौहासंगस्तद्द्वयेलोत्पेतस्यासंगवेर्यसाधयति॥ सहेति॥ कल्याणोगंधः
रमिरक्तं तस्य ग्रहणमेव त्वभिमानात्मा पो यमासंगस्तेनाभिभूतस्तमुपकारो गंधघ्राणकृतस्तु यः सर्वस्य का
र्यकारणसंघातस्यैतिविवेकविज्ञानं यस्यासत्यैतिविग्रहः॥ ननु कथं यथोक्तासंगस्पर्शितेत्याशंक्याह॥ सतेनै
ति॥ उक्तेऽर्थे वाक्यं यातयति॥ तदिदमिति॥ घ्राणस्यासुरपाप्मविद्धत्वे कार्यलिंगकमनुमानं सूचयति॥ यस्मादि
ति॥ उक्तानुमानावद्योतिवाक्यं व्याकरोति अत इति॥ अतःशब्दार्थमेव स्पष्टयति पाप्मनेति॥ ननु पाप्मना विद्ध
त्वात्तेन लोकोऽदुर्गंधं जानातीत्येवं वक्तव्ये सुरभिर्घ्राणस्य पापकर्मत्वाभावात्तथा च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्यु
क्तं तत्राह उभयग्रहणमिति॥ एकस्यापि हि विषो द्वे वा भ्रमकस्य पुरोडाशादेर्वा काकादिसंबंधादुर्गंधप्रायश्चित्तस
त्वेपि यस्योभयं हविरार्तिमार्छति स ऐंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्रोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं
प्रथमे तत्रैव तथात्रापीत्याह यस्येति॥ न केवलं पाप्मनाहीति वाक्यशेषादत्रोभयग्रहणमविवक्षितं किंतु वाजसने
यके यथोक्तोद्गीथविद्याविषये त्वेनसमानप्रकरणोपदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि पाप्म
वेधवशात् दुर्गंधं जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविवक्षितमुभयग्रहणमित्याह यदेवेति॥ ननु नासिकास्थप्राणस्य
पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वे सिद्धे पापसाम्याद्वागादीनामप्यनुपास्यत्वमिति सिद्ध्यति तत्किमुत्तरग्रंथेनेत्यत आ

छां·भा·टी·आ· हमुख्यप्राणस्येति न्यायप्राप्तत्वेपि मुखवृत्तो निराकरणाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्यानडुपासत्ताद्वाघौर्थेमु
१२ खवृत्तो वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्त्तुमुत्तरग्रंथ इत्यर्थः। विद्धा इति विचार्य क्रमेणापोद्धृत इति संबंधः॥ उत्तरवाक्येष्व
प्रत्याख्यानमनपेक्षितं पूर्वेणसमानत्वादित्याह समानमिति अवशिष्टवाक्यैकदेशग्रहणार्थमादिपदं॥ ननु घ्राणा
दीनां पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेपि त्वगादीनां तदविद्धत्वेनानुपास्यत्वावचनान्मुख्यस्येव प्राणस्योपास्यत्वेनाव
सीयते तत्राहानुक्ता इति। उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति एवमुखल्विति। अथहे
त्यादिमुख्यप्राणविषयं वाक्यमुच्छाप्य व्याकरोत्यासुर इत्यादिना॥ पूर्ववद्वागादिष्विवेति यावत्। अश्मकृतस्य
लोष्ठस्याश्मोपादाने हेतुमाह॥ सामर्थ्यादिति॥ तस्य ध्वंसनयोग्यत्वात् ध्वंसते स्वकर्त्रपेक्षत्वादित्यर्थः॥ तर्हि प
स्य कस्यचिद्देवविषयस्य संभवात् अलं लोष्ठग्रहणेनेत्याशङ्क्य यथाश्मानमृत्वा लोष्ठो विध्वंसेतेति बृहदारण्यक
श्रुतेस्तस्यैवात्र ग्रहणमित्याह श्रुत्यन्तराच्चेति॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति एवमिति। इति प्राणस्य वि
शुद्धत्वादनडुपासनं कर्त्तव्यमिति शेषः। फलवचनमवतार्य व्याकरोति एवं विद इत्यादिना॥ प्राणो विविति स्पष्टिनो वि
नाशे हेतुमाह यस्मादिति। नासिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य चैवायुविकारत्वेन प्राणत्वाविशेषात्तत्पाप्मनावेधावेधौ
न स्यातामिति शंकते॥ नन्विति॥ स्थानविशेषसंबंधासंबंधाभ्यां द्वयोरपि पाप्मवेधावेधव्यवस्थोपपत्तेति परिहर राम०
वे १२

तिनैष दोष इति। स्थानावस्थावच्छिन्ने करणे वैगुण्यं विशेषासक्तत्वं तस्मात्तद्रूपस्य नासिकस्थप्राणस्यापि विद्धता स्या
दिति यावत्ततदसंभवात् विशेषसंबंधप्रयुक्तवैगुण्यापापयोगादित्येतत्। श्लिष्टमुक्तमुपपन्नं॥ स्थानेन संबंधविशेषात्
घ्राणप्राणस्य पाप्मविद्धत्वे तदभावाच्च मुख्यप्राणस्य तदविद्धत्वमित्येतत्तत्र दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेत्यादिना॥ ननु वाग्दो
षवत् घ्राणसंबंधित्वाभावादिति शेषः॥ घ्राणदेवता विद्धा प्राणदेवता तु न विद्धेत्यत्र गमकत्वेनानंतरं वाक्यं व्या
चष्टे यस्मादिति॥ मुख्यप्राणस्य पाप्मवेधाभावमुपसंहरति अतश्चेति। पाप्मकार्यमासंगः तस्य प्राणेऽनुपलंभादित्य
तःशब्दस्यैवार्थः॥ हिशब्देनोक्तं पाप्मावेधं विशुद्धत्वे हेतूकृत्य मुख्यप्राणाविशुद्धिमुपसंहरति ह्येष इति। तस्य विशु
द्धिहेत्वंतरमाह यस्माच्चेति। अतो विशुद्धत्वात्तु न रत्वं इति संबंधः। सर्वार्थत्वं प्राणस्य प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति कथमित्या
दिना। घ्राणादीत्यादिशब्देन कार्यमप्युच्यते॥ तेनैनास्तृप्यंतीति श्रुत्यंतरमाश्रित्याह तेन हीति। प्राणावृत्तिहेतुभ्या
मन्नपानाभ्यां संघातस्थितिरतःशब्दार्थः सर्वार्थत्वे द्वितीयस्यातःशब्दस्यार्थः मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नापां संघा
तस्थितिहेतुत्वमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं लिंगं दर्शयति कथमित्यादिना। वृत्तिमेव विशिनष्टि अन्नपाने इति। अन्वहमुपयु
ज्यमानेऽन्नपाने प्राणस्थितिहेतुरिति यावत्। प्राणस्योत्क्रमिषायामपि संघातः स्वयमशनपाने कृत्वा स्था
स्यतीत्याशंक्याह॥ अप्राणो हीति। तदा प्राणोत्क्रमिषावस्थायामिति यावत्॥ ननूत्क्रांत्यवस्थायामशिशिषाद्यभा

वादेवसंघातस्योत्क्रांतिर्नत्वप्राणाद्यभावात्तत्रप्रमाणाभावादतआहदृश्यतेहीति॥तदितिमुखव्यादानस्यातो
ऽन्नग्रहणंतथानोपलक्षणार्थं॥विष्णुद्विगुणात्मकमुख्यप्राणात्मोद्गीथदृष्ट्योद्गीथावयवभक्तमोंकारंख्यमसुमुपा
स्यमितिपुनरुक्तंस्थानीतत्रैवांगिरसबृहस्पत्यायास्यगुणत्रयविधानार्थमुक्तस्यैवमुच्छापपतितेहेतितत्रवृत्तिकाराभि
प्रेतंसंबंधंदर्शयतितेमुख्यमिति।यदभिप्रेतसंबंधेगमकमाहप्रत्तमिति।अव्यवहितसंबंधसंभवेव्यवहितसंबंधकल्प
नानपुनक्तेतिपरिहरतिभवत्वेवमिति।आंगीरसंगिरोबृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशोपिगुणत्रयविशिष्टप्राणोपासनेन
विरुध्यतेनतस्यप्रधानानामबाधेप्राणोपासकानामृषीणामुपदेशोनत्वागमहेत्वंगिरोबृहस्पत्यादिशब्देभ्योपि
प्रथमप्रतिपन्नानृषीन्विहाययौगिकवृत्तिप्रतिपत्तव्यगुणमात्रप्रतियत्नत्वनुपपन्नेरित्यर्थः॥प्राणोपासकानामृ
षीणामभिधानमैतरेयकश्रुत्यादृश्यतेश्रुत्यंतरवदिति॥तदेवस्पष्टयतितस्मादिति।शतर्चिनोनामप्रथममंड
लदृशाऋषयएषचप्राणोयस्मात्पुरुषंसंधाताव्यंशतवर्षाण्यभिगतवानतस्मादेतमेवप्राणंसंतमृषिशरीरस्थित
मपिशतर्चिनशब्दवाच्यंवदंतीतियोजना॥शतर्चिनशब्दस्यद्वयोरुभयविषयात्वाशब्दांतराण्यपिसेनेत्याह।तथेति
आद्यंतमंडलेमुक्त्वामध्यमानांमंडलानांद्रष्टारोमाध्यमाऋषयस्तेपिप्राणात्तस्यस्वात्मनिमध्येसर्वजगद्विधारकत्वा
तगृत्समदस्तुद्वितीयमंडलदर्शित्वात्तस्यैकालेवागादीनांगिरणात्प्राणोगृत्सश्रेणोविसर्गकारणामदहेतुत्वादपानो

मदः प्राणापानात्मकत्वात्प्राणोपि तथोच्यते॥तृतीयं मंडलं दृष्टवान् विश्वामित्रः तथा व्यपदिश्यते तस्य हि विश्वं भोज्य
जातं स्थितिहेतुतया प्राप्तिं गमासीत्॥वामदेवस्तु चतुर्थमंडलद्रष्टा प्राणोपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिदेवतोभ सं
जनीयत्वात्॥पंचममंडलद्रष्टात्रिरित्युच्यते प्राणोपि तथैवोच्यते तस्य पाप्मनोनर्थरूपाया त्राति सर्वत्रात्तृत्वात्
आदिपदेन भरद्वाजादिपदानि गृहीतानि दृष्टांतमेवं व्याख्या पुहार्ष्टीति कमात्तहयेति॥किमिदं गिरः प्रभृतीन्यालो
करोति श्रुतिरत आह भद्रेति॥तथा च सप्तमे प्राणस्य सार्वात्म्यं व्यपदिश्यते तथा त्रापि तस्य तत्रर्षिरूपं त्वेविवक्षि
तमित्याह प्राणो वा इति॥अव्यवहितं संवेद्य संभवे फलितं वाक्यार्थं कथयति तस्मादिति॥प्राणस्यांगिरस्त्वं व्युत्पादयति प
श्मादिति। अंगिरः शब्दवद्बृहस्पतिशब्दोप्युभयत्र नेतव्य इत्याह तथेति। प्राणस्य बृहस्पतित्वं साधयति वाचश्चेति
अंगिरो बृहस्पतिशब्दवद्ब्रह्मणस्पतिशब्दोप्युभयत्र द्रष्टव्य इत्याह तथेति। तस्योभयत्रवृत्तिं विशदयति। यद्यस्मा
दिति पक्ष्माद्ब्रह्मणस्पतेर्नापास्यः प्राणः स एवात्रोपासकत्वा दृषिरपि तथेति योजनापयोक्तो नामरूपाणामेवो
को गुणः कर्मणुपासनं नाम्येषां विशेषणं च नादित्याप्राणंशस्याहानैथेति॥विशेषस्यनशेषाति च जं कल्पं प्रदर्शनार्थत्वा
दित्यर्थः॥पश्चात्प्रोक्तोपासनस्यावृत्तिषु नियमाभावेगामकं दर्शयति न केवलमिति॥से प्रतिविहितोपासनस्य दृष्टफल
मादेहपातानिकीकरोति विदित्वेति॥भूमिकां कृत्वा विवक्षितमुपास्तिफलं कथयति तथेति। दृष्टमिति विशेष

छां॰ भा॰ टी॰
१५

णादस्माच्च फलोत्तरमाचष्टे। प्राणेति। आत्मविषयं प्राणाविवर्जितं प्राणो गोभिश्चं चरामिति यावत्॥ उपसंहारस्य प्रयोजनमा
हाधिदैवेति। अनंतरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादिति शेषः॥ किमिति दैवताविषयमुद्गीथोपा
सनं प्रस्तूयते तत्राह अनेकधेति। प्राणरूपेणादित्यादिरूपेण चोद्गीथस्योपास्यत्वाद्देवताविषयत्वमुद्गीथस्यास्ति प्रस्तावो
स्या पपन्न एवेत्यर्थः॥ आदित्यादिमतमेवं त्रिधा येनवाक्यार्थं कथयत्यादित्यदृष्ट्येति॥ नमादित्यमुद्गीथमुपासीते ६
त्यादित्यशब्दस्योद्गीथशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमयुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादक्षरवाचित्वादादित्य
शब्दस्य च ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यायोगादिति शंकते नन्विति। आ
दित्येपघपि नोद्गीथशब्दो रूप्यावर्त्तितुमर्हतीति तथापि गौण्याचेत्तत्राह नेः सामानाधिकरण्यसिद्धिरित्युत्त
रमाह उच्यत इति। प्रजार्थमुद्गायतीत्येतद्व्याचष्टे प्रतिप्रजानामिति। अन्नोत्पत्त्यर्थमुद्गायतीति पूर्वेणास्य संबंधः॥
तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति नहीति। आदित्यस्यान्नार्थमागानमतः शब्दार्थो॥ न तस्योद्गातृत्वप्रत्यक्षमुद्गा
नमुपलब्धं प्रसिद्धं चाशंक्याह उद्गायतीवेति॥ उपमामेवोपपादयति यथेति॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागायेदिति श्रुत्यंत
रे यथान्नार्थमुद्गाता गायति तथादित्योऽपि प्रजानामन्नाद्यमागायतीत्यर्थः॥ उद्गीथशब्दस्यादित्ये संभ
वं प्रसाध्य उपफलितमाह अत इति। आदित्यदृष्ट्योद्गीथेऽभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वात् भिन्नमेवतयोरुपासनमुप राम॰
योपासनमुपपाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे किं चेत्यादिना एवंगुणं तमस्तत्त्वभवं निवर्तकत्वगुणसहितमिति यावत् १५
तत्त्वध्यात्ममधिदैवतमिति स्थाने १

रियमतत्राहयद्यपीति प्राणादित्ययोः स्वरूपभेदाभावे प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति कथमित्यादिना। उशब्दोप्यर्थः स्का ८
नमेश्रुती भेदमनुजानाति गुणतः साम्यं साधयति यस्मादिति। नामतः साम्यं संगिरन्ते किंचेति। सवितृवत्प्राणोपि प्रंत्यावि
शब्देप्रवृत्तिमाशंक्याह यस्मादिति। स्वर इत्येवगच्छत्येवेति यावत् तत्तस्मिन्नेवंविधे स्थूलदेहे न प्रत्यागच्छतीति तस्मा
त्प्राणो स्वरशब्दप्रवृत्तिरेवेत्यर्थः। सवितर्यपि तर्हि तच्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशंक्याह सवितेति। आदित्यस्यास्तं
गतस्य प्रत्यहमेकत्रैवागतिदर्शनान्नास्मिन्प्रत्यास्वरशब्दस्यापि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः। अतः प्राणादित्ययोरुक्तं साम्यमिति
गमयति अस्मादिति। अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह तस्मादिति। प्राणादित्यावेकीकृत्य तद्दृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोंका
रमेवं अक्षरमुपास्यमित्यर्थः॥ अथाध्यात्मिकं अधिदैविकं चोद्गीथोपासनं प्रसक्तं प्रत्युतदेवसमस्यैकीकृत्योक्तं
तथा च वक्तव्याभावात्किमन्तरेणाग्रंथेनेत्याशंक्याध्यात्मिकमेवोद्गीथोपासनमन्तरूपात्त्याहाथेति। कोसौ व्यानो
यदृष्ट्योद्गीथोपासनमुपदिदिक्षितमत आह व्यप्रमाणलक्षणामिति।। प्रसिद्धेवं व्यानं वर्जयति प्राणस्येवेति वक्ष्यमा
णलक्षणामित्युक्तं व्यक्तीकरोति अथेति। तन्निरूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति यद्वा इत्यादिना॥ ताभ्यामेव
मुखनासिकाभ्यामित्येतन्तरा। स्यातामेव प्राणापानौ व्यानस्य तु किमापातमिति शंकित्वात् स्वरूपं दर्शयति तत इत्या
दिना॥ संधिमेवस्फुटयति तयोरिति। प्राणापानयोर्वृत्त्योरभावावस्थायां मध्ये चव्यापोवृत्तिविशेषो योस्ति स व्यान

श्री॰भा॰टी॰अ॰
९६

शब्दार्थं इत्यर्थः॥ संक्षिप्तेक्षममर्दे शब्दवृत्तिर्ध्यानं इति सांख्या योगाश्चाहुस्तान्प्रत्याह यः सांख्यादीति॥ सांख्यानां योगा
नां च शास्त्रे प्रसिद्धो यो वा यो हेतुर्हि विशेषः स्वकं धारिदेशुगोनासौ ध्यानं॥ अस्य विशेषनिरूपणादिति योजना॥ ध्यान
स्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवोचितं न ध्यानोपासनमिति मन्वानश्चोदयति कस्मादिति॥ म
हत्तायासेन ध्यानसतत्त्वनिरूपणेनेति यावत्॥ तथापि तस्य वैशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति वीर्यवदिति॥ ध्यानस्यैवोपासन
मिति शेषः॥ तदेव प्रश्नद्वारा प्रपंचयति कथमित्यादिना॥ कथं ध्यानस्य वीर्यवत्त्वं मे प्रसिद्धं प्रतिज्ञापन्ने कारणा
भावादित्याह ध्यानेनेति॥ वाचो ध्याने निर्वर्त्यत्वे लिंगं दर्शयति यस्मादिति॥ यावागोत्पादिवाक्यानामर्थं संक्षिपति
तथेत्यादिना॥ अतो यानीत्यादि व्याचष्टे न केवलमिति॥ ध्यानेनिर्वृत्तेन निर्वर्त्यपत्नीति पूर्वेण संबंधः॥ पात्न्यपीत्या
पथोक्तो॥ नि कर्माणि तानि लोको ध्यानेनैव करोतीत्युत्तरत्र संबंधः॥ प्रयत्नाधिक्यान्निर्वर्त्यानि कर्माणि पेवो संहरति
पथेति॥ पथा तानि कर्माणि तथान्यान्यप्येवंप्रकाराणीति योजना॥ ध्यानस्य वीर्यवत्त्वे महेतुत्वे फलितमाहात
इति॥ वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्तत्राह विशिष्टस्येति॥ वैशिष्ट्यफलमुपसंहरत्येतस्येति॥ फलवत्त्वादित्युक्तमुपा
स्तिफलं स्पष्टयति कर्मेति॥ ध्यानदृष्टोद्गीथोपासनस्यांगावबद्धत्वादिति शेषः॥ उद्गीथोपासनप्रसंगेनोद्गीथा
क्षरोपासनं प्रस्तौत्यथेति॥ विशेषणान्तात्पर्यं दर्शयति॥ भक्तीति उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्या राम॰
९६

निप्राप्तानितानिमाभूवन्नितियतोमन्यतेश्रेनिस्ततोविशेषणंकरोतीत्यर्थः॥विशेषणश्रुतिंव्याकरोत्तद्यथे
तिनामाक्षरोपासनमुद्गीथोपासनस्यकिंचित्करमित्याशंक्याहनामेति।यथालोकेहरहनुमिश्रादिवाचकशब्द
स्प प्रयोगेषाचांपुरुषविशेषस्योपासनंगम्यतेतथेहापीत्यर्थः॥नामाक्षरोपासनेनामवत्तदुपासनेपितदुपासन
मेवकथमित्याशंक्याविमजहे।प्राणएवेति।प्राणस्यैवेत्येषासादृश्यंप्रश्नपूर्वकमाह।कथमित्यादिना।गीरित्य
स्मिन्नक्षरेवाक्दृष्टिःकर्त्तव्येत्याह।वागृगीरिति।वाचोगिरश्चैषासादृश्यंदर्शयति।वाचोहेति।उअक्षरयोः
प्राणवाग्दृष्टिर्विधामित्यस्मिन्नक्षरेऽन्नदृष्टिःकार्येत्याहतथेति।थकारान्नयोरपेक्षितंसादृश्यंदर्शय
तिअन्नेहीति।प्राणएवोदित्यादौसादृश्यंस्फुसैवोक्तंद्योरेवोदित्यादौतूतोक्तंतथाचतत्रसादृश्याभावेकथं
दृष्टिकरणमित्याशंक्याहत्रयाणामिति॥अन्तरिक्षमाकाशस्तदंतःप्रतिष्ठालोकास्तेनगीर्णाइवेतिमत्वोक्ता
हगिरणादिति॥अग्न्यादीनांगिरणादितिसंवर्गविधायांद्रष्टव्यं॥सामवेदोवैस्वर्गोलोकइतिस्वर्गलोकत्वे
माकृ नसामवेदस्यसंस्तुतत्वादितिहेतोःस्वर्गेति।यजुषास्वाहास्वधादिनेतिपावत्॥अध्यात्ममधिलोकमधि
दैवमपिवेदेचनामाक्षरोपासनमुक्त्वाततफलोक्तिमवतारयन्व्याकरोतिदुग्धेति।योवाचोदोहइत्यत्रष
ष्ठीकर्मतादृष्टव्या॥तमेववाग्दोहंप्रकटयतिऋग्वेदादीतिनित्याध्ययनफलस्वाध्यानोच्चारणक्षमत्वंदैतदन्ना

छांभा॰टी॰आ॰ यासेनाप्यसंभवतीत्यर्थः॥तदितिप्रकृतफलपरामर्शः॥षष्ठीपूर्ववत्तामितिदोहोक्तिः॥वाचएवदोहेकर्म
१२ त्वकर्तृत्वेत्वंचेत्याह॥आत्मानमेवेति॥योदोग्धासावागेवसा चात्मानमेवतंदोग्धीतियोजना॥यथोक्तानीति
प्राणवागन्नादिरूपत्वेनोक्तानीतियावत्॥यथोक्तगुणान्युद्गानाक्षराण्युपास्त इत्यादिधर्मकाणीत्यर्थः॥
उद्गीथाक्षराणीत्युक्तविशेषणानुवादेनस्फुटयत्युद्गीथइतीति॥उद्गीथइत्येवंरूपस्यनाम्नोक्षराणीति
पावत्॥वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्यफलसमृद्धिरूपेणप्रकारेणाभवतीतितत्प्रकारंज्ञानंसर्व
काम्योपासनशेषभूतंप्रासंगिकंविधीयतइत्याहाथखल्विति॥वागादिसमृद्धिफलकोपासनानन्तर्य
मथशब्दार्थः॥वक्ष्यमाणोपासनानांसर्वकाम्योपासनाशेषत्वद्योतनार्थोखल्वित्युक्तं॥प्रासंगिकत्वंद
र्शयतीज्ञानमिति॥कामशब्दःफलविषयःतच्छब्दःप्रकारज्ञानपरामर्शीउच्यतेविधीयतइत्यर्थः॥ध्यान
प्रकारंप्रश्नपूर्वकंविशदयतिकथमित्यादिना॥इतिशब्दार्थेआभिनपातएवमिति॥एवंशब्दार्थमुदाहर
णानिष्ठतयास्पष्टयतितद्यथेति॥उपसत्स्वादिभिरित्यादिशब्देनछंदोदेवतादिग्रहःतेदेवतादिभिरित्यादि
पदेनार्षेयादिग्रहः॥गायत्र्यादिनेत्यादिपदेनमुष्णिगनुष्टुब्बृहत्यादिसंग्रहार्थः॥त्रिवृत्पंचदशसप्त
दशएकविंशइतिप्रसिद्धःसोमयागेस्तोमः॥आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाहस्तोमंगेति॥पत्रेक राम०
१२

ध

तृगामिफले तत्रात्मनेपदं प्रवृत्तिप्रकृते चस्तोष्यमाणाद् इत्यात्मनेपदं श्रूयते तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामित्वं
गम्यते॥ अन्यथा पूर्वोत्तरयोरिव परस्मैपदप्रयोगप्रसंगादित्यर्थः॥ यांदिशाम भीत्यभिव्याप्येत्यर्थः तोष्यद्
वत्ताविशेषामितिशेषः॥ अधिष्ठातृशब्देनेंद्रादयो गृह्यंते॥ आदित्यवंतरादिगवस्थिता साधारणाधर्मैर्
ग्रहार्थी॥ आत्मानं स्वरूपं गोत्रादिभिरूपस्य सोद्गाता स्तुवीतेति संबंधः॥ नामादिभिरित्यादिशब्देन वर्णाश्र
मादिग्रहणं॥ अंतत इत्यस्यार्थमाह सामादीनीति॥ पूर्वोक्तान्सामादीन्सर्वानुक्तेन क्रमेणाख्यातत्वात् तद्व
तानेत्वात्मानमपि संविदित्यपेक्षितफलमनुसंदधानः स्वरादिष्वप्रमादमकुर्वन्नुद्गाता स्तुवीतेति योज
ना॥ यत्र कर्मण्युपयुक्तानां यथोक्तरीत्या स्तोता भवति तत्र क्षिप्रमेवास्मै स स कामः समृद्ध्येत यत्कामः स
नुपः स्तुवीतेत्यन्वयः॥ इतिशब्दः प्रासंगिकोपासनसमाप्त्यर्थः॥ प्रासंगिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते ओमि
त्येतदित्यादीति॥ पुनरुपादानस्य तात्पर्यमाहोद्योपयति आदिशब्देन पूर्वोक्तान्युपसर्जनानि गृह्यंते॥ उद्गीथ
स्यतैर्व्यवहितत्वात्प्रकरणविच्छेदशंकायां ततोऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसंगः स्यात्समाप्त इत्येवमर्थं पुनरुपादान
मित्यर्थः॥ देवा वै मृत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह प्रकृतस्येति॥ अक्षरव्याख्यानप्राप्तावनुवादभागं प्रस्याह
ओमित्यादीति॥ देवासुराहवे यत्रैत्यत्र व्याख्याता देवाः मारकादोमरणस्याप्मनः सकाशादिति यावत्॥ की

छां॰भा॰टी॰अ॰ यं कर्मणां प्रवेशो नाम तत्राह वैदिकमिति। तदिति वैदिकं कर्मोच्यते॥ ते छंदोभिरित्यादि व्याचष्टे किंचेति॥ नहि स
१८ र्वैर्मंत्राः सर्वत्र विनियुज्यंते तथा चैकस्मिन्कर्मणि अनुष्ठीयमाने विनियुक्तान्मंत्रान्न हित्वा कर्मांतरे प्रवृ
त्तेर्जपादि कुर्वतः स्वात्मानं देवा इत्यादितत्त्वं ततस्तस्मात्तन्मंत्रफलरूपतां तेषामभिसंधेः। तेषां छंदोभिश्छादितत्वे छंद
सां छंदस्त्वप्रसिद्धिप्रकारमभिनयति तत्तस्मादिति। कर्माण्यनुतिष्ठतां देवानां मृत्युवश्यतां नेत्याह तानिति तत्रे
५ ति वैदिककर्मप्रारंभोक्तिः। त्रेशब्दोऽप्यर्थः। यथोक्तकर्मपरानपि जानन्मृत्युः पर्यपश्यदिति संबंधः॥ कर्मणां मृत्युपर
गोचरत्वं दृष्टांतेनाह यथेति। दार्ष्टांतिकभागस्याविवक्षितमर्थं संगृह्णाति मृत्युरिति। दार्ष्टांतिके दृष्टांतोदकस्था
नीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शकं दर्शयति क्वासावित्यादिना॥ ऋगादीनां नित्यत्वेन क्षयाभावान्मृत्युरिह
कस्थानीयतेत्यस्यांशस्याविवक्षितमर्थमाह शुद्धिमिति। कर्मणां शुद्धिकृतकत्वेन फलतः स्वरूपतश्च क्षयितासिद्धेरिति भा
वः। मृत्युपरिहारोपायमुपदिशति ते देवा इत्यादिना। कर्मभ्यस्तत्काशादूर्ध्वा व्यावृत्ता इत्यर्थः॥ सर्वकर्म
संग्रहार्थं कर्मभ्य इति बहुवचनं॥ अवैदिककर्मोपादानस्य कर्मिणाप्रसिद्धत्वाद्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि ऋच
इति। कर्मत्यागमात्रोक्तेः कृतकस्य तात्पर्यं वारयति। तेनेति। तेनेति किं तदक्षरं तदाह ॐकार इति। उदात्तादिरूप
स्वाभावादक्षरस्य न स्वरशब्दत्वमित्याशंकां परिहरति कथमित्यादिना॥ ऋचमाप्नोतीत्यस्य व्याख्यानं न स्वाधीनाक राम॰ १८

ऋ

रोतीत्यर्थः॥ अतिस्वरस्यातिशयेनादराविषयोच्चारयतीति यावदेवं तावत् ज्ञेयम् उक्तः सामन्तं प्रत्येकमोंकारोच्चारणाद्वारेणो
वाप्तिदर्शनाद्धिस्यातिशब्दार्थः॥ तश्वोपिपर्यायस्यसंप्रतिपन्नस्वरत्वादितिदर्शितार्थः॥ अमृतमभयं यत्तथाविधं ब्रह्म
प्रतीकत्वादित्यर्थः स्यातत्प्रविश्यश्च हन्न वृद्ध्यातत्त्वानंदत्वेस्य थः॥ भवन्तु देवानामेवमस्माकं तु किमायातमित्याशंक्या
हसयोन्योयाति॥ राजगृहं प्रविष्टस्य विशेषदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि फले विशेषः स्यादित्याशंक्याह तत्प्रविश्येति॥
अमृतत्वेन विशिष्टा इति शेषः॥ श्रीः॥ एवं शांतरस्य तात्पर्यमाह प्राणादिस्येति प्राणवस्योद्गीथस्य चैकत्वं कृत्वा तस्मि
न्नेसख्यातं प्राणादृष्ट्यापि दैवतमादित्यस्य दृष्ट्या च विशिष्टस्योद्गीथस्य पदु पासनमुक्तं तदेवानूद्य नानादित्यप्राणा
नोरश्मीनां चेन्नो दृष्ट्वदगुणास्तद्विशिष्टदृष्ट्यातस्यैवोद्गीथावयवस्यासरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेन
ग्रंथेनवक्तव्यमित्युत्तरोग्रंथः संप्रतिमत्तयत इत्यर्थः॥ अमृताभयगुणकास्येरोपासनानंतरमथशब्दार्थः॥
प्राणावोद्गीथयोरेकत्वे वैदिकप्रसिद्धिमदर्शनार्थं खल्विति तु ज्ञोनापोरेकत्वमस्कृत्य आदित्यस्योद्गीथयोयास्तिम
क्तामनुदतिअसाविति उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रमाप्य पूर्वकं उपपादयति उद्गीथ इत्यादिना॥ उच्चारयन्नेवेतीति संबं
धःस्वरतेर्गत्यर्थत्वात्कथमुच्चारयन्नितुच्यते तत्राहानेकार्थत्वादिति गच्छन्सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमिति
स्यानुज्ञां कुर्वन्निवगच्छतीति तस्मादोंकारत्वं सवितुरित्याह अथैवेत्यादिना॥ आदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपास्यमरन्

छां॰भा॰टी॰आ॰
१६

श्री

चानंदतीत्तमेतमिति॥ निंदाफलं दर्शयति अत इति। पर्यावर्त्तयादिति प्रथमपुरुषेऽस्य मारणे किमिति मध्यमपुरु
षो व्याख्यायते तत्राहत्वे योगादिति। पुरुषं छंपपदे मध्यमपुरुषविधानादित्यर्थः॥ रश्मिभेदगुणादृष्टिविशिष्टोद्गी
थोपासनस्य फलं कथयत्येवमिति। वक्ष्यमाणाध्यात्मबुद्धिसमाधानार्थमुक्तं देवताविषयं दर्शनमुपसंहरति
ति इत्यधिदैवतमिति। अध्यात्मप्राणादृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तामनुवदति अथेत्यादिना॥ कथं प्राणोद्गीथयोरेक
कत्वमित्याशंक्याह तयोरिति यथा प्राणो नामप्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव वागादिष्वेव गच्छतीत्युक्तं तद्वदिति यावत्॥
उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति न हीति। मुमूर्षेः समीपवर्त्तिनो वांधवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थम
नुज्ञाकरणं नैव जानंतीति तथा च जीवदवस्थायामोमिति तदनुज्ञावशादेव वागादीनां प्रवृत्तिरालक्ष्यते तस्मा
त्प्राणस्यानुज्ञामात्रमोंकरणमित्यर्थः॥ प्राणादित्ययोरध्यात्माधिदैवतयोरुद्गीथत्वाविशेषात्प्राणवदादि
त्येऽप्यनुज्ञामात्रेमोंकरणमवधेयमित्याह तत्सामान्यादिति॥ प्राणादृष्ट्योक्तामुद्गीथोपास्तिं निंदित्वा विवक्षिता
मुपास्तिमुपन्यस्यति एतमु एवेति भूमानं बृहत्त्वोपेतमिति यावत्॥ मध्यमपुरुषेणात्र तद्देशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि प्र
थमपुरुषशंकया पाठान्वयं व्यावर्त्तयति पूर्ववदिति। एकत्वदर्शिनिंदाद्वारा प्रश्नानोपासनं सफलमुपसंहरति प्राणा
त्यादिना पूर्वोत्तरयोर्ग्रंथयोः संगतिमाशंक्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकमनंतरग्रंथमवतारयति व्याकरोतीति अथेत्यादिना॥ न

रामः
९६

यथाश्रुतंस्यान्नमेवहोतृषदनंकिंनेष्यतेतत्राहनहीतिहौत्रात्कर्मणोपकृत्फलमाहृत्यपत्तेस्तत्प्रश्नपूर्वकमविशेषतो
दृशीपुतिकिंतदित्यादिना॥ नियातद्रूपमवधारणातिशयफलंचक्रियापदेनसंबध्यते॥ अपिपृष्टव्हस्तानिष्ठानेतरभावि
तयानेतव्यः॥ इष्टमुद्गानमेवस्पष्टयतिशकुंद्गात्रेति॥ कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोन्यत्रफलमाहेत्यंशंवयमित्याशंक्याह
चिकित्सयेतिरुद्गातीप्रतावोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्प्रामादिकंस्वकर्मणिप्राप्तंक्षतंहौत्रात्कर्मणःसम्यक
प्रयुक्तात्प्रमाणाद्वात्प्रतिसंदधातीत्यर्थः॥ इयमेवेत्यादिसंदर्भस्यतात्पर्यमाहार्थेति॥ पुत्रादेष्वैकदेशविषयोपास
नोपदेशानंतरमेवंसंप्राप्तज्योतिष्टोमादावपिकृतस्यासमग्रेष्वपिप्राप्यर्थमपिदैवाध्यात्मविभागेनोद्गीथविष
पमेवापवर्गमुपासनमस्मिन्ग्रंथेविधातुमिष्टमित्यर्थः॥ तत्रतदंगभूतमुपासनमादौविदधातिइयमेवेति॥ पृथि
व्यामृक्दृष्टिरग्नेःसाकर्मांगस्यसंस्कर्तव्यत्वादित्याभि[illegible]प्रेत्याहऋचीति॥ ऋचियथापृथिवीदृष्टिरनंतरवाक्ये
विहितातथाग्निःसाम्नेत्यत्राग्निदृष्टिःसाम्निविधीयतेपूर्ववदित्याहतथेति॥ ऋक्त्वंपृथिव्याःसाम्निस्वंचाग्नेरम
सिद्धमितिशंकतेकथमिति॥ ऋक्सामत्वसिद्धिंविदुत्तरमाहोच्यतइति॥ तयोराधाराधेयभावेगमकंदर्शयति॥ त
स्मादितिॠचिपृथिवीदृष्टिःसाम्निचाग्निदृष्टिरित्यत्रहेत्वंतरमाहयथाचेति॥ पृथिव्यग्न्योरत्यंतभेदाभावंप्रश्नपू
र्वकंप्रकटयतिकथमित्यादिना॥ कर्मांगयोःसहप्रयोगादृक्साम्नयोरन्योन्यमव्यभिचारान्नात्यंतभेदस्तथापृथिव्य

छां॰भा॰टी॰अ॰
२०

ग्नेरप्येकशब्दवाच्यत्वान्नात्यंतंभिन्नतेत्यर्थः।तयोरप्यंतमेदाभावेफलितमाहतस्माद्वेति।पृथिवीसाशब्दवाच्यात्वे
त्वादग्नेरमःपुंस्त्वादितिद्रष्टव्यंपर्यायांतरमुच्छाप्यांगीकरोतिसामाक्षरयोरिति।कथंपुनर्नक्षत्रपर्यायेततदेतस्यामित्या
दिवाक्यंनहिनक्षत्रेषुचंद्रमसःस्थितिरतआहनक्षत्राणामिति॥नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरिभावेनचंद्रमसस्स्थितेरित्यधि
शब्दार्थः।नक्षत्रसहितंचंद्रमसंपरामृशतिसशब्दः॥अंगोपासनानिकानिचिदुक्तानितादृगेवोपासनांतरमाहाथेति।
आदित्यस्यमंडलात्मनोयद्रूपंशुक्लंदृश्यतेऋचितद्दृष्टिःकर्तव्येत्यर्थः॥तदेवरूपंविशिनष्टिभाइति।तामेवव्या
चष्टेशुक्लादीप्तिरिति॥यथापूर्वोक्तरूपदृष्टिस्तथासाम्निवक्ष्यमाणरूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याहाथेति।नन्वादि
त्येशौक्ल्यंवदन्नातिशुक्लंकार्ष्ण्यंनास्माभिरनुभूयतेतत्राहतद्धीति॥एकांतेनसमाहितानांशास्त्रसंस्कृतानांपुंसांदृश्यत
इत्यादित्येनिरतिशयंकार्ष्ण्यंदृश्यतेतथाचतद्दृष्टिःसाम्निक्लिष्टेत्यर्थः।अथयदेवैतदित्यादेस्तात्पर्यमाहतएवेति।अं
गोपासनानिसमाप्यानंतरमाधिदैविकंप्रधानोपासनंविवक्षुःउपास्यस्यरूपमुपन्यस्यत्यथेत्यादिना॥किमितिहिर
ण्मयपदमुपमार्थंव्याख्यायतेहिरण्यविकारत्वमेवात्रविवक्षितंकिंनस्यादित्याशंक्याहनहीति॥अपहतपाप्मत्वा
संभवंसाधयतिनहीत्यादिना॥पाप्मादीत्यादिपदंतत्कार्यसंग्रहार्थं॥किंचचक्षुष्युपास्येपुरुषेतुवर्णविकारत्वस्याग्र
हणाल्लोकामेवहिरण्मयपदमित्याहचाक्षुषेचेति॥नन्वतत्रापिप्रातिदेशिकंतेनेहतांऋक्सामगेष्णत्वादिनातादृशेनवि

राम॰
२०

रोयात्तस्माद्गौणमेव हिरण्मयंयद्भिमित्युपसंहरति। अंत इति। हिरण्मयश्मश्रुरित्यादिविशेषणतोपि तुल्यं गौणत्वमि
त्याह अन्तरेषयोतिा नन्वादित्यादिमंडले पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते तत्राह निवृत्तचक्षुर्भिरिति। विशिष्टाधिकारिणां हि दृश्य
पुरुषदर्शनमप्युपपादयति ब्रह्मचर्यादीति। सर्व एव सुवर्ण इति विशेषणाद्दृष्टानोरपि सुवर्णत्वे प्राप्ते प्रसाहतस्येति। विशे
षमेव प्रथमपूर्वकं विशदयति कथमित्यादिना। यथा कप्यासं एवं वह्निवक्षिणी पुंडरीकं तथा तस्याक्षिणी इति योजना। आ
सशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति। आसेरिति। घञंतस्य शब्दस्य विवक्षितमर्थं कथयति कपीति। तस्य करणत्वं स्फुटयति
येनेति। कपिः सपपिष्ठांतः कप्यास इति शेषः। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह कप्यास इवेति। निहीनोपमा देवस्य च
क्षुषोर्व्यपदिशतां तयोरपि निहीनत्वं व्यपदिष्टस्यादित्याशंक्याह उपमितेति। कप्यासेनोपमितं पुंडरीकं तेनोपमाने
नोपमितत्वाच्च क्षुषोर्नेहीनोपमा न प्रयुक्ता निहीनत्वमित्यर्थः।। यथोक्तस्यादित्यपुरुषस्य सेव तत्त्वशंकां वारयन्नो
पि तन्नाम व्यपदिशति तस्येति। नाम्नो गौणत्वं शंकाद्वारा व्युत्पादयन्ति कथमित्यादिना।। न तस्य सर्वपाप्मोदयस्तत्रा
र्पि भाष्यादित्याशंक्याह यामनेति। आदित्यस्य त्वज्ञेपि सर्वपाप्मोदयः संभवति न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुतेरित्या
शंक्य परमात्मविषयत्वाद्विशेषमुदाहरति य आत्मेति। उक्तार्थयोगोऽतः प्राच्यार्थे। उपास्यपरमात्मानमुपन्यस्य त
दुपासनमिदानीं सफलमुपन्यस्यति तमेवं गुणमिति।। यथोक्तेन प्रकारेणोन्नामानमिति संबंधः।। कथपरस्योपा

छां॰भा॰टी॰ओं
२१

सनामिस्यपेक्षायामुद्गीथे संपाद्येति द्रष्टव्यमिति तस्येत्यादिना। यथादित्यादीनामुद्गीथे संपाद्योपासनमत्राविवक्ष्यते
तथा परमात्मनोऽपि तत्र संपाद्योपासनं विवक्षित्वा सर्वर्कत्वामात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः। मंडलाव
च्छिन्नस्य पुरुषस्य कथमृगादिगेष्णुत्वमित्याशंक्याह सर्वात्मेति। परस्य स्वारस्येन सर्वात्मत्वाद्ध्यानार्थं मंडलाव
च्छेदाडपपन्नमृगादिगेष्णत्वमित्यर्थः। तत्रैव हेत्वंतरमाह परापरेति। सर्वात्मत्वं साधयति सर्वयोनित्वादिति। सर्वका
रणत्वेन सर्वात्मत्वादृगादिगेष्णत्वमुक्तमेवेत्यर्थः॥ तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं योजयति तदिति। प्राप्ते सति तस्मादुद्गी यति
श्री थ इत्यनेन वाक्येनोद्गीथत्वे परोक्षेण नाम्नादेवस्योच्यत इति योजना॥ किमिति परोक्षनाम्नादेवोऽव्यपदिश्यत
इत्याशंक्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति श्रुत्यंतरमाश्रित्याह परोक्षप्रियत्वादिति॥ उन्नामत्वे देवस्यो
द्गीतरुद्गीतत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति तस्मादिति। तच्छब्दार्थं स्फुटयति यस्मादिति। प्रकृतस्योन्नाम्नो देवस्यागानादि
त्यतच्छब्दार्थः। उद्गातरुद्गातेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तेति योजना॥ सर्वपाप्मोदयलिंगान्तस्य चान्यत्रासंभवादादि
त्यांतर्गतो देवः परमात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वंतरमाह स एष इति। देवकामानामिति व्याचष्टे उपरितनलोके वर्षिष्ठा तारोपे
देवास्तेषां कामाः काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत्॥ नहि निरंकुशं लोककामेशित्वं परस्मादन्यत्र संभ
वत्येष सर्वेश्वर इति श्रुतेरिति भावः॥ ॥ अधिदैविकोपास्यानंतर्यमथशब्दार्थः॥ ज्ञाचिवाक्दृष्टिस्साम्नि प्राणाद राम॰
२१

ष्टिस्त्वकर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह यरेति। कथमृक्सामयोरिव वाक्प्राणयोरक्षरोपरिस्थत्वं न त्वेतत्राह प्राणा इति। स्वा
नमात्रेण व्याप्य वर्त्तयतिसहेति। ओंकारं व्याप्य वर्त्तयतीत्यत्र त्वमिति। छायात्मनः साम त्वे हेतुमाह तत्स्थत्वादिति। चक्षुषि छा
यात्मनः स्थितत्वादित्येतत्। सामवदित्यर्थः॥ अध्यात्मं कानि चिदंगोपासनान्युक्त्वानंतरं प्रकारांतरेणांगोपासनमे
वाह किंचिदुपदिशत्यथेति॥ अत्र स्तोणो यदेतद्रूपंमुक्तं दृश्यते शौ चित्तदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः। तदेवरूपं विशिनष्टि भा इति
त्ताविपूर्वोक्तरूपद्वा। छिवद्वस्यमाराणूपद्वैरपि साम्नि कर्त्तव्येत्याहाथेति। यथादित्यमंडले समभिगम्यमाना
क्लेम्बुरूपमक्तं तथा च क्षुष्यपि दृक्छक्तेरधिष्ठानेन ताद्रूप्यमुपलभ्यते तद्दृष्टिः साम्नि कर्त्तव्येत्यर्थः॥ आध्या
त्मिकप्रधानोपासनशेषत्वेनांगोपासनान्युक्त्वानंतरं प्रधानोपासनाविषयं दर्शयत्यथेति॥ दृश्यत इति प्रयोगा
च्छायात्मायमित्याशंक्याह पूर्ववदिति। यथापूर्वस्मिन्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतोभिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्व
मुक्तं तथा चाक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टसाक्षिकाभिरेव दृश्यत्वमेषव्यमित्यर्थः॥ छायात्मपक्षे वाक्यशेषविरोध
मभिप्रेत्याह सैवेति। ये पूर्वमृग्यथा व्याख्याता सा सर्वा स एव पुरुष इत्यर्थः॥ अत्र चोक्तं न्यायं साम्न्यतिदिशति तथेति।
पत्किंचित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः॥ ऋक्वसामशब्दयोरर्थांतरमाह उक्थेति। अत्र काममपहदिति दृष्टांतस्त
थाशब्दोर्थः कथमस्या घात्मत्वपरस्येत्याशंक्योह सर्वात्मकत्वादिति॥ ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वव्यावर्त्त ऋ४

छां०भा०टी०
२२

दशी

पञ्चप्रकरणादित्युक्तन्यायेनत्रयोवेदास्तएवपुरुषस्तस्योपसंहारः॥ छायात्मनोऽजत्वस्यव्याहतत्वं पृथग्रूपातिदेशोऽर्थवानितित
स्येतिकिन्तदादित्यपुरुषस्यरूपमित्यपेक्षायामाहहिरण्मयइत्यादीति॥ इतश्चनोपच्छायात्मेत्याहयावद्वाक्ष्वेति। नामा
तिदेशोप्येतमर्थमुपोद्वलयतीत्याहपश्चेति। आदित्यचाक्षुषयोरूपास्ययोर्भेदादुपासनापिभिन्नेतिशङ्कतेस्थाने
ति॥ आदित्यमण्डलेचक्षुषीतिस्थानेभिद्येतेरूपेहिरण्मयोहिरण्यश्मश्रुरित्यादि। ऋगादिगेष्णत्वादिगुणाःउदिता
पिनाम।तेषामतिदेशात्तस्यैतस्यतदेवरूपमित्यादिः येचामुष्मात्पराञ्चोलोकास्तेषांचेष्टेदेवकामानांचेत्यधिदे
वतं॥ येतस्मादर्वाञ्चोलोकास्तेषांचेष्टेमनुष्यकामानांचेत्यध्यात्ममित्युपमीमांसत्वविशेषयोर्भेदस्यापदेशात्त्र
तश्चैतयोर्भेदादुपासनमपिभिन्नमित्यर्थः नोपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीतिदूषयति तेयासकस्तावदेवमना नेति
दित्यात्मनापराञ्चोलोकान्देवकामांश्चाप्नोतिसएवानेनचाक्षुषरूपेणार्वाचीनलोकान्मनुष्यकामांश्चाप्नो
तीतिश्रूयतेनचैकस्यवस्तुनोभिन्नोभयरूपत्वमापत्तिरूपपद्यतेतस्मादेकत्वानानपुक्तेसर्थः॥ उभयात्मत्वमेक
स्यापिविद्यामाहात्म्यादेवभावोपगमाद्युपपन्नमितिशङ्कतेद्विधेति। एकस्यविद्यावशादनेकरूपत्वेवाक्य
शेषप्रमाणताप्रतिपत्स्यतिहीति॥ एकस्यानेकशरीरपरिग्रहेऽपिनस्वरूपभेदोपपत्तिरितिपरिहरतिनचेतनस्येति।
एकत्वसाधकसद्भावस्तच्छब्दार्थः॥ परोक्तंभेदकमनुवदतिपञ्चेति॥ भेदकारणमित्यस्माद्परिष्टादितिशब्दे

राम०
२२

दृष्ट्वा हृष्यति न तदित्स्यादिना तदित्सति ईप्समानेन रूपादिकं ॥ आधिदैविकपुरुषवदाध्यात्मिकेपि पुरुषे निर
तिशयैश्वर्यश्रवणाच्च तयोरैक्यमित्याह स एष इति ॥ तयोर्भेदाभावे हेत्वंतरमाह तस्मादिति ॥ ईश्वरस्यैव प्रा
क्तहेर्गान विषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः । तच्छब्दार्थं स्फुटयति यस्मादिति । स्थानभेदेनोक्तोपासनवतः फ
लमर्थं पातनिकां करोति अथेति एतत्सामेति संबंधः ॥ एवं विद्वानिति सेतरेव विभज्य तेपथोक्तमिति वि
द्वानित्यस्मादुपरिष्टादथशब्दस्संबध्यते । सोमनेव लोकान्कामांश्चाप्नोतीति संबंधः ॥ आदित्यप्रका
रंविद्वानोतिमिएष इति उपासक उपासकस्यापि कुतो निरतिशयमैश्वर्यमित्यपेक्षां तस्याहादित्येति । अमुनै
वादित्येनेत्युक्तमेवाव्यक्तीकृतं ॥ अथशब्दस्तथापर्यायः ॥ चाक्षुषोमस्थानेनैव चाक्षुषेतोवेति शे
षः ॥ उक्तफलस्य याजमानत्वं दर्शयति तस्मादिति ॥ तत्स्वार्थमेवं कथयत्येष ही ति ॥ इंद्रोनारं विशि
नष्टि को सावितीर्द्धी थे परस्परसंपाद्योपासनं विभागेनोक्तमुपसंहरति विद्विरुक्तेरिति । आध्यात्माधिदैवत
तत्रस्थानभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनमखिलपापापगमफलमुक्तं संप्राति स्थानभे
दावच्छेदं हित्वा परोवरीयस्त्वगुणक परमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं परोवरीयस्त्वप्राप्तिफलकमानीतवा
नाम्नापदइति प्रकरणांतरमाहानेकधेति ॥ तर्हि विवक्षितमत्रपासनमेवोच्यतां कि मारव्यायिकये

स्याशंक्याहेति हासस्त्विति इति हासः पूर्ववृत्तमिति हस्य भावः ऐतिह्य समेतानामिति निर्द्धारणे षष्ठी। नन्वस
चैस्मिन्जगति त्रयाणामेवोद्देश्यादिरित्तानेको प्राप्तमिति किन्त्वौ न्तो च्यते किमिति तेषां मध्ये त्रयाणामेव तत्
न्त्रेपुराणप्रतिज्ञायते तत्राह नहीति। अमुष्य प्रसिद्धस्याप्यस्मामम्ब्यापतो द्धयो रामुष्यापरतः द्यामुष्यापता
नवमर्चापमिति परिभाषया धर्मतः परिगृहीत इति पावता। किमर्थो वा दारंभ इत्यत आह तथा चेति प्र
वृत्ते वादे तस्मिन्विवक्षिते अर्थे विघापे वादैः सह संवादे दृष्टमेव फलमित्यर्थः॥ इति शास्त्रस्य प्रयोजनाभि
धानेन संबंधः॥ वादारंभस्य दृष्टफलत्वेऽपि फलितमाहात इति। इतिहासस्त्वस्य बाधबोधार्थ इत्युक्तेन स
मस्तेपाथर्श्च कारणकथपथोक्तेः फलं दृष्टमित्याशंक्याह दृष्टपूर्वेहीति॥ मिल्लकादीनां तद्धि घ संपर्कयो
गे विपरीतथा सामान्यिकं फलमिति शेषः॥ तत्रैति निर्द्धारणार्थोऽसप्तमी। राज्ञः प्रागल्भ्याय यज्ञे इत्सस्य पु
त्तितस्य राजत्वेहेत्वभावादित्याशंक्याह वृह्मरोपोरितीति। पक्षांतरे विशेषणासामर्थ्याद्दुर्वाप्याणि
करोसथेति। तज्ज्ञापयोक्तेन प्रकारेणोक्तयो ब्राह्मणयोर्मध्ये शालावत्यो दाल्भ्यः प्राप्तुवाचेति संबंधः। सा
म्लेगतिरिस्यन्वयः। सामशब्दार्थमाह प्रकृतत्वादिति। तस्य पूर्वोक्तस्यैग्रयोः प्रकृतत्वं प्रकरणप्रसु
त्वेनोहोतीति। गतिरात्मस्यात्रिपाविषयत्वं व्यावर्त्तयत्याश्रय इति। अस्यैचारिकमाश्रयं निरस्यति पत्

तदा

पणामित्येतदितिस्वरो ध्वनिभेदः।सकथमङ्गीयस्यगतिरित्याशंक्याहस्वरात्मकत्वादिति॥तथंजकत्तयाश्रयपद्यते
औयर्येचारिकमाश्रयंनिरस्यतिपरापणामित्येतदितिस्वरोध्वनिभेदः।सकथमङ्गीयस्यगतिरित्याशंक्याहस्वरात्मक
त्वादिति॥तथंजकत्तयात्तदाश्रयत्वेनतत्तादात्म्यादुपवतिस्वरस्तस्यगतिरित्यर्थः॥सोन्त्यःस्वरात्मकत्वेपिकथं
तेङ्तित्यामित्याशंक्यदृष्टांतेनपरिहरतियोयद्वात्मकइति।प्राणस्यान्नात्वषंभक्त्वेवाजसनेयश्रुतिप्रमाणा
यतिप्पृष्यतीति।वत्सस्थानीयस्यप्राणस्यान्नंदामवंधनमितिच्चश्रुतिरित्यर्थः॥तात्रान्नमस्यजेतेतिश्रुते
रन्नस्याश्रंभवंत्वदृष्टव्यं॥कथमपामसौलोकोगतिस्तत्राहामुष्माद्वीति।इतिवृष्टेदात्म्यत्वाचहेतिसंवक्षत्त
त्रयंदसिकालनियमाभावममिप्रेत्याक्रियायदेवाकरोतिश्राहेति।यद्यपियरोनास्याश्रयात्तरप्रतियद्यतेत
थापित्वयातद्वाच्यमेवेत्याशंक्याहातइति॥अतःश्रावदर्थमेवसफोरयतिस्वर्गेति।तस्मात्स्वर्गलोकप्रतिष्ठसा
मेतिपूर्वेणासंबंधः॥स्वर्गंसंस्तावंसामेत्यत्रप्रमाणमाहस्वर्गेइति।उपदेशपारंपर्यमागमःपत्क्रतकंतद
नित्यमितिस्वर्गस्यानवत्वान्नपरायणत्वंसंभवतीत्याशयेनाहकिलेतिचेतिपृथ्वीकंन्यायंस्वचयतीति
प्रोषः॥न्यायेगमाभ्यामप्रतिष्ठितंतत्सामेत्युपसंहरतितालभ्येतिस्वर्गप्रतिष्ठितंसामेतिविज्ञानेदोषंदर्शयति
यस्त्विति।असहिस्तुमिथ्यावचनमसहमानस्तान्नितियावत॥एतस्मिन्कालेमिथ्यावचेनार्वस्थायामित्य

छां·भा·टी·आ र्थेनाविपरीतं विज्ञानं यस्य स तथोक्तः। तं प्रतीति विग्रहः। तदेव विपरीतज्ञानमभिनप्रस्य प्रतिष्ठितमिति सामाप्रतिष्ठि
२५ तं प्रतिष्ठितमिति विपरीतविज्ञानप्रतिकाष्ठितं ब्रूयादिति संबंधः। तदेव वचनमेवं दर्शयंस्तेवमिति। सततयाकथयन्नमम
तऊकिं स्यादित्याशंक्याहैवमुक्तस्येति। तथैव विदुषः शापवाक्यान्तसारेणेति यावत्। तदिति शिरो निरुक्तिः। शापदा
नापप्रहृतस्त्वयामिति शंकां वारयति नात्विति। मूर्द्धपातो यन्यासानर्थक्यमाशंक्य तेनन्विति। अग्रैराधामावेपिपरीत्ति प
वक्षातमूर्द्धपाते दोषमाहान्यथेति। सति चापराधेनिपरोत्तिवैधुर्यान्मूर्द्धपाताभावे दोषं कथयति यद्धतेति। अ
पराधस्य मूर्द्धपातहेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वादभिव्याहरणानानर्थक्यमित्युत्तरमाह नैष दोष इति। कर्मणा
मशुभादेराचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेपि प्रकृतेपराधेनि कुतो व्याहरणापेक्षेत्याशंक्याह तथेति। त
थाशुभादेः कर्मणोपेवानिमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः। इतिपराभिव्याहरणामर्थवदिति शेषः। हंतेत्यादिव्या
करोत्येवमिति। कथममुष्य लोकस्यैतल्लोकप्रतिष्ठत्वं तदाहापहि लोक इति। अत्र हिशब्दः प्रसिद्धार्थे हि संग्रहार्थः॥
तत्रैवश्रुतिं प्रमाणयन्तीतीति। अस्माल्लोकात्प्रदीयमानं चरुपुरोडाशाद्यग्निद्वारेण जीवति देवा इति श्रोती
प्रसिद्धिरित्यर्थः॥ भवतु परं लोकं प्रतिप्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथापि कथमयं लोकस्तामुं प्रतितिष्ठेदित्याशंक्याह
मत्तः सहीति पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि प्रतिप्रतिष्ठात्वेपि फलितमाहातइति। सापि संवीतीभावादित्यर्थः। तथापिप्र राम०
२५

तिष्ठं तत्स्त्वयावाच्यमित्याशंक्याह । तोवयुमिति । यस्मादेतत्त्लोकप्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं साम तस्मादिदं साम प्रस्ते
तमेव लोकं प्रतिष्ठां जानीम इति योजना । कथं प्रतिष्ठात्वेन साम त्वाविशेषात् । पृथिव्या साम संस्तुतमित्याशंक्याहेया
मिति । इयं वै रथंतरमेषा वा उद्गाथस्य सामविशेषस्य पृथिवीत्वेन स्तुतत्वादुद्गाथस्यापि सामत्वाविशेषात् पृथिव्या
त्मत्वसंभाव्यत इत्यर्थः ॥ हंताहमेतद्दिच्छत्राणं तत्सामेत्तद्दिसुच्यते ॥ ॥ आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं मावस्यै
परमात्मविषयत्वं त्वत्वाक्यशेषवशाद्दर्शयस्याकाश इति चेति । किंच परस्यात्मनः सर्वभूतोत्पादकत्वं कर्मेति वेदे
तमर्यादातद्दिहाकाशश्रुतं तथाच परमात्मैवाकाशशब्देनेत्याह तत्स्यहीति । किंच परस्मिन्नेव भूतानां प्रलयः
सचाप्याकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवात्माकाश इत्याह तस्मिन्नेवेति । सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्युक्त्वा मानमाह तत्त
त्त्रेजोसृजतेति । परस्मिन्नेव लयो भूतानामित्यत्रापि मानमाह तेज इति । भवतु परस्यात्मनः सर्वोत्पादकत्वं क
र्मेतथापि किमायातमाकाशस्येति चेत्तत्राह सर्वाणीति । कथमयं क्रम उपलभ्यते अविशेषेणाहितत्तत्सर्वोत्प
त्तिश्रुतेरित्याशंक्याह सामर्थ्यादिति । आत्मन आकाशः संभूत इत्येतत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुति बलादित्यर्थः । तथा
पि कथमाकाशे सर्वभूतोत्पत्तिस्तत्राहाकाशं प्रतीति विपर्ययेणातु क्रमोऽत इति न्यायेनाह विपरीतेति । आकाश
स्य परमात्मत्वे हेत्वंतरमाह यस्मादिति । परायणत्वमपित्तत्रैव लिंगमित्याहाप्त इति । आकाशात्तल्लिंगादिति

छांभा॰टी॰औ॰
२५

न्यायेनाकाशस्यापरमात्मत्वमुक्तं उहानीतस्योद्गीथेसंपादितस्यपरोवरीयस्त्वंगुणामुपदिशतिपरमार्थादिनिःउन
रमुत्तरंश्रेष्ठाद्यपिश्रेष्ठोयमितिसेतत्तसोमात्रेमांस्यकथमयंगुणाःस्यादित्याशंक्याहपरमात्मेति।आकाशस्यपरमा
त्मत्वेलिंगांतरमाहातएवेति।परमात्मसंपन्नत्वादित्यावत्।आकाशोहिप्रकृतोद्गीथेसंपादितोनंतःअतोन
चानंत्वंब्रह्मणोन्यत्रपुक्तंसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेस्तस्मादाकाशोब्रह्मेत्यर्थः।संप्रत्याकाशप्राप्तितस्य
परस्योद्गीथेसंपादितस्यपरोवरीयस्त्वगुणः।विशिष्टपास्योस्तिंविरुध्यातित्तमेतमितिपरंयस्मुपर्युपरीतिपावत।त
स्मादेवमुपासीतेतिभावः।विधिशेषमर्थवादंदर्शयतिकिंचेतिइतश्चात्रविधिरस्तीत्येतत्।तेभ्यस्तत्संततिज्ञा
पेयथोक्तोद्गीथवेदितारस्तदर्थमित्यर्थः।तथादृष्टविशिष्टंतरजीवनावहित्यर्थः।अदृष्टोपीतिच्छेदः।सयएत
मित्यादिपुत्रंवाकाशोकोत्तरत्वेनोद्गीथाप्यव्याख्येस्यादित्याहिना।अन्येषुस्मिन्युगेभवंतीत्येदंपुगीनास्तेषामेदयु
गीनानीलोकःपरोवरीयानितिशेषःपुनरुक्तिरुद्गीथोपास्तिसमाप्त्यर्थो।अथोद्गीथासरोपासनस्यानेकधोक्त
त्वादुक्तव्यानवशेषात्प्रपाठकपरिसमाप्तिंवपुक्तंस्याशाङ्क्याहोद्गीथेति।इदमार्वड़ांत्तरंपरामृश्यते।प्रस्तावाद्युपा
सनंचिकीर्षितंचेत्तदेवोच्यतेकिमनयाकथ्यच्छेत्याशंक्याहाख्यायिकामितिमर्वोमद्देनहेतुबोधनपः।पाषाणोदृष्ट
पोवातमःतस्यनाशादित्येतत्।सर्वैःतःस्वैरसंचारेपिनव्यभिचारस्त्वकेतिदर्शयितुंमाश्टिकेतिविशेषणं।प्रदृशाकपद

राम॰
२५

स्याज्ञिपापरेन संबंधः॥ कुत्सितगतिप्राप्तौ हेतुरन्नालाभादीति प्रद्राणकशब्दार्थमात्रस्यासद्द्वाराकथयति द्राकु
त्सायाँपामिति। पदच्छेदपासहसेस्यर्थः॥ नेतइतिवाक्योपादानं॥ तच्चाकरोस्मादिति। परिस्थयपंबहुवचनांतं। उपनि
हिताः कुल्माषा इतिशेषः॥ तेषां खल्विमे भाजने प्रक्षिप्ता इतियोजना॥ हंत कुल्माषा भक्षितांताश्चेदित्यर्थः॥ कि
प्रत्युवाचेत्याकांक्षापूर्वकमाह किमित्यादिना॥ अन्नपानाभावेपितं ल्लंजीवनराहित्यमित्याशंक्याह कामइति
॥ अन्योच्छिष्टकुल्माषभक्षणमप्येवंदैत्याशंक्य तेत्तास्यर्थमाहानुज्ञेति। चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्षणादर्श
नादितियावत्॥ एतामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसंदेहे मायत्नस्येत्यर्थः॥ विद्याधर्मयशोवतोज्ञानादिप्रयुक्तस्यातिप्र
पन्नस्येत्येतत्स्यात्मोपकारेयरोपकौरेचसामर्थ्ये निग्रहानुग्रहशक्तिमत्त्वं एतावत्कर्म जीवनमात्रकारणं कुत्सि
तं चेष्टितमित्यर्थः॥ उच्छिष्टोदकपानं प्रतिषेधयन्कृतेरभिप्रायमाह तस्यापीति। एतत्कर्मेत्यभक्ष्यभक्षणोक्तिः। ननु
ज्ञानिनोपि पृथक्चेष्टात्मानुज्ञापत्तेमैवं सर्वान्नानुमितिश्रुत्यादिन्यायविरोधादित्याहज्ञानेति। तस्मिन्नभिप्राये
लिंगदर्शयति प्रद्राणकेति। चाक्रायणो मद्राणकशब्दप्रयोगात्परमापदमापन्नः सन्कुल्माषानुच्छिष्टान्भक्षि
तवानितिप्रतिभातितथाचज्ञानिनोपयथेष्टाचारे प्रमाणाभावादन्नेकप्रमाणाविरोधाच्चेनानावत्त्वाविवक्षितइत्यर्थः॥
स्त्रीस्वाभाव्यात्तुराज्ञाकरणात्तस्याः कर्मकुल्माषाणां परिरक्षणं पश्यतीति वर्तमानोक्तेः तत्राहयजमानत्वादि

छां॰भां॰टी॰अ॰ तिऋत्विजो यजमानत्वाद्यागफलस्यात्मगामित्वात्पस्युतस्तस्यात्मनेपदं प्रयुक्तमित्यर्थः॥अन्येषामुपद्रष्टृत्वसंभवे कुतस्त्वा
२६ मेव राजा मानयिष्यतीत्याशंक्याह स चेति॥हंतेत्यल्लेशलाभश्रवे देवधनेन लब्धेन द्वारा जीवनहेतुरित्यर्थः॥राज्ञो यज्ञस्तत्रेत्यु
च्यते॥उद्गातरं कस्त्वे कृतो बहुऋक्षिरित्याशंक्याहोद्गात्पुरुषानिति॥स्तकवेति॥अस्मिन्निति सप्तम्यासंबादद्दे प्रोवाचेति दिश्य
ते किमर्थं मामेवागत्येत्याहाभिमुखीकरणायेति विदुषस्समीपे देवमामविद्वान्प्रस्तोष्यसि चेन्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्यस्या
संबंधः॥नन्वविद्वत्त्वेन्द्रायाविवक्षितत्वाद्विद्वत्समीपवचनमकिंचित्करमिति चेन्नेत्याह तत्सारोपेक्षयेति॥तस्य
सा विद्वान्प्रस्तोतेत्युच्यते॥माभूत्कर्ममात्राविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नेत्याह तच्चेति॥तेनोभौ कुरुत इत्यादिश्रुतावि
विशेषः॥अविदुषामपि कर्माधिकारे हेत्वंतरमाह दक्षिणेति॥तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयत्यनधिकारे चेति॥तस्यैव
समुच्चयफलत्वादित्यर्थः॥नन्वदक्षिणामार्गस्य वापीकूपतडागादिरूपानेककर्मप्रयुक्तत्वाद्वैदिके कर्मणि विद्वाने
वाधिक्रियते नेत्याह न चेति॥यत्तेन द्वाने न लोकान्जयंतीति वैदिककर्मनिष्ठा नाम ज्ञानामेव दक्षिणमार्गश्रवणादि
ति हेतुमाह यज्ञेनेति॥इतश्चाविदुषां विद्वत्समीपे कर्माधिकारो नास्तीत्याह तयोरुक्तस्येति॥देवताविज्ञानमन्तरेण प्रस्तोतुर्मू
र्द्धा विपतिष्यतीत्यनेन प्रकारेणाभयोक्तस्यामूर्द्धापयतिष्यदिति विशेषश्रवणाद्विद्वत्समीपे तदनुज्ञामंतरेण कर्म कुर्वतो
पराधित्वात्तस्य कर्मण्यनधिकार एवेत्यर्थः॥विद्वत्समीपे पुनरविदुषोऽपि कर्मण्यधिकारोऽस्तीत्याह न सर्वे चेति॥अत्र राम॰ २६

होत्रादौ श्रौते कर्मणि स्मार्तेषु च वापीकूपतडाकादिके कर्मण्येवाध्ययनजपादिषु चाविततं संनिक्षिमंत्तरेणापि सर्वस्मिन्काले क
र्ममात्रविहितो नाधिकारोस्ति ते स्वधर्मं कर्तुमित्यर्थः। तत्र हेतुमाहानुद्देति। भगवंतं वासुदेवं हे विविदिषा तात्स्यादिनानरात्तास्व
कीपकर्मनिर्वृत्तेनेमार्थेनादृशेनादित्तएवमयासमतिस्युष्मात्कवत्तामिति चानुज्ञोपलभादस्ये वा विदुषामपि कर्मणप
धिकारइत्यर्थः॥ उक्तमर्थमुपसंहरति कर्मण्येवेति। विदितस्मीपेतरनुज्ञामलब्धानास्ति कर्मानुष्ठानमित्येतन्नित्य
मपितमितिशब्दः। मा दूर्ते वियतिष्यती सोत्तरंतं प्रस्तोत्यविषयं वा कव्याख्यातामि सन्नुवदति मद्वेति। तस्मात्सुगमित्य
स्यार्थमाहात्म्यञ्चेति॥ तत्र हेतुमाहार्थित्वादिति। तत्तदेवता विषयाविज्ञानार्थित्वेन कर्मोत्तरमकुर्वतश्चाक्रायणाभ
मुखास्थिता इत्यर्थः॥ अथ हैन मित्या द्विव्याकरोस्पर्थेति। प्रस्तोत्प्रमन्तानोत्तरं सुभावादितिशेषः॥ चाक्रायणास्य व
चनमंगीकरोति सत्यामिति॥ अंगीकारमेव स्फोरयाति एवामिति। अथार्त्विज्यैरस्यव्याख्यानमत्विक्कर्मभिरितितद
भा र्थमितियावत्॥ यद्वैमात्विज्यार्थमनुसंहितवानसि किमिति। मानन्यान्वहंतवानित्याशंक्याहान्विष्येति। एवंगते किम
धुना कर्त्तव्यमित्याशंक्याह घायीति॥ चाक्रायणानुमतिं श्रुत्वा किमिदमिति व्याकुलितेषु प्रस्तोत्प्रमुखेषु वृत्ते
किंचिति॥ उभयानुमत्यपेक्षयानंतर्यमममालाभेनामीषां वृतं त्वस्यानिर्वृत्तं वस्थायामित्याह तहीति॥ अनुज्ञाताः सं
तः प्रस्तोत्रादयः स्तुतिं कुर्वतामित्याह स्तथतामिति। अस्त्वेवं स्वदर्थं पुनर्मयाकिं विधेयमित्याशंक्याह स्वयात्विति।

छां॰भा॰टी॰अ॰ यजमानं प्रत्युषस्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वानंतरमेनमुषस्तिं प्रस्तोता स्वकर्मव्याकुलत्वं शिष्यत्वेनोपसन्नवानित्याहाथेति । उ-
२१ पगतिप्रकारमभिनयति प्रस्तोतरिति । प्रस्तोतरित्यादिप्रतिवचनमादाय प्रशब्दसामान्यं गृहीत्वा तात्पर्यमाह य एष इति । कथमिह
प्राणशब्दार्थो निश्चीयते नामित्याशंक्य तत एव प्राण इति न्यायेनाह कथमिति । प्राणात्मन्येव संविशंतीति पूर्वेण संबंधः ॥ प्राण-
शब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमत्र शब्दार्थः ॥ चेच्छब्दार्थो यदीत्युक्तः ॥ मया तथोक्तस्य मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येवमु-
क्तस्य तत्व तत्कोऽलिस्यापराध्यावस्थायां मूर्द्धा व्यपतिष्यदेवेति योजना ॥ प्रमादस्य महतस्त्वया परिहृतत्वादित्यतःशब्- श
दार्थः । यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्तं तथादित्योद्गीथयोरुच्छब्दसामान्यादुद्गीथदेवतादित्य इ-
त्याहोच्छब्देति । उक्तसामान्यपरामर्शार्थो ततःशब्दः । एवमेव प्रस्तोतृवदुद्गातृवच्चेत्यर्थः । सूक्ष्मवित्प्रस्तावोद्गीथदे-
वतयोर्विज्ञानानंतर्यमथशब्दार्थः । कथमन्नस्य प्रातिहारत्वं तदाह सर्वाणीति । तां चेदविद्वानित्याद्यन्यदित्युच्यते ।
तथोक्तस्य मयेत्येतदंतमिति शेषः । कद्ग्युपासनमस्मिन्प्रकरणे विवक्षितमित्याशंक्याह प्रस्तावेति । उपास्तिर्यस्य
फलं दर्शयति प्राणादिस्वेति । पूर्वोत्तरखंडयोः संगतिं दर्शयत्युपासनांतरं प्रस्तोष्यत इति । अन्नलाभस्यापेक्षितत्वम-
तथशब्दार्थः । प्रकारांतरेणोद्गीथोपासनमन्नकामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमाख्यायिकामादत्ते तत्रेति । न
केवलं दत्तस्यापत्यं किंतूमित्राया अपीति चार्थः ॥ न च सा दाल्भ्यस्यापत्यमिति पुनरुक्तं तेषां सति मे चेयपदस्य वैयर्थ्या- राम॰
२१

त्यैतरापत्यस्य त्वच्छाव्दस्यार्थे मिति चेन्न प्रयोजनाभावात् । नन्व चवाशब्दात् तद्वा वृषा विवक्षिता विति चेन्नेत्याह वाशब्द इति
। कथं पुनरेतल्लभ्यस्याप संबंधकस्त दृष्टा पर्यायामित्र्या पाष्ट्रायस्तं भ विद्धमत्सहजेत तत्राह ह्याम ष्षाप त्यो हीति । चे कितानोप
हालभ्य इत्यत्र क्रमेतादिति सूच्चा पितृ हि शाब्द दिता न्दिति होमवत केषांचितदृष्टा बको साव नेषां प्लाव इत्ये कस्मि
न्नपि विकल्पो भविष्यतीत्याह वक्तृ विषयत्वेति । कथं पुनर्विनामानमेकस्यैव द्विनामत्वाधं गार्क्रिपते तत्राह नामेति ।
इत्यादिवाक्यस्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्विगोत्रत्वमेकस्य लोकेपि प्रसिद्धमित्याह दत्तपतेच्चेति पतः स्व द्वि
तो जायते येन चायं धर्मेतो गृह्यते तयोरुभयोरित्याह उभयत इति । उभयोरप्यतो रिक्थ पिंडदाता चयमेतद् इति स्मरंतो
त्यर्थः । हालभ्यायस्यामैत्रेय इत्यस्यगाक इत्याहोद्गाथ इति । तदुपास्तौतात्पर्यमस्य भावना इरहेतस्तस्माद्दृषित्वपस्य षिद्ध्यं
वाविवक्षितमित्यर्थः । प्रस्तांतरद्योतनार्थो वाशब्दः ॥ श्रोतो वाशब्दस्तर्हि किमर्थ इत्याशक्यपाठस्यान्न तस्य फल
मित्याह वाशब्द इति । मैत्रेयातं वाक्यं व्याख्यापयस्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे स्वाध्यायार्थमिति । पडकत्रयरिको बका
दिशब्दैरुच्यत इति तन्नालिंगमाहोद्वाजेति । पुनामुद्गार्थः प्र्वोद्गाथस्तत्कालस्य प्रतिपालनं प्रतीक्षताम्प्रेद्दशतेत षांचो
द्गानमत्वार्थंतर इवेरपि स्वाध्यायकरणात् इत्यर्थमित्याह प्र्वोद्गायेति यथो क्तार्थं वा चिशब्दाभावे विसामर्थ्यादयमर्थो
भातीत्याहाभिप्राय इति । तस्मादित्यादिव्याचष्टे स्वाध्यायेनेति । कल्लकाः स्वदृकाशिश्ववदतिपावतां प्रवेतः प्रवाकश्चिदृषि

क हे

छांभांटी·आ· दैवतावा अन्येच ध्यानोदेवता ऋषयो वेत्युक्तो संप्रति विवर्जितपक्षमाह स्वस्त्वेति। तमृत्विगिति संबंधः॥ तानेवाविष्ट्वानिष्टिप्रा
२८ णामन्विति। मुख्यप्राणसहितवागादिस्थ्रहेतिमाह स्वाध्यायेति। अन्यथा वाक्यमनिर्द्धारितार्थं स्यादिति भावः। किमित्यन्नेभ
ता वह्नीमया संपाद्यते न हि मर्वमभोक्तृ गतेन। तेन कस्य मन्त्री स्याशंकाच्चन्निष्ठ्ये तेन नद्वारेण। स्माकमपि भोगसिद्धेर्मेवमित्या
हाग्नायाम वेसादिना॥ किमितिप्रातःकालप्रतीक्षणं कृतं तत्राह प्रातरिति। उद्गानस्येतिशेषः॥ प्रातःकालप्रतीक्षता
करणे कारणांतरमाहान्नदस्येति। तस्य रविद्वारान्नदत्त्वं दृष्टव्यं तद्धेस्यादिव्याचष्टे तन्नेति। ज्ञषेरन्नकाम स्वामितो
वगंतेति हेस्यादित्याकरोति तेष्वानइति। बृस्वानइति। समर्स्मासस्पुरिति संबंधः। उद्गातृपुरुषाइत्यध्वर्युप्रमुखा
पज्ञमानपर्यंता गृह्यंते। अन्योन्यसेलग्नास्सर्पंतीतिशेषः। हिंकारस्वरूपमाह ॐमित्यादिना॥ त्रिवारमोंकारेणेना
र्थमद्वरितं॥ अद्दामार्षोनेकरवाम पिबाम पानेकरवामेत्येनततद्रितिशब्दो हिंकारसमार्थ्यः। अन्नप्रसवितरव
मादित्यस्यासा व पतिन हीति। इहेतिप्रकृतदेशोक्तिः। ॐकारः सवितृप्रार्थनामंत्रसमास्यर्थः॥ भक्तिविषयोपास्ति
समाप्यर्थं चेतिपदं॥ ननु भक्तिसंबंधानामुपासनानां नातत्त्वात्समस्तस्येत्यादिवक्तव्ये किमनेनेतरत्वं उनेनेत्साधो
क्याहमक्तीति। इत्यतोस्मात्प्रसंगादितियावत्॥ अंगक्षराति गायंते तत्त्वेतिरिक्तानिवाच्यप्यन्यानिगीतीति सध्यर्थानि
स्तोभाक्षराणि परिभाष्यंते। तान्निश्चिकर्माप्यूर्वनिर्हर्तिद्वारेण फलवत्त्वादुपास्यानीति तदुपास्तिविधिपरमुत्तरंवाक्य ।श्री०
२८

के२

मित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणोपासनानां प्रसेकं स्यात्तत्र नास्तीत्याह संहतानीति । तेषामनंतरमुपदेशे हेतुमाह सामावयवेति ।
न चैवंविधस्तोभो नास्तीति वाच्यमित्याह रथंतरस्य इति । पृथिवीदृष्ट्यापि कथं पृथिवीदृष्ट्योपयोक्तः स्तोभस्योपास्यत्वं तत्राहेयमिति । इ
यं वै रथंतरमिति श्रुतेः पृथिव्या रथंतरस्य श्रुतं प्रसक्तं तत्र स्तोभो रथंतरे स्तीत्युक्तं तथा च यथोक्तात्संबंधरूपात्सा द
श्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकारमुपास्यइत्यर्थः । कथं पुनर्वायुदृष्ट्या हाइकारस्योपास्यत्वं तत्राह वाय्वप्संबंधश्चेति
हाइकारो वामदेव्ये साम्नि च सिद्धस्तस्य च वायोरपां च संबंधो योनिमैथुने द्रष्टव्यस्तानामयं वायुः पृष्ठे सवन्नेत
त तो वामदेव्यं साम भवतीति श्रुतेस्तस्मात्तथोक्ताद्वामदेव्यसामसंबंधसामान्याद्वायुदृष्ट्या हाइकारमुपासी
तेत्यर्थः कथमथकारस्य चंद्रदृष्ट्योपासनं तत्राहान्ने हीति । तथा च थकारसामान्याद्यथोक्तोपास्तिसिद्धिरिति
शेषः । थकारस्य कारसामान्याच्चंद्रदृष्ट्या थकारमुपासीतेत्याह थकारेति । अथकारेतावदुक्तोकारः आत्मा
त्मनि चेदमस्येति सोक्तितत्वयथोक्तमुपासनमित्यर्थः ॥ प्रथमप्रत्यक्षः पश्चात्परोक्षो भवन्निति शेषः । तत्सा
४ मान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं तस्मादात्मदृष्टिरिहेति स्तोभे कर्तव्येत्याह तत्सामान्यादिति । अग्निदृष्टिरीकारस्तो
भाख्ये कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह ईति श्रुनानीति । ईकारो निधीयते येषु सामसु तान्याग्नेयानि प्रसिद्धानि तथा च तेष्वग्निरी
कारस्य च तुल्यभपोभावी तस्मात्सादृश्यादीकारमग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः ॥ ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याश

छां.भा.टी.आ
२९ क्वाहेत्स्वैरिति। ऊकारादित्ययोर्विधांतरेणासादृश्यमाहादित्येति॥ एकारसामान्यान्निहवदृष्टिरेकारस्तोभे कार्येत्याह
निहवइत्यादिना। औहोयिकारस्य विश्वेदेवदृष्टौ प्राप्तौ हेतुमाह वैश्वदेवत्वादिति। प्रजापतिदृष्टिर्हिंकारोपास्त्वे हेतुरानि
रुक्तत्वादिति नीलपीतादिरूपेणानिरुक्तविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः॥ अव्यक्तत्वाद्रूपादिरहितत्वादित्यर्थः॥ प्राणस्त्वे
ति चकारात्स्वरस्तोभेत्यर्थः। स्वरहेतुत्वं तन्निर्वर्तकत्वेन तदात्मकत्वं॥ वाकांव्या चष्टेयाइतीति। अन्नदृष्टिर्याइति
स्तोभे कर्त्तव्येत्यस्य च हेतुमाहान्नेनेति॥ विराड्दृष्टिर्वागिति स्तोभे कार्ये त्यत्र हेतुमाह वैराजइति। अनिरुक्तः कार
णात्मा तस्यानिरुक्तत्वं साधयत्यव्यक्तत्वादिति॥ स चानेकधा कार्यरूपेण संचरतीति संचरः। हुंकारोपि शाखाभे
देनाविकल्प्यमानस्वरूपत्वात्पोदृष्टाश्चायैवावेस्यारभ्य गृह्यमाणत्वात्संसृष्टकाररात् दृष्टौ हुंकारमुपासीतेत्यर्थः॥
अक्तो मे वो पयारपस्याव्यक्तो हीति। तत्र विकल्प्यमानत्वे हेतुः नैतानि व्यस्तान्युपास्यानानि प्रत्येकं फलाश्रवणात्स
मस्तं पुनरेकमिदमुपासनमेकफलत्वादित्यभिप्रेत्याह स्तोभास्व[illegible]रैव्राजकश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगव ति
दानंदकृतायांछांदोग्यभाष्यटीकायां प्रथमोध्यायः॥ ॥ गोपालकृष्णाय नमः॥ ॥ ॐ पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः संगतिं
दर्शयन्नोमित्येतदित्यादिना। सर्वं खल्विमामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे चेत्यर्थः। इतिशब्दो हेत्वर्थः॥
यस्मादेकदेशविषयाण्युपासनानि वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः। एकदेशोपास्तिया राम०

ति उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्याद्यन्तेनास्त्वं सर्वमाह द्विरभ्यास इ प्रथमप्रपाठकव्याख्यानसमाप्त्या २९
वितिशब्दः। इति श्रीपरमहंपरि ४

ख्यानंतत्पूर्वमर्थेपद्मप्रशब्दार्थः कथमुक्तंवस्यमात्तोपासनयोरिदंपौर्वापर्यंतत्राहयुक्तंहीति। समस्तस्योपासने
साध्वितिवचनात्स्वपवोपासनेनिंदितत्वादननुपमित्याशंक्याहसमस्तइति॥ अर्थादृष्टिनिर्देशेतिशाकतेनन्वि
ति। एवंचापिसाधुत्वस्यविद्यमानस्यैवविशेषणत्वेनानुपादानान्तार्थोदापिनिर्देशेतिपरिहरतिनसाध्विति। प
तवल्लिसादिव्याख्यानंतुपातनिकामाहसाधुशब्दइतिवाक्यमवतार्यव्याचष्टेकथमित्यादिना॥ किंपुनरेवंविवे
ककरणीकारणमित्याशंक्याहतच्चेति॥ विवेककरणोपायभेदविकल्पार्थमतेनभयचेर्यदे॥ सामीनाम
त्यादिनासाधुनेत्यादिव्याकस्यपौनरुक्त्यमाशंक्यव्याख्यानव्याख्येयभावान्नैवमित्याहशोभनेति। शोभन
कार्यदर्शनेसतीतियावत्। तत्रैवहेत्वंतरमाहबंधनादीति। असामान्येत्यादिव्याचष्टेपत्रेति। कार्यंगम्यंसाधु
त्वमसाधुत्वंचोत्कास्वानुभवगम्यंतदुपन्यासस्यसार्थ्येति। कार्यंतस्यसाधुत्वादिविवेकानेतर्पमथप्राब्दार्थः॥
त्वसंवेद्यसाधुत्वमसाधुत्वंचेतिशेषः। तुवसाधुत्वंस्वानुभवसिद्धमित्येतत्स्युत्पादयतिसामेतिपत्ताध्विसा
दिव्याकस्यपदैणायौनरुक्त्यमाशंक्याहेतादिति। असामेत्यादिव्याचष्टेविपर्ययेति। वतेत्याहुरितिसंबंधः
॥ किंतेरुक्तंभवतितत्राहपरसाध्विति। साधुशब्दःशोभनवाचीत्युक्तमनुपसंहरतितस्मादिति। तपोरेव्यां
कार्थत्वमतमप्रशब्दार्थःउपासकमेवविशिनष्टिसमस्तमिति। आगच्छपुरितियत्ततक्षिप्रमेवेतिक्रिया

छां०भा०टी०आ० विशेषणात्वं पदाद्यासद्दृष्टव्यं ॥ एकस्याेभपद्दृष्टिविषयत्वमयुक्तं न हि घटदृष्टिगोचरस्स न पटदृष्टेरपि गो-
३० चरः स्यादिति शंकते नन्विति एकस्मिन्नपि प्रस्तुतं दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्ते नेत्यसाध्वर्थस्येति । यथा घ
टादिषु मृदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थकारणस्य लोकादिषु कार्येष्वनुगतत्वात्तद्दृष्टेः साधुदृष्टेरनुगमा
न्न दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधोऽस्तीत्यर्थः । तदेव स्फुटयति साधुशब्द इति । साध्वर्थस्य लोकेष्वनुगतिरपि शब्दा
६ र्थः । पञ्चेति दिवद्दन्तोक्तिः साधुदृष्टिविषयत्वेनेति शेषः ॥ ननु साधुशब्दार्थे योऽर्थो मेवब्रह्मणोऽस्तु तत्कारण
८ त्वे तथा चात्र साधुशब्दार्थो न व्यवस्थितः स्यान्नाप्येवं चानेकार्थत्वमित्याशंक्याह यद्यपीति । धर्मएव
वेत्यत्रैत तथा याति यत्तव्यं ब्रह्मणस्तु परमानन्दे साधुशब्दो भक्त्यागमपतितव्यः ॥ न च धर्मस्यापि तन्नित्यकार
णत्वान्न कार्येनुगतिरिति वाच्यं कर्मापूर्वसहितस्य विषयः प्रमध्यस्य वृपवसमुदायस्य धर्मत्वात्तत्कारणा
मत्वाच्च कार्यस्य तत्रैतदनुगतिसिद्धेरिति द्रष्टव्यं ॥ अत्र पूर्वत्वाभावेन विधिमाक्षिपति नन्विति । कारणा
नुगमस्यानुमानिकत्वेपि तद्दृष्टिकरणमपूर्वमेवेति परिहरति प्राप्तत्वाद्गम्यत्वादिति पश्चार्थोदर्थो न सच्चो
दनार्थ इति न्यायेनोक्तविधृणोक्ति सर्वं वैत्रैतिलोकेष्विस्याद्दिवाकौ पञ्चविधसाम दृष्ट्या लोकानामुपा
स्यत्वप्रतीतेस्तत्रापि हि कारद्दृष्ट्या पृथिव्याः ध्येयत्वे प्राप्ते प्रत्याह लोकेष्विति । लोकाः पञ्चविधं सामेत्यु रामः ३०

पासीतेतिविभक्तिविपरिणामेनप्रथमवाक्यार्थपर्यवसानात्तदनुसारेणात्रापिपृथिवीदृष्ट्याहिंकारेध्येयेसतिपृ
थिवीहिंकारइति।पृथिवीदृष्टिमारोप्यहिंकारमुपासीतेतिद्वितीयवाक्यंपर्यवस्यतीत्यर्थः॥लोकसंबन्धसप्तमी
हिंकारादिषुतत्संबद्धाचद्वितीयालोकेषुनेतव्यातथाचलोकविषयासप्तमीश्रुतिर्हिंकारादिषुतत्संवद्धाच
द्वितीयालोकेषुव्यस्तस्यपृथिव्यादिदृष्टिंहिंकारादिषुकुर्वन्नोपासीतेतिपक्षान्तरमाहव्यस्तस्येति।ब्रह्मदृष्टि
रुत्कर्षादितिन्यायेनपक्षद्वयमस्फुटप्रतिवाक्यंव्याचष्टेतत्रेति।उत्तरास्वप्युपासनेप्रसक्तेसतीतियावत्।
अध्यासस्यसारूप्यनिबंधनत्वात्तत्सारूप्याभावेविपर्ययोकथंचित्कल्पनीयामितिमत्वाहप्राथम्ये
ति।लोकेषुपृथिव्यास्तामस्त्वञ्चहिंकारस्यचप्राथम्यमस्तितस्मात्सामान्यादितियावत्।अग्निदृष्ट्याप्रस्ता
वोपासनेप्रस्तावत्वसामान्यमाह।अग्नौहीति।अंतरिक्षदृष्ट्योद्गीथोपासनेगकारसंबंधसादृप्यदृष्टेयसंतारि
क्षंहीति।आदित्यदृष्ट्याप्रतिहारोपास्तौप्रतिशब्दसामान्येहेतुमाहप्रतिप्राणीति।द्युदृष्ट्यानिधनोपास
नेनिधनत्वसामान्यमाहदिवीति।उक्तमुपासनमुपसंहरत्यूर्ध्वगतेष्विति।अथावृत्तेष्वितिवाक्यंव्याकरो
तिअथेति।पृथिवीमुखेषुद्युपर्यंतेषुपंचविधसामोपासनेकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः॥पूर्वोक्तस्याथशब्दयो
र्मिथोविरोधंशंकित्वापरिहरतिगत्यागतीति~~पृथिवीम्~~।यथावातेगतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैवहिंकाराद्युपास

छां·भा·टी·आ· नं विहितं यथार्चिर्गतिविशिष्टास्ते तथा दृष्टैव तदुपासनं विधीयते तथा च शास्त्रानुसारेण क्रियमाणयोरुपासनयो
३१ रुपासनयोर्नैव विरोधोस्तीत्यर्थः। द्विधोपास्तिविषयसंदर्भयोर्विरोधाभावमनूद्य फलितमुपासनं दर्शयति पत इति द्युलो
कदृष्ट्या हिंकारस्योपास्यत्वे हेतुमाह प्राथम्यादिति। आवृत्तौ द्युलोकस्यारंभे च हिंकारस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यं॥ आदि
त्यदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाहोदित इति। पूर्ववदिति गकाराक्षरसाम्यान्न विवक्षितं। अग्निदृष्ट्या प्रतिहारो
पास्तौ हेतुमाह प्राणिभिरिति। प्रतिहरणामितस्ततो नयनं साध्विति यदुक्तं सर्वत्र द्रष्टव्यमित्याह इति सर्वत्रेति। स
र्वत्र सामस्याख्यायं च विध इत्यादि॥ ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्त्यनंतरं किमिति वृष्टिदृष्ट्या तदुपास्तिरुपन्यस्यते ति
तत्राह लोकस्थितेरिति। पुरोवातदृष्ट्या हिंकारोपासने हेतुमाह पुरोवातो हीति। उद्ग्रहणं वर्षोपसंहरणं तत्र तच्छ
ब्दार्थमाह प्राथम्यादिति। मेघजन्मदृष्ट्या प्रस्तावोपास्तौ हेतुमाह प्रावृषीति। वर्षणदृष्ट्योद्गीथोपासने हेतुमाह
श्रैष्ठ्यादिति। विद्योतनस्तनयित्नुदृष्ट्या प्रतिहारोपासने कारणमाह प्रतिहृतत्वादिति। विद्युतां स्तनयित्नोश्च प्र
तिहृतत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसादृश्याद्विद्योतनादिदृष्ट्या कर्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः॥ उद्ग्रहणदृ
ष्ट्या निधनोपासने निदानमाह समाप्तेरिति। वर्षति पर्जन्ये तदनुमंतृत्वमकिंचित्करमित्याशंक्याह सत्यामपाति। कि
मिति वृष्टिदृष्टेरनंतरमपां दृष्टिः साम्नि क्षिप्यते तत्राह वृष्टिपूर्वकत्वादिति। मेघसंप्लववदृष्ट्या हिंकारमारंभसामान्या राम०
३१

ड्यासीत्तेस्याहमेघइति। वर्षंदृष्ट्याप्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाहापइति। प्राच्योनद्योगंगाद्याः प्रतीच्यस्तुनर्मदाद्या इति
भेदः। तर्हिगंगाद्यावपेक्षितमपिमरणान्तस्यादिति चेत्तत्राह नेच्छतिचेदिति। असावुपासकोमरुस्थल्यादिष्वपियथेच्छमुद
कवान्भवतीत्यर्थः॥ किमितिसलिलदृष्ट्यानेतरस्मिन्तु दृष्टिस्सामन्यारोप्यते तत्राह ऋतुव्यवस्थापाइति। ऋतुव्यवस्था
नरूपंतन्नित्क्रियाविशेषणं। कस्याचिदन्नपासितुरपिकर्मणात्तत्तदृतुफलभोगभागितोपपत्तेर्नैर्दमुपासनानन्द
फलमित्याशंक्याह ऋतुमानिति। संपन्नः सर्वदास्वेच्छावर्षादिरिति शेषः। ऋतुदृष्ट्यनंतरं सामनिपशुदृष्ट्यारोपकार
णमाह सम्पन्निति। अजादृष्ट्याहिंकारोपासने हेतुद्वयमाह प्राधान्यादित्यादिना। अजापाप्रज्ञसंबंधांत्प्राधान्यात्प्रा
थम्यं तु प्रथमपाठादिति द्रष्टव्यं ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यंतेति श्रुतिमजाप्रा
धान्ये प्रमाणाय त्यजइति। तस्माज्ज्ञाता अजावयइति श्रुतेरजानामवीनां च साहचर्ये हिंकारप्रस्तावयोश्च साहच
र्यं प्रसिद्धं पशुमान्भवतीत्यस्य पूर्वेणायोनरुक्तं परिहरति पशुफलेष्विति। पशुप्रसक्तत्परोक्षत्वादिनिमित्तत्वात्प्राणा
स्थितेस्तत्तदृष्ट्यनंतरं प्राणदृष्ट्यासाम्नोपास्तिं प्रस्तौति प्राणेष्विति॥ प्राणानां पूर्वस्यानुख्यापनाद्विषयत्वं व्यावर्त्तयति
घ्राणाइति मुख्यप्राणाद्व्यावृत्तेरेषां वरीयस्त्वासंभवात्तस्य सर्वश्रेष्ठत्वानि हृदि रितत्वात्परंपरं वरीयस्त्वं वागादीनामथ्यप्रथ
माभाविक्त्वेनोक्तत्वात् घ्राणमेवात्र प्राणशब्दमित्यर्थः॥ कथं प्राणादीनामेव वरीयस्त्वं तत्राह वाचेति। अप्राप्तस्यैव वह

तत्वाच्चक्षुषो वीर्यवत्त्वं साधयति वाचइति। शब्दस्येति यावत्तावाचः शब्दोच्चारकाष्ठादिरर्थः। उद्गीथत्वे च चक्षुषो हेतुमाह श्रे
ष्ठादिति। मनसो वीर्यवत्त्वे हेत्वंतरमाह। ज्ञानेति। इति वीर्यवत्त्वमिति पूर्वेण संबंधः॥ अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्योर्द्गीथोपपत्तो
क्तहेतवः॥ उक्तोपसंहारं विरहे विवक्षस्य मा रोर्बुद्धिसमाधानं किं न स्यादित्याशंक्याह निरपेक्षो हीति। अविवेकसंख्याज्ञा
न स्यात्संख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पंचविधोपासनानंतरं सप्तविधोपासनं प्रस्तौत्यथेति। पूर्ववल्लोकोष्वितिवत्सप्तमाच
नेतव्येत्यर्थः॥ वाक्शब्देन शब्दसामान्यमुच्यते। तत्सप्तधा प्रविभक्तसामावयवेषारोप्योपासनं कर्तव्यमिति वाक्या
र्थमाह वागेषेति। पक्षिंचवाचइति। वाक्योपादानं तस्यार्थमाह शब्दस्येति। वाक्दृष्टेरनंतरमादित्यदृष्टिर्विधीयते तत्
स्य वाग्रूपत्वान्न च तद्विधानं युक्तं पूर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टस्योपासनस्योपदिष्टत्वादित्याशंक्याह अवयवमात्र इ
तितस्य सामत्वे हेतुं पृच्छति। कथमिति। सर्वदेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनादत्ते उच्यत इति। उच्चैः संतमादित्यं गायंतीत्यादि
सप्तस्योद्गीथत्वे हेतुः प्रसिद्धस्य सामत्वेऽपि तस्य हेतुरुच्यत इत्यर्थः॥ तमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कोसाविति। नोदे
ता नास्तमेतेत्यादिस्पर्शनादित्यर्थः। मांप्रतीत्यादि व्याचष्टे मांप्रतीति। अन्यशब्दस्यान्यत्र हानिर्न्नोत्तरेण। किंचिल्लिमि
त्तामित्यादि सप्तसामत्वे हेतुरुच्यते चेत्तुद्देशानां हिंकारादित्वेऽपि कुतो निमित्तं प्रस्तावनोक्तमित्याशंक्याहोद्गीथेति।
आदित्यस्योद्गीथेन सहोर्ध्वत्वसामान्यं प्रस्तोक्तं तदन्वसारेणास्मदुक्तं प्राथम्यादिसामान्यं पथ्यापृथिव्यादिषु हि

कारादित्वंगम्यते तथादित्यप्रभेदानामपि हिंकारादित्वं शक्यावगममितिप्रख्यापतेषांतद्भावेनोक्तंकारतामित्यर्थः
॥ ननु हिंसामत्वेपि कारतातोत्प्रेक्ष्यांसंभवान्नवेन्नकथंकारतामित्याशंक्याह सामत्वेपुनरितासमास्त्वं तत्रानिमित्तमि
तिपावतासमस्त्सर्वे तोत्पुक्तंव्यक्तीकरोतितस्मिन्नित्यादिना वेदनप्रकारंप्रश्नपूर्वकंप्रकटयतिक— इपतिकथमि
त्यादिना।धर्मरूपेपसरत्वंकरत्वात धर्मकार्यात्मकंरूपमितियावत्॥ तद्दृष्ट्या हिंकारोपासनेप्राथम्यं हेतुः॥ पशवोपुथो
क्तमादित्यरूपमुपजीवंतीत्यत्र किंप्रमाणं तत्राह यस्मादिति।तेषां हिंकरणंसाधयतितस्मादित्यादिना।तद्भक्तिभ
जनशीलत्वादित्यस्मात्प्रागेवतस्मादित्यस्यसंबंधः॥ सवितरिप्रथमोदितेसतियत्तस्यरूपंतद्दृष्ट्या प्रस्तावस्योपा
स्यत्वेपूर्वस्मादानंतर्यंहेतुः॥ पर्योदस्मात्प्रागेवतस्मादित्यस्यसंबंधः॥ सवितरिप्रथमोदितेसतियत्तस्यरूपंत
द्दृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वेपूर्वस्मादानंतर्यंहेतुः॥ पर्योदपात्प्राचानंरूपंपशुभिरुपजीव्यतेतत्थेत्याहपूर्ववदिति।त
द्पासत्राचीनमादित्यरूपंमनुष्या उपजीवंतीत्यत्रलिंगमाहतस्मादिति।प्रत्यक्षपरोक्षभावेनप्रस्तुतिप्रपूर्वसयोर्भेदः॥
गोशब्दवाच्यानांरश्मीनांजगन्मंडलेनसंगमनंसंबंधगमननामित्यर्थः॥ वत्सैःसंगमनमितिसंबंधः॥ संगवकालीन
मादित्यरूपमारोप्यादिभक्तेरोंकारस्योपास्यत्वेद्वयोराकारसामान्यंहेतुः। पक्षिणांपयोक्तमादित्यरूपमुपजीव्यमित्य
त्रहेतुमाहयतइति।आज्ञमध्यंदिनेपदादित्यस्यरूपंतद्दृष्ट्योद्गीथोपासनेश्रैष्ठ्यंहेतुः।तत्कालीनादित्यरूपस्यदेवोपजी

छां·भा·टी·आं
३३

मत्वेहेतुमाहचोक्तनेति।तथापितस्यदेवैरुपजीव्यत्वंकथमितिचेत्तत्राहतस्मादिति।अथयदूर्ध्वमितिवाक्यमादायव्या
चष्टेमध्यंदिनादिति।तद्दृष्ट्याप्रतिहारोपासनेप्रतिष्ठावत्सामान्यंहेतुः।तस्मिन्कालेसवितुरस्तंगिरिंप्रतिहरणान्नयथोक्त
मादित्यरूपंगर्भैरुपजीव्यमित्युपक्रमकमाहततइति।ऊर्ध्वंयोनेरुपरिष्टात्जठरंप्रतीत्यर्थः॥यतोगर्भाःपूर्वोक्तविशे
षणावंतोतइतियावत्॥तद्धारंयत्तन्नद्धारंजत्रुततत्कालीनादित्यदृष्ट्योपद्रवमुपासीततस्यतद्दास्त्वाच्चलंप्रत्युपद्रवंव
र्णादित्याहयथेति।आरण्यानोपश्चनांयथोक्तरूपोपजीवनमुपपादयतितस्मादित्यादिना।प्रबलंगर्जेऽहेतिपाव
त्॥तत्सवितृरूपमितिशेषः।ततद्दृष्ट्यानिधनोपासनेसमाप्तिसामान्यंहेतुः।यथोक्तमादित्यरूपंपितृभिरुपजी
व्यमित्युपक्रमकमाहतस्मादित्यादिना।तंचेतत्त्वाप्यथशब्दस्तत्तदुपासनानंतर्यार्थोव्याख्येयः॥एवंखल्वित्या
दिवाक्यमपेक्षितंपूरयन्व्याकरोत्येवमिति।अथखल्वात्मसंमितमित्यादेस्तात्पर्यमाहमृत्युरिति।अन्नंतरादिसा
प्यापेक्षितंतान्क्षिपुत्यादित्येति।स्वशब्देनसामोच्यतेतत्स्यावयवाहिंकारादयस्तन्नामाक्षराणांत्रित्वेनात्रित्वेन
तुल्यंतेषामितेज्ञातसामेत्यर्थः॥यथापरमात्मावगमोमृत्युमोक्षताहेतुःतथेदमुपासनमपीत्यर्थांतरमाहपर
मात्मेति।कादृग्वोपासनेविवक्षितमित्यपेक्षायांसदृष्टांतमुत्तरमाहयथेत्यादिना।उद्गीथस्यपुङ्खायभक्तेर्नाम
तदक्षराणीतियावत्॥सामत्वेतेषांनामाक्षराणामित्यध्याहार्यं॥तदुपासनेतेषामक्षराणामादित्यादिदृष्ट्योपास राम०
३३

नमित्यर्थः। मन्तुगोचरा सुसंख्येक विंशतिलक्षराणां त्वेकानेकेषु क्षरेषु तत्सामान्येन तेषु क्षरेष्वादि सदृशमन्तुसमा
दिसामित्यर्थः॥ अतिक्रमणात् प्रतत्त्वाधनम्पासनमिति शेषः॥ अतिमन्तुम् मखोरत्नपहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति म
न्तुमिति। नामाक्षराणि कथ्यंत इति शेषः॥ आद्यक्षरयोरादिम भक्तिनामाक्षरयोरितियावत्॥ तेन प्रसंगे रातदा
दिमं भक्तिनामप्रतिहारनाम्नातुल्यमेवेत्यर्थः॥ ननु पद्योक्तयानीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं तानि इहवा
एतानि द्वाविंशतिरक्षराणीति तत्राह एवमिति। आदित्यस्य स्मात् लोकादेक विंशत्वे स्फुरत्संततरंसमासापति द्वाद
शेति। हेमंतशिशिरावेकीकृत्य पंचर्त्तव इत्यस्य तु॥ आदित्यस्याहोरात्रात्मयोपोनः पुराणेन मन्तुहेतुत्वमस्मिल्लो
केरत्नपतेर्न्नदर्पं लोको मन्तुविषयत्वात्तदुःखात्मकः स्तदभावाद्हल्लोकः सुखात्मक इतिमत्वाहमन्तुविष
यत्वादिति॥ पूर्वे रातो रत्नस्य योनरूक्तमाशंकामाहोक्तस्येवेति। व्याख्यातस्येवग्रंथस्य समुदायार्थस्यात्सिष्यबुद्धि
सौकर्यार्थमनंतरग्रंथे नोच्यते तन्नयोनरुक्तमित्यर्थः॥ जपमनुपरोजपो भवतीति संबंधः॥ परोहास्येति पानं
वाकं व्याकरोत्येवं विद इति। फलामिति शेष इति पात्रं॥ सापत्नविध्वंसत्तविध्वंसत्वं तदुपेत सामोपासनस्य समाप्त्यर्थो
न्यास इत्यर्थः॥ ननु पंचविधस्य सप्तविधस्य च साम्नो ध्यानं व्याख्यातं तथा चैतज्ञात्तविषयेवक्तव्याभावादलमनेनतरग्रं
थे नेत्याशंकापूर्वोक्त रग्रंथयोरर्थभेदमाह विनेत्यादिना गायत्र्यंरथंतरमित्यादिनामग्रहणेनविशिष्टानि विशि

छां०भा०टी०आ० षट्फलानि चेत्यर्थः॥ कथं पुनर्वक्ष्यमाणेषूपासनेषु निर्देशक्रमसिद्धिस्तत्राह यथाक्रममिति॥ पाठक्रममाश्रित्य
३४ तेषां कर्मणि प्रयोगः कामिनामिष्टस्तेनैव क्रमेण तदुपासनोक्तिरित्यर्थः॥ तत्र प्राणस्य क्रियाज्ञानयोः संभवात्प्राण
स्य प्रधानत्वात्तद्दृष्ट्या गायत्र्युपास्तिमाह दृष्ट्यापतिमन्त्रो हिंकार इत्यादिना॥ प्राणं हि वाग गच्छतीत्यादिश्रुत्या स्थापका
ले प्राणो वागादीनां निषेधनमवधेयं॥ प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमितियावत्॥ गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह॥ गायत्री त्या
इति॥ प्राणो वै गायत्रीति हि श्रुतिः॥ अविदुषोपि प्राणत्वासिद्धेर्नैरर्थक्यं विद्याफलमित्याशंक्याहाविकलेति॥ कथं पुन
र्नानाजनीने सर्वमायुरेकोध्यानागंतुमलमित्याशंक्याह शतमिति॥ शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते॥ ज्योक्
प्राद्वो निपातः सर्वो ज्वलनार्थः॥ उज्ज्वलः स्वपरोपकारसमर्थ इति यावत्॥ समन्यप्राणवतो मंथनकर्तृत्वसंभवा
त्प्राणदृष्ट्यानंतरं मंथनादिदृष्टिमवतारयति अभिमंथतीत्यादिना॥ उपशमः संशमस्तत्रैवार्थभेदाभावात्पुनरुक्तिमा
शंक्यासावशेषनिःशेषत्वाभ्यां विशेषमाहोपशम इति॥ कथं पुनरग्नेरस्तमयो प्रतिष्ठितत्वेन हि तत्र किंचिल्लि
मितमुपलभ्यते अत आह मंथने हीति॥ मंथने निमित्तीकृत्याग्नेरुत्पत्तौ रथंतरसाम्नो गीयमानत्वदर्शनादग्नौ
तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलमुक्तं रथंतरोपासने तु तेजस्वी भवतीति वक्ष्यते तेन च ब्रह्म
वर्चसतेजसोर्भेदस्तथा च रथंतरोपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह ब्रह्मेति॥ अन्नराध [illegible] स्थानोपपत्तौ राम० ३४

पुरुषयोरवाच्योक्तं सूरिति। प्रवृत्तयोर्मैथुनसामान्यान्मैथुनादिदृष्ट्वेनंतरं मैथुनदृष्टिर्विंदयात्पुपमंत्रपतंइत्यादिना।
पुरुषो हि पशुकर्मार्थी स्त्रियं वस्त्रादिना प्रीणयति मां स्मिन्प्रारंभसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह प्रस्तवयंतइति। कुतो वाम
देव्यस्य सामान्यो मिथुने प्रोतत्वं तत्राह वायुर्वा मिथुनेति। वायोरप्यां च मिथुनत्वपासंबंधाद्वामदेव्योसत्ते रुक्तत्वान्तस्य
मिथुने प्रतिष्ठितत्वमुक्तमित्यर्थः॥ न कांचनेति वाक्यमादाय व्याचष्टे कांचिदपीति। परांगनानोपगच्छेदितिस्मृति
विरोधमाशंक्याह वामदेव्येति विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थाप्रसिद्धेतिभावः॥ किंच
शास्त्रप्रामाण्यादत्र धर्मोवगम्यते न कांचनपरिहरेदिति च शास्त्रावगतत्वाद्वाच्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हे
तितथा च श्रौते थे ड बेलायास्मृते नं प्रतिस्पार्द्धिते त्याह वचनेति। पथोक्तोपासनावतो ब्रह्मचर्यपेनिषमाभावो
व्रतत्वेन विवक्षितस्तन्नप्रातिषेध शास्त्रविरोधाप्रशंकेतिभावः॥ आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वान्नद्वितु मैथुन
दृष्ट्यानंतरमादित्यदृष्टिमुच्छायपथन्पुघल्लित्यादिना॥ आदित्याज्जायते वृष्टिरितिस्मृतेरादित्यकार्यत्वात्प
स जेन्यस्यादित्यदृष्ट्यनंतरं पर्जन्यदृष्टिं दर्शयन्नाहीति। कथं वे रूपं सामतस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राहानेकेति॥ पर्जन्या
पत्तत्वादृतुव्यवस्थायास्तदृष्टेरनंतरमृतुदृष्टिमाचष्टे वसंतइत्यादिना॥ वैराजस्य साम्नोप्युक्तं त्रतठुप्रोतत्व
तेषां स्वधर्मे विरजनादित्याहेतइति॥ पर्जन्यादृतूनां मन्त्रोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्विराडात्मनस्त्वाल्लखांत्वात्तत्स्पातेषु

प्रतिष्ठितत्वाज्जगद्धारा वैराजमपि साम तेषु प्रोतमिति भावः। ऋतुषु सम्यग्वृत्तेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वादृतुदर्शनानं
तरं लोकदृष्टिमाह पृथिवीति कथं शाक्वर्य इत्येकस्यैव साम्नो नामधेयं बहुवचनाद्बहूनि सामानि प्रतीयन्ते
तत्राह शाक्वर्य इतीति। नित्यं बहुवचनं त्वमुभयत्र तुल्यमिति द्योतनार्थं स्पमात्रो दृष्टान्तयति रेवत्य इवेति।
महानाम्नीष्वृक्षु शक्वर्यो गीयन्ते तासां चापो वै महानाम्नीरित्सद्धिः संबंधः। स्मृतं चाप्सु लोकाः प्रतिष्ठिता इति
श्रुतं तथा चास्मात्संबंधाल्लोकेषु शाक्वर्यः प्रतिष्ठिता इत्याह लोकेष्विति। पशूनां लोककार्यत्वाल्लोकदृष्ट्य
नंतरं पशुदृष्टिमुपन्यस्यन्नजेति रेवत्य इति साम नामधेयं पूर्ववन्नित्यबहुवचनान्तं पशवो वै रेवत्य इति
श्रुत्यंतरमाश्रित्याह पशुष्विति पशुविकारपयोदध्यादिनाङ्गपुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्ट्यनंतरमङ्गदृष्टिमा
हलोमेति। रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुतेरन्नरसविकारेण लोमादीनां संबंधाद्यज्ञायज्ञीयं सामाङ्गेषु प्रतिष्ठित
मित्याह तदिति। कुतो धर्मस्फूर्तिहेतोः अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वादङ्गदृष्ट्यनंतरमग्न्यादिदृष्टिमुत्थापयत्य
ग्निरित्यादिना राजनस्य साम्नो देवतासु प्रोतत्वहेतुमाह देवतानामिति। फलविकल्पार्थो वाशब्दः समाख्यायास्त्वेक
ग्रुवाकेऽप्यादित्याशंक्याह सलोकतां वेत्यादीति। कथं पुनरेकस्मिन्नुपासने फलं चापि विकल्प्यते तत्राह भाव
नेति। न फलत्रयमत्र समुच्चितमिष्यते किमिति वा श्रुतेर्गृहीत्वा विकल्प्यते तत्राह समुच्चयेपुति। नहि मि

योविरुद्धफलत्रयमेकत्रसमुच्चेतुंशक्षमतोपिविकल्पासिद्धिरित्यर्थः॥ननूद्देवतादृष्ट्याराजनस्यसामत्वोच्या
नादेवतानन्तर्निर्दोहितिवक्तव्येकथमन्यथोच्यतेतत्राहतत इति॥अपत्रादिदृष्ट्यानंतरंत्रयीविद्यादावविद्या
नेकारणमाहत्र्यादीति।पदस्यापात्मकंसाम्नोपास्यमुक्तंतस्माद्दानंतत्पर्यनुपास्यापायात्रय्याविद्यायापुज
तेत्रऋग्वेदोयजुर्वेदोवायोरादित्यात्सामवेदइतिश्रुतेस्त्रय्यपास्त्यकार्यत्वावगमादित्यर्थः।तत्कार्यत्वात्त्र
पीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः॥कथंसर्वस्मिन्प्रोतमित्युक्तंत्रयीविद्यादौप्रोतमितिवक्तव्यत्वादतआहत्र
हेतु मा ६ पाविद्यादीति।कथंपुनरत्रत्रयीविद्यादिदृष्ट्यासाम्नोध्येयत्वंगम्यतेतत्राहत्रयीति।नचास्याप्रनिज्ञापोप
वैरास्यस्मैराविरोधःश्रंकामहेत्तीस्साहात्तीतेष्वपीति।तत्रेहकर्माङ्गानामिति।दृष्टोपरामासादिविकारपल्लवे
क्षितमाज्यम्भवतीतिदृष्टिविशेषणमाज्यसंस्क्रियतेतथासामप्रभेदानांदृष्टिविशेषणत्वाविशेषात्तेषांकर्मा
ङ्गानांतेनतदङ्गदृष्ट्यासंस्कर्तव्यत्वादित्यर्थः॥त्र्यरथयथाश्रुतंसर्वात्मत्वमेववाकिंनस्यादतआहनिरूपच
ते रितं।सर्वविषयसामविदःसर्वेश्वरत्वमित्यत्रमन्त्रंसंवादयतितदेतास्मिन्निति।परमित्यस्यैवव्याख्यानमन्य
दिति।वस्त्वराभावेहेतुमाहनत्रैवेति।सर्वंहेत्तत्वसर्वेश्वरत्वंचतेनलब्धार्थः॥सामीप्यासनंसमासंचविकिम
नरथंयेनसाम्याव्याहसामेति।आदित्यशब्देनस्वराद्रूपीवराग्न्यैह्यत्ते॥किमित्युद्गीतम्रपसर्ग्योक्तोपास्तिरूप्यतइत

त्राहपलेतिमस्तुपरिहारादिः फलविशेषस्तत्संबंधेवादेषोपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः॥ पश्चमो हितत्वमस्यवचनाद्
मपितव्या॥वाक्यस्थामितिशब्दस्याचष्टे इतिकाश्चिदिति।इदस्यविशेषितं अनेनप्रकारेणायमिति विशेषितोर्थ्य
वद्धिप्रज्ञातोनभवतीत्यर्थः॥तस्यप्राजापत्यत्वे हेतुमाह।निरूप्य इति।नीलपीतादिभिर्निश्चितस्यावचना
दित्यर्थः॥स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुच्चारणकाले व्यात [redacted] व्यार्थमाह।आम्नातत्वमिति।स्वरोपव्यंजनादिसप्र
त्ययादिशब्देनस्थानप्रयत्नादिसंग्रहः।केनाप्याक्षिप्तस्योच्चारणकाले प्रतीकारज्ञानापस्मारादिदेव
ताज्ञानमुपन्यस्यतिसर्वेस्वराइति।शेषसहादयइत्यादिशब्दस्तदवांतरभेदाभिप्रायः।पुनर्वचनमुक्तव्यमित्य
स्मात्तद्वैतत्शब्दोद्दिष्टव्यः।तथैवस्वरेप्विवेतियावत्॥देवताज्ञानबलेनोच्चारणप्रसक्तेनभावत्तव्यस्वरादेर्भा
मन्यथोच्चारणेदेवताभेदप्रसंगादतःस्वराद्युच्चारणेनात्यर्थंकर्तव्यमित्युच्चारणोपक्षपतियतइति।प्रयोग
कालेश्चिंतनीयमर्थंकथयतितथेति।पर्यायोच्चारीत्यस्वराणांप्रयोगावस्थायामित्यर्थः।दृश्यानामिचिंतयेदिति
शेषः॥तथेत्यक्षराणांप्रयोगावस्थायामितिपाठवत्॥विदृत्तप्रयत्नोयेताः प्रयोक्तव्याइतिशेषः।तत्रापि व्यातव्यं
दक्षिप्रपतिप्रजापतेरिति।अथातिदृतोच्चारणोनुवर्णांतरेयथानिक्षिप्तोनभवतितथाप्रयुज्यमानत्वमनाक्षिप्तत्वं
॥मनसोप्यात्मानमितिवाक्योर्थोहीनस्यार्थमाह बालानिवेति।पश्चाल्लोकप्रानकैर्जलादिभ्योबालान्परिहर

तितथाप्यस्योरात्मानमर्हंपरिग्रहराहित्यंतिव्याख्यास्पष्टार्थो नोपयोगः॥ कर्त्तव्यइत्यर्थः। अविमुक्ताधिकारात्पेगाव
ब्रह्मानुपासनान्युक्तानि संप्रति स्वतंत्राधिकारिगोचरमोंकारोपासनं विधातुमारभते॥ ॐकारेति। अगावब्र
पासनाधिकारेपयोक्तःस्वतंत्रोपासनविधानेकोभिप्रायः। अंतेरस्याशंक्याह नैवमिति। नस्वतंत्रस्यैतस्योपासना
दिरस्येवकारार्थः॥ कथंतर्हिमंत्रव्याख्यानस्यापेक्षायामाह किंतर्हीति। तानि पमस्यप्राङ्मुखत्वादिनियमसहितस्यपुरु
षस्येतियावत्। अभ्यासस्वरूपाकरणं विचारोजपः। शिष्येभ्योदानमावृत्तिरस्येतियंचविधः॥ वेद्यायदीयते तस्यपञ्च
गत्वात्स्यथकफलवत्त्वेनास्तीतिमन्वानोविधिनिषेधवर्हिर्वेदीति। गृहस्थेन तदात्मनेत्यर्थः॥ कथंगृहस्थस्य
प्राथम्यंब्रह्मचारिणास्तथाथादित्याशंक्याह एकइत्यर्थः ज्ञाताउक्तव्याख्यानेवाक्यशेषस्यगमकत्वमाहदि
तायेति। प्राथम्यमेवमथमध्यावस्थानार्थोब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिविरोधादित्याहनाद्यार्थइति। कीदृकेत्र
त्रपारिव्राज्यमुच्यते तत्राहनेति। कुतोत्रब्रह्मसंस्थोनगृह्यते तत्राहब्रह्मसंस्थस्येति। वानप्रस्थगृहस्थमम
स्वास्यपरिव्राजोपिग्रहणार्थः॥ ब्रह्मचारीत्यादिवाक्यस्यनैष्ठिकविषयत्वविशेषणासामर्थ्यादित्याह अस
तमित्याद्याति। अथोपकुर्वाणस्यात्रब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानंनभवेत्तत्राहउपकुर्वाणस्येति
ननुब्रह्मचारिणोब्रह्मचर्यपापुराप्यलोकोनश्रूयते तत्राहसर्वइति॥ कथमाश्रमिणांपुण्यलोकविशेष

छां०भा०टी० वर्तते तदात्मत्वमुच्यते तच्चाह सूपपत्त्य इति॥ आश्रमिषु प्रदर्श्यमानेषु॥ किं परित्याज्यत्वेन प्रदर्श्यते तत्राह अवशिष्ट
३१ स्त्विति। कुतो हि पुण्यलोकवैलक्षण्यममृतत्वस्येत्याशङ्क्योक्तमात्यन्तिकमिति। तस्यापेक्षितत्वाभावे हेतुमाह पुण्य
लोकादिति॥ अमृतत्वस्य पुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्तयोरत्यन्तभिन्नत्वसिद्धिरिति योजना॥ उक्तमेवार्थं
व्यतिरेकमुखेन साधयति यदि चेत्यादिना॥ ब्रह्मशब्दस्य पर्यायश्रुतेर्मुख्यमर्थं गृहीत्वा परब्रह्मात्मना साक्षात्कार
वतो निरंकुशममृतत्वमुक्तं प्रकरणालोचनया तु प्रणवप्रतीके ब्रह्मोपासकस्य क्रमेणामृतत्वमेव बुद्धेर
नुपपात्तेर्द्रष्टव्यं। कर्मिणामन्तवत्फलत्वाभिधानेन तन्निन्दया ब्रह्मसंस्थतां स्तौति दर्शनान्तस्यास्त्वविध्य
र्थत्वादमृतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्यादित्येकार्थपरत्वादेकमिदं वाक्यमित्याह यच्चेत्यादिना। स्तुतये फलवि
धये चेदं वाक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह स्तुतये चेति। अर्थैकत्वादेकवाक्यं तदुक्तेदनियमादित्यर्थः॥ किं पुनस्तदे
कवाक्यत्वे तत्राह तस्मादिति। स्तुतिसिद्धेति स्फुटं स्वार्थानुवादत्वे वैपरीत्यान्तरमित्यस्तुतिसिद्धेति योज०॥ स्तु
तिमेव दर्शयन्तावदंभेन स्पष्टयति यथेत्यादिना। इतिशब्दोक्तं तपो रस्य नेन संबध्यते। ननु ब्रह्मतत्त्वसेवातोऽमृतत्वं
भवति न प्रणवसेवातस्तत्राह किमिति तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्याह प्रणवस्येति। तत्र प्रमाणान्तरं दर्शयन् फलितमाह एतेषा
वेति। स्वव्याख्यानं वर्जितदोषमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यस्य वृत्तिकारीयं व्याख्यानमनुपपन्नमितिपेस्व राम०
३१

त्वाश्रमिणाश्च स्वाश्रोक्तानवर्जितास्तेषां सर्वेषामप्यविशेषेणा स्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठानेन पुण्यलोकमा
प्तितासर्वैरेते पुण्यलोका भवंती सचोक्तानन्तपूर्वस्मिन्नूग्रंथे परिव्राडेकःसमस्तवप्रोक्तिषितोस्तीति पोजनाह्न
न्तपूर्वस्मिन्ग्रंथे वाचकपदं परिव्राजो नोपलभ्यते यथा चोसावविशेषितस्तत्राह परिव्राजकस्यापीति । ज्ञानेमा
माश्रोपापमन्ता इतिपावस्परिव्राडपि पूर्वत्राभिहितश्चेद्ब्रह्मसंस्थवाक्यस्य कोर्थः स्यादित्याशंक्याहातद्यति । परिव्रा
जकस्यानवशिष्टत्वेन चानुत्तामपदिष्टत्वाविशेषोऽतःअब्रार्थः सामान्यनिर्देशहेतुमाह । चत्तुर्णामिति । अश्र
प्रतिषेधाच्चेति छेदः । नन्वाश्रमांतराणां कर्मार्थत्वात्तत्रैवव्यापृतत्वान्नब्रह्मसंस्थता पांसामर्थ्यमस्ति परिव्राज
कस्यतु निर्व्यापारस्य ब्रह्मसंस्थतास्तु करैस्यात ञ्राहस्वकर्मेति । ननु परिव्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दो रूढोगवादि
शब्दवन्नत्वन्येसर्वाश्रमांतरमात्रकेद्यतितत्राह नचेति निमित्तमात्रापप्रवृत्तत्वेपि किमितिरूढिर्नस्यादित्याशंक्या
हनहीति । नन्वेषशब्दो नैमित्तिकोपि परिव्राजकमात्रममधिकरोतितत्रैव निमित्तस्य सत्वान्नत्राहसर्वेषां चेति ।
ननु पंकजादिशब्दानि निमित्तमस्तास्वेतावतानेदीवरादौ वर्तते किंतु तामरसादिमात्रविषयीकवेतितद्या
ब्रह्मसंस्थशब्दोनिमित्तवर्त्यपि परिहस्थाहावनवस्थितः परिव्राजकमेवपरंगोचरयेदतआहयत्रेति । ब्रह्मसंस्थ
शब्दनिरोढुमपुक्तमितिसेवं धः ॥ रूढिपक्षेदोषांतरमाह नचेति । धर्मसहितस्य ज्ञानस्य ज्ञानसहितस्य वा मैथ्यस्याम

य

छां॰भा॰टी॰आ॰
३८

तत्वसाधनत्वाल्लज्ञानानर्थक्यमित्याशंक्याद्यपक्षमनूवदति पारिव्राज्येति। पारिव्राज्यधर्मेणोपेतेनापि नियमोऽग्न्हस्थ्यादि
धर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वान्न विशिष्टज्ञानममृतत्वहेतुरित्यपि वक्तुंसकरत्वादित्याह नाश्रमेति। हि ताप
दूषयति धर्मैर्वेति। यदि परिव्राजकधर्मो ज्ञानविशिष्टो मुक्तिहेतुरित्युच्यते तर्हि तदपि मुक्तिहेतुत्वसंबोध्यमधर्माणां ज्ञा
नविशिष्टानामविशिष्टं तथा च न कुत्रापि पक्षेऽपि परिव्राजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः॥ इतश्च परिव्राजकस्यैव [illegible] मु
क्तिभाक्त्वमसिद्धमित्याह न चेति। मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूदिति तत्राह ज्ञानादिति। ब्रह्मसंस्थवाक्यार्थमनुप
संहरति तस्मादिति। परिव्राजकस्यैवामृतत्वमित्यनियमाज्ज्ञानादेव न त्विति चनियमादित्यर्थः॥ ब्रह्मसंस्थः समु
च्चयानुष्ठायीति वृत्तिकारमतं निराकरोति न कर्मेति। कर्मनिमित्तप्रत्ययस्य प्रबुद्धब्रह्मात्मतासाक्षात्कारस्य च मिथो
विरोधान्न समुच्चयासिद्धिरिति वस्तुसंग्रहे वाक्यं विवृणोति कर्त्रादीति। कर्मविधयो निषेधाश्चेति द्रष्टव्यं॥ तथापि प्र
त्ययस्याविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्न विरोधोऽस्तीत्याशंक्याह तत्त्वेति। प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयाशास्त्रीयप
त्ययविद्याविद्याभावेन न विरोधोऽस्तीत्यर्थः॥ सति विरोधे किं स्यादित्याह स्वाभाविकमिति। विद्यारूपप्रत्ययइति पूर्वेणा
संबंधः। तूक्तमेव हेतुं स्मारयति भेदेति। तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह न हीति। भेदाभेदप्रत्यययोर्विद्याविद्यात्म
नोर्विरोधेन समुच्चयासंभवात्तदनुष्ठायी ब्रह्मसंस्थो न भवति चेत्कस्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स्यादित्याह तत्रैति। उक्तेरी

राम॰
३८

त्यासमुच्चयायोगेसत्तातिपावत्ता॥अन्यस्यापहस्थादेव हंसंस्वत्तासंभवमुक्तंसाधयपत्नोहानिताचारंभणमात्रेवि
कारेन्त्तेसैहंसधारारादेवाहंतोहमित्याधंभिसंधानरूपोमिथ्याभिनिवेशास्तकोपःप्रत्ययस्तद्वत्वादितिहेत्वर्थः॥न
नत्वहस्था।विदोपिसंस्कारान्यैवशातदैतसस्यत्वाभिनिवेशपूर्वकंमेप्रवृत्तिसंभवान्नबहत्तसंस्कृतेतास्तुप्रतिपाद्येच
तश्राहनचेति।अस्तामिदमितिविवेकेनसत्यत्वाभिनिवेशेशिथिलीकृतेपुनस्तस्यत्वाभिनिवेशेनप्रवृत्तिरूपप
घतेश्राभासरूपात्भेदवुद्धिर्नकर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः॥अद्वैतज्ञानवतोनिमित्तनिवृत्याकर्मनिवृत्तिरवश्यंभावि
नीत्युक्तंविपक्षेदोषमाहोपमर्देतिपाति।एकत्वप्रत्ययजनकेशास्त्रेनभूवत्येवप्रमाणंपूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधा
दितिमतमाशंक्याहाभस्येतिपथ्यानकलंजभक्षयेदित्यादिशास्त्रंपूर्वप्रवृत्तकलंजादिभक्षणप्रत्ययविरोधेपिप्र
~~माणंभेदप्रत्ययविरोधादितिमतमाशंक्याहाभस्येतिपथ्यानकलंजभक्षयेदित्यादिशास्त्रंपूर्वप्रवृत्तकलंजादि~~
~~भक्षणप्रत्ययविरोधेपिप्र~~माणंरागादिप्राप्तस्यप्रत्ययस्याप्रमाणत्वान्नचैवंभेदप्रत्ययस्याविद्योत्थत्वात्प्रामाण्य
दो संभवात्तद्विरोधेप्यद्वैतशास्त्रस्योपक्रमेवप्रामाण्यमित्यर्थः॥कार्यपरत्वाद्वैतेतात्पर्याभावात्कुतस्तच्छास्त्रस्यप्रा
माण्यमित्याशंक्याहसर्वोपनिषदामिति॥उपक्रमोपसंहारेकरूपादिषड्विधतात्पर्यलिंगदर्शनादद्वैतेतात्पर्यंतासाम
वसीयतेतेनघुक्तमद्वैतशास्त्रस्यस्वार्थेप्रामाण्यमित्यर्थः।भेदालंबनकर्मविधिविरोधान्नाद्वैतशास्त्रस्यार्थेमानम

का

छां.भा.टी.अ तिष्ठं कर्त्तं कर्मविधीनामिति। यथा स्वप्नप्रपञ्चो गंधर्वनगरादिप्रपञ्चप्रपञ्चभ्रा–न्त स्वस्तानादृत्तं पुरुषमूर्छिं कृत्य प्रमाणं तथा क
३९ र्मविधीनामयं विडाह्य पुरुषे प्रामाण्यं संभवान्नाद्वैतशास्त्रस्य तद्विरोधोऽस्तीति परिहरति नानुपमर्द्दितेति। पघरा चराः। तिश्रेष्ठ
स्तान्न द्वैतरो जन इति स्मृतेस्तत्त्वदर्शिना कर्मभ्यः सर्वं कृपा इहैं दुपरमेस स्वन्ये श्रुपरस्यं तेतथाच कर्मविधिविरोधस्तादवस्थ
वे मिति शंकते विवेकेनामिति। प्रकृतिपरवशत्वाल्लोकस्य नासौ विवेकी प्रवृत्तिमनुवर्त्तते प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः
किं करिष्यतीति स्मृतेस्ततो ब्रह्मविदां नैष्कर्म्यपि न कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युत्तरमाहनेन कामेतिते देवप्र
पं च पततिनहीति। इति नो छिद्येत तु इति शेषः॥ अस्तु प्रसक्तितेषु किं मा पातेन तदाह न चेति। अनुष्ठायं तत एवेति तद्विधीनाम
त नुष्ठितिरिति वाक्यशेषः॥ अद्वैतवादि तत्त्वे ज्ञानभावेन कर्मानिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टांतेन विघटयन्नाशंकते परिव्राज
कानामिति। अद्वैतधी स्वभावालोचनापां मिथ्याहं नादिप्रवृत्तिरप्यवश्यमानेवेति मन्वानः समाधत्ते नप्रामाण्येति। स
म्यक्पस्य प्रामाण्ये तिकत्वानरूपणापांप्रत्ययाभासमूलस्य प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणात्वमग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्या
भासत्वे प्रामाण्ये तिकसम्यक्पसिद्धौ तद्धानिरतो नेत्यत्राद्यो घामस्यर्थः॥ एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति नहीति। तद्वद्विवेकि
नाकर्मक्षिपमाणं दृष्टमिति विवेकिभिरपि तत्त्वात्क्षिपते भिक्षाटनादिप्रवृत्त्याभासत्वप्रामाण्येति कोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्ते
नोदाहरणमिति शेषः॥ इतश्च नेदमुदाहरणमित्याह नचेति। अग्निहोत्रादावप्रवर्त्तकमस्तीति शंकते इहापी राम.
३९

ति॥ अकरणात्कृतं प्रत्यवायपापभयम विवेकिनो विवेकिनो वेति विकल्प्याद्यमंगीकरोति न मे द इति। कर्मणि भेदबुद्धि
मतो विहितत्वेपि तस्य तदकरणे किं स्यादित्याशंक्याह यो हीति। इत्ती पं दूष्यपति न निवृत्तेति। विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य
प्रत्यवायपापाप्राप्त्या कर्मसु प्रवर्त्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चेदिति प्रसंगस्तत्र हीति श्लोकः ते एवं तदर्थेति। कर्म
साधनेत्वेप यज्ञोपवीतादित्यज्यते नवा त्यज्यते चेन्नत्वाश्रममथमेस्तत्तोपयज्ञोपवीतादिघंतरेणगार्हस्थ्यादिभावासंभवा
त्त्यज्यते चेत्तत्पारिव्राजप्राप्तिः साधनसंग्रहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहरति नत्वसत्वाम त्वेति। इतश्चाश्रमांतरेषुन
पारिव्राज्यमित्याह कर्मार्थत्वादिति। ज्ञापापुत्रावित्तसंपन्नत्वानंतर्येधर्मतावयवस्थाव्दार्थी॥ गार्हस्थ्यादिषु त्यागश्रमत्वे
घेवपारिव्राज्यस्यइव चत्वे फलितमाह तस्मादिति। विवेकवशाद्यज्ञोपवीतादौत्वव्याव्दार्थे त्यागमित्वं त्वमुप्रभावा
दितिपावत।पारिव्राजकत्स्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायपाप्राप्तिशततत्रानिषोपत्तिमाश्लोकते एकत्वेति। तद्विषयप्रत्यय
स्यावयित्वसादर्कतत्वमस्यादिवाकंतज्ज्ञनित्तेनेकत्वविषयेनेति पावत॥ तथा च यथेष्टचेष्टाप्रसक्तिरिति शेषः। ज्ञा य
निनोवैधयमादिनास्तत्तत्प्रवृत्तिसंस्कारवशादित्याशयेनाह बुभुत्सादिनेति। यो हि दृष्टेन दोषेरात त्वज्ञानी कं
थंचित्प्रच्युतिमापादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमानियमानुष्ठानमुपपद्यते तस्य दोषकृतं तत्त्वप्रच्युतिप्रसक्तानिय
तचेष्टानिवृत्त्यर्थत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वान्न तथा च न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः॥ इतश्च विद्वांसो वैधप्रवृत्त्यभावेपिप

छां॰भा॰टी॰ अं॰ ४०

शेषश्चेषानास्तीत्याह न चेति। अविदुषोपि न यथेष्टचेष्टाविदुषस्तु सा कुतस्त्येति दृष्टांतेन स्फुटयति नहीति। अ
न्येषां ब्रह्मसंस्थत्वासंभवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति। परोक्तमनूद्यांगीकरोति यत्तु नरतीति। उक्तमर्थांतरमनुव
दति यच्चेति। किं परिव्राजकस्य ज्ञानहीनस्याश्रममात्रनिष्ठस्य तपःशब्देनोपादानमाहो ज्ञानवतोपीति विकल्प्याद्यमं
गीकृत्याद्वितीयं दूषयति एतदसदिति। ज्ञानवतोपि तपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शंकित्वा प्रत्याह कस्मा
दित्यादिना॥ तपःशब्देनासौ गृहीत इति शेषः। तस्य च ज्ञानवतो वशिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्टमित्याह स एवेति। इतश्च प
रमहंसपरिव्राजको न तपःशब्देन परामृष्ट इत्याह एकत्वेति। तदेव स्फोरयति भेदेति। यत्तु कर्मच्छिद्रे गृहस्थादेरपि
ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमिति तत्राह हेतेनेति। अनिवृत्तभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंस्थत्वासंभवेनेति यावत्॥ सामर्थ्यप्र
युक्तमिति संबंधः॥ यत्तु चातुराश्रम्यमपि ब्रह्मसंस्थतायामप्रतिषिद्धमिति तत्राह अप्रतिषेधश्चेति। एकत्वोपदेशेन भे
दप्रत्ययनिरासादनिवृत्तभेदप्रत्ययस्यार्थाद्ब्रह्मसंस्थता प्रतिषिद्धेत्यर्थः॥ पारिव्राज्यमात्रेऽमृतत्वे ज्ञानवैय
र्थ्यमुक्तं परिहरति तथेति। चोद्यांतरमनूद्योक्तं परिहारं स्मारयति यत्तु पुनरुक्तमिति। तत्र रूढोयं शब्द इति शेषं पंचम्या।
सूचयति॥ चोद्यांतरमनूद्य दूषयति यत्तु नरित्यादिना॥ आदिपदेन पंकजादिशब्दो गृह्यते॥ यदुक्तं प्रपंचयति गृह
स्थितेतीति इहापीति प्रकृतत्वादुपादानं॥ प्रकृते परमहंसपरिव्राजके ब्रह्मसंस्थपदमित्यत्र हेतुमाह मुख्यत्वेति।

राम॰ ४०

इतश्चपारमहंस्यमेवश्रौतमित्याह।तच्चेति।एवकारार्थंकथयतिनयज्ञोपवीतेति।इतिशब्दःसंन्यासप्रकरणोक्तयाव
द्धर्मस्याभावप्रदर्शनार्थः॥ब्रह्मसंस्थशब्दस्यापारमहंस्यविषयत्वेश्रुत्यंतरंसंवादयतिश्रुतिरिति।अत्रसाश्रमिभ्यःपूर्वा
श्रमत्रयमतीत्यसर्वकर्मसंन्यासेनास्थितःसपरमहंसपरिव्राजकोयइतियावत्।परमंपवित्रंनिरतिशयपापपरिशुद्धि
कारणंपरमपुरुषार्थसाधनंसम्यक्ज्ञानंप्रोवाचेत्यर्थः॥स्मृतिमप्यत्रपठतियोगंपारिव्राज्यंसिद्ध्यतीतिशेषः।अत्रनाशिषम
नारंभमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं॥कर्मणोबंधहेतुत्वेतद्धेत्वर्थः।लिंगस्यधर्मकारणत्वाराहित्यंतस्मादित्यु
क्तं।अलिंगोधर्मध्वजित्वरहितः।धर्मज्ञोयथावद्धर्मानुष्ठाता।अधर्मज्ञइतिवापाठः।धर्मविचारनिष्ठारहितस्तच्चा
सारत्वमपवादितस्यार्थः॥अलिंगइत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशंक्याह।अव्यक्तेति।नव्यक्तंदंभेनगृहीतंलिंगमाश्रमित्वमस्या
स्तीत्यव्यक्तलिंगः।किंत्वदंभेनश्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेणातेदस्यास्तीत्यर्थः।आदिपदंत्यजधर्ममधर्मंचेत्यादिग्रहा
र्थं।अत्रापिपूर्ववदन्वयः॥ननुकर्मनिवृत्तिमपदिशतात्वयासांख्यमतमेवाश्रितंतेनापिशारीरादिव्यापारोपरमद्वारा
ध्याननिष्ठतायाःस्वीकृतत्वात्तत्राहपालितेति।नहितन्मतेकूटस्थात्मधीबलेननैष्कर्म्यंपुनःक्रियाकारकादिबुद्धेर
विवेकस्यचसत्त्वेनज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगात्तच्चसर्वव्यापारोपरमसंभवोमनोबुद्ध्यादीनांतद्धीलत्वान्नहिक्र
श्लिष्टायामप्यासादिस्यतेरजःसांख्यवचोमिथ्यैवेत्यर्थः॥ननुबौद्धेनापिनैरात्म्यमिच्छतानैष्कर्म्यमिष्टंतथाचकर्म

छां·भा·टी·अ·
४१
त्यागमुपदिशता त्वयापि तन्मतमेवानुमोदितं नेत्याह पञ्चेति । तत्र हेतुमुपगन्तुरस्य चाकर्तृत्वं तत्र द्वार्थः । दुःख
मित्येव पञ्चकर्मकायक्लेशभयात्त्यजेदिति स्मृते राजसत्यागोपहतेरकर्तृत्वमुपपत्तेर्भवतापि कर्मसंत्यजता तन्मत
मादत्तमित्याशङ्क्याह यस्येति । अकर्तृत्वाऽभ्युपगम इति छेदः । ते हि मोहादेव कर्मसंत्यजतो न तत्फलं लभं
ते स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेदिति स्मृतेर्वैपरीत्यप्रमाणाभावप्रादेव कर्मसंज्ञानत्वान्न व्यामूढस्य संन्या
यामहेतस्मान्नैष्कर्म्येष्कतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्यक्षोपमितिमावश्च । पक्षान्तरे नैष्कर्म्यर्थपक्षेरमृतत्वोपद्रुते फलित
मुपसंहरति तस्मादिति । पञ्चकैः स्थिरैः कारणभूतमाश्रितं तत्परित्याज्यस्यादिश्येतेनेति । एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्यप
त्योपमर्दितत्वोपपादनेनेतियावत् ॥ एकत्वविज्ञानपरोसं विवक्षितेऽप्यपरोक्षस्य पारिव्राज्यमन्तरेणायोगान्न
त्योपरतिशब्दितस्य प्रशमादिवर्ज्ञतत्साधनत्वस्फूर्तेरितिद्रष्टव्यं ॥ गृहस्थस्य पारिव्राज्ये क्षितिविक्षेपोकत्तेन नि
ति । एकान्तमेव सन्देहतमसम्यगितिविवेकिज्ञाने सत्यग्न्यादिवस्तत्वाध्यवसायान्तदभिनिवेशशैथिल्यान्न तस्या
गे दोषप्राप्तिरितिद्रष्टव्यं नदेवेति । सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादिहस्तेन त्वमानमाहोपागादिति गृहस्थस्यापि विवेकव
त्र्
तो वैराग्यद्वारा पुंसः पारिव्राज्यमित्याहाते इति । इतिशब्दो वृत्तसंस्थकव्याख्यानसमाप्त्यर्थो ॥ किं तद्ब्रह्मत्त्या कोसा
पामाहपञ्चस्त्वयइति । लोकानामपि तोऽस्यतयापि तापप्रतिभासं व्यवच्छिनत्ति व्याननितिदुर्वात्मत्वाभावेक
राम०
४१

थंप्रस्तवर्णोत्रप्रश्नःस्यादित्याशंक्याहप्रजापतेरितिपूर्ववदितित्रयीविद्यासारजिघृक्षया लोचितत्वान्नित्यर्थः॥क
यंतस्यब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशंक्यमहत्त्वरत्वादित्याहकारणमित्यादिना॥ तत्रब्रह्मशब्दप्रवृत्तौहेत्वंतरंसूच
यतिपरमात्मेदेनेति॥ ॐकारावयवस्याकारस्यापिसर्ववाक्व्यापित्वमस्तिकिमुवक्तव्यमोंकारस्येतिमन्वानःस्फुरसं
तरमद्वाहयतिअकारइति॥ ॐमितीदंसर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः॥ ॐकारव्यापत्वेपिवाग्जातस्यनतस्यास
र्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्यप्रपंचस्यैवविद्यमानत्वादित्याशंक्याहपरमात्मेति॥ सकलमपिजगत्प
रमात्मविकारत्वान्नदृतिरेकेणास्तिसचप्रकृतादोंकारान्नातिरिच्यतेएतद्वैसत्यकामपरंचापरंचब्रह्म
यदोंकारइतिश्रुतेः॥ तस्माद्युक्तमोंकारस्यसर्वात्मत्वमित्यर्थः॥ ॐकारंसर्वात्मकंब्रह्मस्वरूपमुपासीते
तिविशिष्टसमास्यार्थमितिशब्दः॥ किमित्योंकारस्यलोकादिद्वारानिष्पत्तिरुच्यतेतत्राहलोकादीति॥ त्रि
स्त्रीपास्यथापितद्रूपतेतद्विधापत्रइतिस्थितेस्तथाचसिद्धमोंकारोपासनममृतत्वफलमितिवक्तुमित्य
तिशब्दः॥ प्रासंगिकंहित्वाप्रकृतमनुसंधत्तेसामेति॥ पंचविधंसप्तविधंचपत्तांगीभूतंसामतत्स्योपासनवंचैत
दोंकारस्यतदुपासनस्यतरामेवकर्मगुणत्वप्राप्तेर्नतेस्तत्वावत्त्वंब्रह्मप्रतीकत्वात्केवलस्यहेतुत्वेनतमेवम
होकस्यप्रस्तुतपदोगमृतसामादिविज्ञानविधानार्थमुक्तवाक्यमित्यर्थः॥ सामहोममन [illegible] त्रौनसामादित्रा

या

छां॰भा॰टी॰अ॰ नविधित्सयातद्यरिज्ञानेदोषमाहवृद्धेस्यादिना।तेषांप्रातःसवनेष्यानत्वेपियजमानस्यकाहानिरित्याशंक्याहतत्त्वे
४२ ष्वेतिपश्चात्पृथिवीलोकोवसुभिस्तद्येतिप्रावत॥अंतरिक्षलोकोवशीकृतइतिपूर्वेणासंबंधः।गतत्तीपोलोकोऽव्व
अस्तृतत्तत्देवानांतल्लोकवशीकारस्तथापियजमानस्यलोकिस्त्वेकिमापातमित्याशंक्याहेतियजमान
स्येति।परित्रिषलोकाभावोतःशब्दार्थः।नहिदेहपातादूर्ध्वमित्येतत।लोकापेक्षांविनापिविवक्षितशाखागोभव
ष्यतीत्याशंक्याहलोकापेति।लोकव्यपस्यवस्थावधीनेतपापजमानानंधानत्वेतस्पतदक्षिणत्वार्थेपञ्चाघ
नुष्ठानमिनमित्याशंक्याहलोकाभावेचेति।अज्ञोपत्तंस्वर्गादिसाधनमतंकथंकुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मा
नुष्ठाननिंदापरंवाक्यमित्याशंक्याहसामादेति॥अधेतीद्वावसिस्तस्पर्धेनिषेधार्थेचभविष्यतिनेत्याह
स्तत्तपेचेति।इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वंनिषेद्धुमशक्यमित्याहाथेचेति।मञ्चाहतेद्वित्यादौविदुषस्तन्निधानेतत
दनुज्ञामंतरेण।विदुषःकर्मकौकर्तृमपुत्रप्रसवापप्रसंगात्तदसंनिधौतुतेनापिक्रियमाणंकर्मनुष्ठपत्ती
दि॰सा॰ त्युपपादितमित्यर्थः॥अथपशब्दोहेत्वर्थः।सामाद्यविज्ञानेपस्माद्यज्ञादिकरणमेवप्राप्ततस्मादित्यर्थः॥ज्ञात
व्यसामादित्रयपूर्वकंविदृशोतिकितादिना॥अप्रगीतिमृगज्ञातंशाल्विपत्न्यातःकालिप्रापुतेमातरन्तवाकृतस्पे
तिपावत॥उपाकरणादित्यस्यार्थमाहप्रारंभादिति॥जघनेनेत्येतच्चावप्पेपश्चादिति।सगार्हपत्यस्यपश्चात्तउदेगमा ०।म॰
४२

गेऽस्थित्वा वसुदेवताकं सामगानेन कृतवानित्यर्थः ॥ सवासवासव मित्यत्र सप्तशब्दोपमार्जनविषयः ॥ राज्याय त्वद्दर्शो
नेन त्वद्दत्तपृथिवीप्रयुक्तभोगायेत्यर्थः ॥ पृथिव्या क्षेति वसतीति पृथिवीक्षित् तस्मै पृथिवीक्षिते पृथिवीलोके
मपालब्धे तत्र किं स्यादित्याशंक्याह एष वै यजमानस्येति । स्वाहाशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थो होमद्योतकः सर्वेषु मंत्रेष्वेतैः सा
महोममंत्रोऽस्थाने रित्यर्थः ॥ यथा पृथिवीलोकजयोपायोपदिष्टस्तथांतरिक्षलोकजयोपायोपि प्रदर्श्यते इत्या
क्षे हृतयेति । अंतरिक्षेणेत्यंतरिक्षक्षित्तवायुस्तस्मै वायवे ॥ यथा पृथिव्यंतरिक्षयोरास्सु पायस्तथा द्युलोकाप्सुपाप्सु यो
च्यातइत्याह तथेति । स्वाराज्यमंतरिक्षे स्वातंत्र्यं आदित्यानामिव स्वातंत्र्यमिह विवक्षितं ॥ किमिदं सामापार्ष्विज्य
माहो यजमानिकमतिवीक्षा यामाह यजमानं ह्विति । आदित्यदेन लोकं मे यजमानायेति निर्देशो ग्रस्यते ॥ सा
मादिविज्ञानफलं कथयति एष इति । एवंविदितस्य व्याख्या यथोक्तस्येति । यथोक्तसामादीवेत्तेति ॥ एवमि
त्युक्तप्रकारेणोक्तिस्तस्य यज्ञयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलसंभवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंस
परिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानगिरिकृतौ याचांदोग्यभाष्यटीकायां द्वितीयोध्या
यः ॥ ॥ कर्मांगावबद्धविज्ञानं परिसमाप्य कर्मफलस्यादिरस्य स्वतंत्रोपास्तिविध्यर्थमध्यायांतरमारंभमा
राः संबंधं प्रतिजानीते अस्मा वितिपूर्वोत्तरग्रंथयोः संबंधं प्रतिज्ञातं प्रकटयति तदुक्तं कर्मपति अतीते इति ॥ वि

छां॰ भा॰ टी॰ अ॰
४३

शिष्टफलं पृथिव्यादिलोकत्रयं। सुमनंतरसंदर्भस्य तात्पर्यं एवं ऋजुपातनिकां करोति सर्वैरिति। तस्य प्रेप्सितत्वं स्वरूप
तिमहत्येति॥ कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्याशंक्यास्य वैरूप्यजीव्यत्वोपलंभादित्याह सहस्रएष इति।
पातनिकां कृत्वा नत्रग्रंथमुच्छ्रापपतिश्रुत इति। आदित्यस्य कर्मफलत्वादित्येतावता तदुपदेशे हेत्वंतरमाह स
र्वपुरुषार्थभूय इति। श्रेष्ठतमं फलं कर्मणामभिव्यक्तिलक्षणमस्यास्तीति तथोक्तः॥ आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमि
त्तमुक्तं यत्कीकर्त्तुमाह वत्साद्यानां चेति॥ चकारो विवक्षितग्रहार्थः वत्सत्वादित्यस्येति संबंधः। तस्य सर्वेषा
पत्तानां फलरूपत्वादिति हेतुः वत्सत्वादपश्च कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं रश्म्याप्नुवंतीति युक्तमित्यर्थः॥ आ
दित्यं मधुदृष्ट्योपासीतेत्युक्तं तत्र ब्रह्मसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य श्रुत्युक्तमाकांक्षापूर्वकं तद्दर्शयति कथमित्या
दिना दिवि तिरश्चीनवंश इत्योनिमित्तमाह तिर्यगिति॥ अंतरिक्षानिवासिमरूपरविसारितनयनैरिति शेषः अं
तरिक्षमध्वपूपदृष्टिं कथयति अंतरिक्षमिति॥ मधुन इत्युभयत्र संबंधः॥ मरीचयः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे मरीच
य इति॥ आपो भूमेराकृष्टा रश्मिस्थाः संतास्तत्रप्रमाणमाहेता इति स्वाराजः स्वतो भासमानस्य सवितुरितिया
वत॥ तासां पुत्रत्वं प्रकटयति ता इति॥ लोके हि भ्रमरबीजभूताः पुत्रा मध्वपूपच्छिद्रस्था दृश्यंते एवं ता अपोंतरिक्ष
लक्षणामध्वपूपांतर्गतरश्मिस्थाभवंति तत्तश्चैता स्वप्नभ्रमरबीजदृष्टिं कर्त्तव्येत्यर्थः॥ प्राचीरग्रदिग्गते याः दि

राम॰
४३

दरश्मिषु प्राच्यानमधुनाडीदृष्टिविधये इत्याह तस्येति॥ मध्वाश्रयपुष्पलोहितादिरूपं मधुयं वस्य मातां तद्दाधार
स्येत्यर्थः॥ ऋक्षु मंत्ररूपासु भ्रमरदृष्टिमारोपयति ता ऋच इति॥ प्रकृते मधुसंपादनमप्यर्थः॥ ता सामधुकृत्त्वं साधयति लो
हितेति॥ ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिं संपादयति पुष्प इति॥ ऋचो मधुकृत इति मंत्राणामप्यकृतत्वादृग्वेदः पुष्पमि
ति ऋग्वेदशब्देन ब्राह्मणसमुदायस्य वक्तव्यत्वात्कथमृग्वेदविहिते कर्मणीति छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्टिर्व्याख्यातेपि
कुतस्ततो मधुनिष्पत्तिरित्याशंक्याह तत्तो हीति॥ तद्देवोपपादयति मधुकरैरिति॥ लोके तावदपः पुष्पाश्रयाः समादाय
मधुकरैर्मधुनिर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्थानीयैर्ऋग्भिस्तद्वेदविहितात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशादपो
गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते तस्मात्कर्मणः स्वफलभूतमधुनिष्पत्तेरुपपन्नेत्यस्मिन्पुष्पदृष्टिरित्यर्थः॥ ता अमृता आ
प इति वाक्यं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे कास्ता इत्यादिना॥ कर्मणि प्रयुक्तं द्रव्यमग्निं नयति अग्नावाहुतीति॥ अग्निपाकाभिनिर्वृ
त्तत्वमपूर्वात्मत्वं परंपरयामृतत्वार्थत्वममृतार्थत्वं यद्वा रोहितरूपामृतनिर्वर्तकत्वात्तदर्थवत्त्वं तत्कर्षफलवत्त्वम
त्यंतरसवत्त्वं॥ ता वा एता इत्यादि व्याचष्टे त इसानिति॥ यथा हि पुष्पेभ्यो भ्रमरै रसानाहृतानां तान्यभितपंति तथैते
मंत्रास्तस्मिन्कर्मणि स्थितानां मायानरसानादाय मधु निर्वर्तयंति यथोक्तं कर्माभिमतं तमालोचयंतीत्यर्थः॥
कथं पुनर्मंत्राणां भ्रमरस्थानीयानां पुष्पस्थानीयमृग्वेदविहितं कर्माभितप्तानां फलवत्त्वमित्याशंक्याह ता ऋ

छांमा०टी०आं चरंति॥तासां कर्मणां प्रयुक्तत्वेपि किमापातं तत्राह ऋग्भिरिति॥ अभितप्तस्य रसो जायत इति संबंधः॥ तं प्रश्नपूर्वकं
४४ विशदयति॥ कोसाविति॥ तच्छब्दार्थमाह॥ यश आदीति॥ आध्यानुष्ठितं कर्म जनितं फलं कथमादित्यमाश्र
यतीत्याशंक्याह॥ मुष्मिन्निति॥ दृष्टांते मोक्ष्यामहे व्रीह्यादिजनितं फलमित्यभिप्रायेणावृष्ट्यादिप्राप्त्यर्थमिति
शेषः॥ किं तत्कर्मफलं यत्तदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशंक्याह॥ तत्प्रस्रवस्येति॥ कर्मफलप्रस्रवत्वेनोक्तान्यनेक
र्मणां कर्मणां शब्दात्तिष्यर्थमिति यावत्॥ तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति किमित्यादिना॥ मध्वंतरं दर्शयति अथे
ति॥ वक्तव्यं विशेषं कथयति यजूंषीति॥ कथं तेषां मधुकृत्त्वं तत्राह पूर्ववदिति॥ ऋङ्मंत्राणां ऋग्वेदविहिते कर्म
णि प्रयुक्तानां यथा पूर्वं मधुकरत्वमुक्तं तथा यजुषामपीत्यर्थः॥ यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाह यजुर्वे
देति॥ ता अमृता आप इत्यस्य पूर्ववद्व्याख्यानमित्याह ता एवेति॥ यजूंषि आदित्यसंबंधिमधुप्रसक्तं दर्शयति एतद्व
ति॥ तत्तापं मधु कथयति अथेति॥ ऋचां यजुषां च मधु यथा कथितं तथेति यावत्॥ तस्य पश्चात्तत्र प्रसवं दर्शयति॥ ए
तदिति॥ चतुर्थं मधु निदर्शयति अथेति॥ किं तत्कर्मेत्याशंक्याहेतिहासेति॥ तर्ह्यथर्वणानामांगिरसस्य च प्रसिद्धब्राह्म
णां तद्विहितं कर्म पुष्पं पुष्पस्थानीयमित्यर्थः॥ यत्प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरूपादानं तदपि न दूषणमित्याहितो पो
क्षेति॥ अश्वमेधकर्मणि जामितापरिहारार्थं परिप्लवे नानाविधोपाख्यानसमुदायोपप्रतत्पारिप्लवमाचक्षते तेति राम०
४४

विधिवशात्तत्प्रयुज्यते तास्वरात्रिषु तस्यैव कर्मणोंगत्वेन मन्तव्यैव स्वतो राज्ये सर्वप्रकार यो रितिहासपुराणयोर्वेनियोगस्य पू
र्वैतत्रैपरिज्ञवार्थाधिकरणेनैव सिद्धत्वात्तत्तसंबंधिकर्म पुष्पमित्यर्थः॥ अस्यापि मधुन४ शास्त्र प्रसक्षता माह मध्वेत
दिति॥ पंचमंमधुदर्शयति आयेति॥ लोकद्वारीपादिविषयो लोकद्वारमयाव्रणपुष्पेमत्स्या वपमित्याह यः॥ ब्रह्मप्राव्हा
र्थमाह प्राव्हाधिकारादिति॥ ऋग्वादिप्राव्हानां प्रकृतत्वादित्यर्थः॥ अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रसक्षतामाह मध्येतद्
ति॥ समाहितत्वं वेदशास्त्रार्थे समाहितं तच्चित्तं यस्येत्यर्थः॥ पंचमक्षानिव्याख्यापतेषांध्येयत्वसिध्यर्थेस्तुनिप्रकुरुतेतेवा एते इति॥
तस्मात्तेषामिति संबंधः॥ कर्मणोविनियुक्तत्वेन तदंगत्वात्तद्द्वावापत्तिःवेदानांकार्यत्वेपिप्रयत्नपूर्वकत्वाभावान्नि
रि
त्यत्वं यामधुनिस्तुतिः साकर्मस्तुतिरित्याह॥ रसानामितिकर्मस्तुतिमभिनयति॥ यस्यैवमिति॥ रसानारसा अमृतानाममृ
तानि त्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मणस्तस्य माहाभाग्यं किं वक्तव्यमिति स्तूयते कर्मेत्यर्थः॥ अमृतानि ध्येयान्युक्ता
तदुपजीविनो देवतागणानन्वितानीपाठ्यप्रदर्शयति॥ नैवेति॥ कवलन्याहं कवलंग्रहीत्वा यथा लोकोश्नाति तद्वदित्येत
त
तेनत्ववशनपानाभावेन पुक्तमुपजीवनवचनमित्याशंक्य परिहरति कथमित्यादिना॥ चक्षुषेति वक्तव्ये कथंसर्वकरणे
रित्युपधिकमुच्यतेतत्राह दृशोरिति॥ चक्षुषैव रूपग्रहणमितिनियमं माश्रित्याशंकतेनन्विति॥ कर्मफलभूतस्यरसस्यलोहि
तामृतात्मकस्यनास्ति चक्षुर्ग्राह्यत्वमिति परिहरति नेत्यादिना॥ किं तावत्तारसस्यायातंतत्राह रसोहीति॥ इति तस्याप

श्रीत्रादित्याश्रयत्वेनेति शेषः ॥ एतद्देवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति देवा इति ॥ किं तेषां स्वातंत्र्याणां तत्त्वनिर्णसाहादित्येति ॥ विगंध्यं
दौर्गंध्यं ॥ आदित्यदेनसंभाविताः सर्वेपि देहकरणादिदोषा गच्छंते ॥ एतदस्मादूपादिति व्याख्यातस्यानुवादेमाच ॥ उत्साहवंतो
देवैर्नायथोक्तामृतोपजीवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति न ह्यति ॥ पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य सा
धिकारं ध्यानविशिष्टं दर्शयति सय इतीति ॥ वसुदेवभोग्यं तां वसुभिर्देवैरूपजीव्यत्वमिति यावत् ॥ एतद्दिस्माकं मधुनि
दर्शयाति ॥ एवंशब्दार्थं विशदयति यथोदितमिति ॥ तथैवश्रुत्युक्तमेतौ वेत्यर्थः ॥ भोगकालपरिमाणं प्रदर्शयन् पूर्वं कंनि
र्दर्शयति किंपर्यंतमिति ॥ आक्षिपत्संख्याराज्यमिति विशेषणापोत्तानामर्थमाह नयथेति ॥ प्रथमममृतमधिकृत्याचिंतनी
यमर्दृ द्वितीयममृतमाश्रित्य तद्दर्शयति अथेति ॥ विद्याफलं कथयति ॥ स यावदिति ॥ यावदसूर्यां भोगकालः ततो
द्विगुणो रुद्राणां भोगकालः पूर्वः प्रथमामृतध्यायिनां वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्यायिनामपि रु
द्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थः ॥ इतरामृतध्यायिनोऽपि फलानि निर्दिशति तद्यथेति ॥ विपर्ययेणापुरस्ताद्दक्षिणतो यस्मा
च्चेत्यर्थः ॥ यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता ततो दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता उत्तरस्तादस्तमेतेत्युक्तं ॥ तथा
ततो द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता तावान्नादित्यानां भोगकालस्तृतीयामृतध्यायिनां तावानेव भोग
काले ततो द्विगुणेन कालेन यावदादित्य उत्ताकावान्मरुतां भोगकालश्चतुर्थामृतध्यायिनामपि तावानेव भोग

कालः ॥ उदेता दक्षिणतोस्तमेति तंतं ततो द्विगुणेन कालेनोर्ध्वमुदेताऽस्तादस्तमेता तावान्साध्यानां भोगकाल ४ पंचमामु
त चित्तकानामपि सतावानेव स्पष्टः ॥ पश्चाद्वै पूर्वादिषु अस्तमयकालापेक्षया द्विगुणेन कालेनोत्तरोत्तरोदयास्तमयाविरु
क्तं तस्य पुराणविरुद्धमिति शंकते पर्वस्मात्पूर्वस्मादिति ॥ कथं कृत्स्नस्यार्थस्य पुराणाविरुद्धत्वमाशंक्याह सवि
तुरिति ॥ उक्तमेव संक्षिपति मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मेरोः प्राकारवत्सर्वतः स्थितस्य मध्ये निसलग्नरथचक्रा
क्षस्य सवितुर्मेरोः प्रदक्षिणावृत्तेनैकत्वात्कालादिकारणाभावाच्च तस्य विपरीतेषु उदयास्तमयकाल
स्य तुल्यत्वं ॥ उक्तं विष्णुपुराणे ॥ शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येष पुरत्रयं ॥ विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन्कोणा
न्द्वे पुरे तथेति ॥ लिंगे चोक्तं मानसोपरि माहेंद्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरा ॥ दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणी
॥ सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः ॥ अमरावती संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् ॥ लोकपालो
परिष्टात्तु सर्वतो दक्षिणायने ॥ काष्ठां गतस्य सूर्यस्य गतिर्यांतां निबोधत ॥ दक्षिणप्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेषुरिव धाव
ति ॥ पुरांतर्गोपदाभानुः शक्रस्य भवति प्रभुः ॥ सर्वैः सांयमनैः सौरो ह्युदयो दृश्यते द्विजाः ॥ स एव सुखवत्यां तु निशा
तस्य प्रदृश्यते ॥ अस्तमेति पराह्णे विभायां विश्वदृक् विभुः ॥ मध्याह्ने प्रोक्तो मरावत्यां पथासौ वारितस्करः ॥ तथा संयम
नीं प्राप्य सुखां चैव विभां खगः ॥ पश्चात्पराह्णस्याग्नेय्यां पूर्वाह्णे नैर्ऋते द्विजाः ॥ तदा त्वपररात्रश्च वायुभागे हुताशनः ॥ इ

छ्रो॰भा॰टी॰ आ प्राग्न्यां पूर्वरात्रस्तु गतिरेषास्य सर्वेत इति॥ तथा चोपरिष्टाद्गमरावस्थापित्तिष्ठन्मु व्याहृतं तत्रैषा कोणास्थानां तृतीयपाम
४६ माग्नेयकोणस्थानामाद्यपामसंयमिन्याम दपंच करोतिसवित्ता एवंपर्यादाम्येम व्याहृतिष्ठतित दैद्रे अस्तमयः आग्ने
येन तृतीयपामः॥ निर्ऋति कोणोप्रथमोपामः वारुणो उद्दपः पद्दाच वर्वे रुणोम व्याहृतः तद्दायाम्ये अस्तमयः॥ निर्ऋते कोणा
तृतीयो पामः वायव्ये प्रथमपामः सौम्ये उदपः पदश्चसौम्येम व्याहृतः तद्दावारुणो अस्तमयः॥ वायव्ये तृतीयपामः ऐशा
न्यकोणे प्रथमोयामः ऐंद्रे उदयः तथा आग्नेये कोणा वर्तमानस्तत्र स्थानां मध्यंदिनं यमे द्वापुपोरा घत तृतीयपामो
नैर्ऋती प्रान कोणायो रुद्र यास्तमयौ च करोत्येवं सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चेति पौराणिके दर्शनेत्वाहिरुद्गमे दृष्टकृत्सा
क्षामिस्वार्थः पयद्यपि श्रुतिविरोधे स्मृतिरप्रमाणं तथापि यथा कथंचिद्विरोधपरिहारे दुर्विज्ञाचार्योक्तमुपपादयति
भै त्रैति॥ पर्द्दमरावती स्यान्यास्यात तत दा हित्तो प्रतिपुरस्ताडदेतीति प्रयोगस्यान्यस्याद्दस नो भोगा ततएवमन्त्रे रसोपु
रात्तां विना श्रेद्विगुणाकालेन रुद्वाद्दीनो भोगच्युतिरत इमौवचन व्यक्तिमा श्रित्यात मेव परिहरमाह मरावत्या
दीनामिति। तथापि कथं विरोधसमाधिरित्त चाह ह्युदय स्थेति पैर्यत्र दृश्यंते भास्वांस्ते तेषामुदयः स्मृतः तिरोभावे च
पत्रैतित देवास्तमनं रवेः। नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः। उदयास्तमनं नाम दर्शना दर्शनं रवेरिति अम
रेवत्यादि पुरीषु पूर्व पूर्वा पेक्षयोत्तरोत्तरत्रो दासकाल द्विगुणपमस्तस्तौ च दर्शना दर्शने सवितुरुदयास्तमयो स राम॰
४६

वाएषनकदाचनास्तमेतिनोदेतीतिश्रुतेर्वस्तुतोनोदयास्तमयौतथाच्चपुरीषुतत्स्थेनगच्छतःसवितुरुदयास्त
मयकालवैषम्यमयुक्तमितिसाध्यंव्याहतंतन्निवासिनांचेतिभोगकालदेशगुणापनसवितुर्गतेराविर्भावापेक्षयाप्युक्तत्वाच्च
तेपिनपुराणविरोधःकिंत्वमरावत्यादीनांपुरीणांदृष्ट्योपरतानांपूर्वपश्चिमापेक्षयोत्तरोत्तरपुरीद्विगुणेनका
लेनोदयास्तास्तदपेक्षयोत्तरस्थानेषुभोगकालेदेशगुणापभ्रुत्सोक्तेपितिभावः।अयोदयास्तकालौबोध्यपाङ्गच्छतिका
लाविकन्नभोगकालाधिक्यमतआहतयेतियथोदयास्तकालदेशगुणापमुक्तंतद्वदितियावत्।अमरावतीनिवा
सिप्राणिवर्गापेक्षयासंयमिनीनिवासिनःप्रातिःद्विगुणेनकालेनसवितुरुदयर्पास्तमयावितिपुक्तंचव
स्तुदर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभ्राविच्छान्नचतन्निवासिदृश्यापेक्षयादक्षिणोत्तरयोरुदयास्तमयोतत्तद्दृष्या
पूर्वपश्चिमयोरेवतदावाददृष्टेमेर्वासयापेक्षयातद्दक्षिणतउदेतिउत्तरतःअस्तमेतीत्युच्यतेइवपश्चाद्वस्तपोस्तन्निवे
सिजनापेक्षयादक्षिणोत्तरस्थेपोरसत्वेपोतयतीत्यर्थः।यथामरावत्यपेक्षयासंयमिन्यामुदयासकालाधिक्यम
क्ततथातदपेक्षयावारुणपातदपेक्षयाचविभायांतत्कालाधिक्यमवश्रेयमित्याहतयेति।संयमिनीचोत्तमोप
बुद्ध्यवच्चनोदउत्तरश्चास्मबुद्धिमपेक्ष्यदक्षिणागस्त्यादिनास्तमनमित्याहसर्वेषांचेति॥उद्यतमादित्यंपुरतोवलोक
पतोवामभागेस्थितत्वान्मेरुःसर्वेषामेवोत्तरतोभवतितथाचोदयास्तमयाभ्यांपूर्वापरदिग्विभागान्नेतत्स्वरवा

सि·भा·टी·गो
४१

सिद्दृक्सपेक्षयाक्षिरात्तरस्मादित्यवनं किंच्च समदृक्सपेक्षपैवेस्पर्थः। उद्वासकालदैर्घ्यतयापेक्षयाभोगकालदैर्घ्यु
रापमितृ उक्तं संप्रतिसवितुर्गस्याक्षिकस्यपेक्षयैव भोगकालाक्षिकं किन्त्वस्यादिसाध्वाक्षपुराणाविरोधसमाधाना
संभवान्नैवमित्याहपदृत्यादिना॥ पद्मासंपु मिन्यामध्याह्नेगोवास्तापामुद्यन्नैवतितत्पातत्स्यामध्याह्नगोक्रिभाव
पामुद्यन्स्यातइत्याहतत्येतिउक्तं चवायुप्रोक्तेमध्यगस्त्वेमरावत्यां पावद्ववतिभास्करः। वैवस्वतेसंयमनेउद
यस्तत्रदृश्यते। सुखायामर्धरात्रस्थ्व विभायामस्तमेतिचेति कथं पुनः सपावद्वादिस्स उत्तरतउदेतादक्षिणा
तोस्तमेनादित्तावद्दृश्वेतउदेतावाडस्तमेतेस्कच्यतेभ्नं नहित्तन्नोद्वासकालस्पवाधितत्वमास्तिपैनोदयास्त
मयकालाविरुद्धगकालाक्षिकसम्पादनआहइलावृतेतिमेरोश्चित्राद्दिग्मिलावृतंनामवर्षप्रसिद्धंत
न्निवासिनांप्राणिनामभयतःपर्वतात्मामानसोत्तरस्थमेरूभ्यांप्राकारस्थानीयाभ्यामभयोर्वर्तित्वमहाक्षे
त्राविनिवारितादित्यरश्मीनामध्वेमुदेतावाडस्तमेतावचसविताद्दृश्यतेरूपवसत्वद्दृश्यतामपर्पावर्स्ततो
सत्त्वघोतनार्थइत्यर्थः। कथंसवितोर्ध्वंसन्नुदेत्यवाडस्तमेतितत्राहपर्वतेतिसर्वोपरिमकाशस्यपर्वते
पोरूपरितनेहिदेशेप्रवेशादधोवातेनांप्राणिनामुपरिप्रसारतनेत्रगोलमाविर्भुप्रकाशरूपदृश्यतातत्रोपरितवावि
सतोपलभ्यतेप्रदेशांतरेचदृश्यमानोधस्तादित्यास्तमेतिपर्यायोपरिस्थादत्रत्यैरुपलभ्यमानोमेघस्ततोद्द्रा

राम०
४१

देष्टोऽमृतत्वलग्नश्चैवावसायते तत्त्वेहापीत्यर्थः। भोगकालस्याविरोधेनाधिकारमापाद्यते नैवालोगे नातिप्रप
वत्वममृतादेहपि कथं पतितव्येति॥ भोगकालाधिक्येऽसतीति यावत्। अन्तमपि तेकल्प्यते पुनर्भोगकाल
माकल्प्यो धर्मने तद्भावत्वात्त्वोपरमणामृतमादिमसत्त्वं दर्शिमा बृंहितात्प्रतिमत्वं तत्तसिं वेविदुषोऽपि क
ल्प्यते देवैस्समभिन्याहो धर्मनेति पंचाभिः पर्पापि मे युविधापथा वडुक्ता क्रमेणामुक्तिफलप्र चैवसापित्व
तूर्ध्वं दर्शापितमननस्वा व्यामव रु व्याहकृत्वेत्याहिनात तस्मात्त्वा तपनुग्रहकालादनन्तरमिति तत्त्व छ व्वा
र्थेः। उर्ध्वं सम्ब्रह्मामृतो वर्तमान इतिपाठन अन्तमनुदेह स्वमहिम्नि प्रकाश्ल ब्रूयेत स्थानेति प्रयोगा
क्रममुक्तिरत्र विवक्षितात त्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति तु चेति। क्रममुक्तिस्तपन्मपार्थः। पथ्योक्तक्रमेणासोवा
आदित्यादेवमर्चिरादिनापंचामृतत्वेनास्थितमित्यर्थः। स्वमात्मानं वेघतपाविद्वदानुभवं तमेमित्यर्थः
आत्मत्वेनोपेत्याहयह लोन गृहात्वे स्येत लक्षर्थप्रमुह इत्याकांक्षायामाहयुतइति॥ लब्धब्रह्मोपदेशो ब्रह्मवि
घोक्तावस्थापां ब्रह्मणो वियुक्तास्थितो विविक्तावस्थायां केन चित्स्पृष्टाप्रत्युवाचेत्यर्थः कथप्रत्युक्तिरि
तितत्राहतन्नवेति। श्लोकमुपादाय व्याकरोति नवैतत्रैत्साहिना निमुम्लोचेत्यस्मिन्नर्थे निम्लोचोपि छांदसः
प्रयोगइति प्राकूपूर्वाल्वव्याख्यासमाप्त्यर्थः। उत्तरार्धमुद्धापपातिउदयास्तमयेति। लोकत्वाविशेषादितरलोके

छां॰भा॰टी॰अ॰ वद्ब्रह्मलोकेऽपि नोदपात्तमपवर्जितमिति उक्तो विद्वानुत्तरार्धेन प्रापयं कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः एवं मंत्रदृक्प्रापयद्ब्रा
४८ ह्मणा तिर्तितिर्थे न हिंस्याद्याकिमर्थाभ्यनुज्ञातिरित्याशंक्याह सत्यमिति। न हिंस्याद्याभ्यनुज्ञातिमादाय व्याचष्टे यथोक्तेति। ब्र
ह्मोपनिषदित्यस्यार्थमाह वेदग्रहणमिति। एवं शब्दमादाय व्याकरोति एवमित्यादिना। वंशादित्रयं पतित्ह्वा नेवं
शोमश्च यद्यपि मधुनम्यश्चैवं रूपमित्यर्थः। प्रत्यमंतं संवंधं चलोहितादयमत्ते घेकैकवक्त्वादीनां संवंधमित्यर्थः
। अन्यादिस्मृघमनसंवेशनादिग्रहणं तेनोक्तविद्याफलमुपसंहरति विद्वानिति। ननु विद्यासफलाचेदुक्ता
तर्हि किमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्याह तद्धेतदिति। तत्तमिवाम्मिनपतिवृह्मादीनिति तद्धैतदुद्दालकायेत्यादिना
विद्यायाः पोगंपात्रप्रदर्श्यते तेनाचष्टे किंचेति। इतःपूर्वमुक्तमत्याहमेतद्विज्ञानामित्यर्थः। मधुविज्ञानं व्याकरोति
ब्रह्मविज्ञानमिति। तस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति इदं वा ब्रूतीति। अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति पूर्वेषाम
पंनियमो नेदानीं तनानामित्याशंक्याहान्योपीति। त्रिर्य्यवात रमनुजानाति प्रत्ताप्यापेति पुत्रशिष्यं प्रा पाचा
तंरम्यत्याचष्टे नेति। तापर्यंदृय विद्याप्रदाने अधिकारिदृयमित्यर्थः। निह्नारलोषष्ठा। आचार्यो विद्यादातॊ आ
दिपदाद्गुनदाय श्रोत्रियो मेधावी गृह्यते। सर्वेषामपि नाम त्राक्षिकारमाशंक्याह दृषयति कस्मादित्यादिना
। आचार्या येति पुनरूपादानं किंपापदेन तस्यान्वयद्योतनार्थं। विद्यायामादरो वा मृत्युमाक्षिकाकार राम॰
४८

णाफलत्वात्ति वाक्यागतेन ग्रंथेनोत्तरग्रंथस्य गतार्थत्वं परिहरति यत इति। सविशेषद्वारकब्रह्मविद्यानंतरं तद्देवता
गायत्रीद्वारेणात्र तद्विद्योपदिश्यत इत्यर्थः। ब्रह्मविद्याया अविवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां किं गायत्र्युपदेशेनेत्याश
ङ्क्याह गायत्रीति। ननु तथापि छंदोंतराणि विहाय किमिति गायत्रीद्वारेव ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह सत्स्विति ब्रह्म
ज्ञानद्वारतयान्येषूपासवेत्यर्थः। प्राधान्ये हेतुमाह सोमाहरणादिति। सोमस्याहरणमानयनं तत्र साधनत्वं गायत्री
छंदस्त्वानां मध्ये याजकैरिष्यते तत्प्रयुक्तं तस्यायत्रे प्राधान्यमित्यर्थः। पद्वादेवेस्सै माहरणामि छड्विभ्वंदसां गाय
त्रीत्रिष्टुप्जगतीनां तादर्थ्येन निपोगे जगतीत्रिष्टुभोर्मध्ये मार्गमश्रान्तानिवृत्तौ गायत्री सोमं प्राप्य दक्षिणास्त
स्या विजित्य तं देवेभ्यः समाहरदिति तैत्तरेयकब्राह्मणे सोमो वै राजामुष्मिंल्लोक आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्त
स्याः प्राधान्यमित्यर्थः। तत्रैव हेत्वंतरमाहेतरेति। तदिच्छानुष्टुप्प्रभृतीनां तराणि छंदांसि तेषां पादशोऽक्षराणि
सपर्षादिसंख्याकानि तेषां समाहरणमापादनं गायत्र्यक्षरैः पादशः षड्भिः क्रियते यः षट्कसंख्यापादानां संख्यामंत
रेणासंभवान्नत्स्मादितरेषु छंदःस्सु गायत्र्या व्याप्तेश्च प्राधान्यमित्यर्थः। अथवा गायत्र्या व्यातिरिक्ते यो त्रिष्टुप्
जगती छंदसोः सोमाहरणोद्यतयोरश्रान्तयोर्मार्गमध्ये जगत्या त्यक्तानि त्रीण्यक्षराणि त्रिष्टुभा त्वेकमक्षरं तत
स्त्वक्षरा त्रिष्टुप्त्र्यक्षरा सवंता तत्र गायत्री सोममाहरंती त्यक्तानामक्षराणामाहरणेन पूरितानां तयोरापाद

छां॰भा॰टी॰आ॰ तेव्याप्यास्थितातातेनतत्प्राधान्यमित्यर्थः॥तत्रैवहेत्वंतरमाहसर्वसवनेतिसर्वाणिप्रातःसवनंमाध्यंदिनंसवनंतृतीयसवन
४९ मित्येतानि॥तेषुगायत्र्याव्यापकत्वमित्यत्राहगायत्रंप्रातःसवनंत्रैष्टुभंमाध्यंदिनंसवनंजागतंतृतीयसवनमितिस्थितेपित्रि
ष्टुप्जगत्योर्गायत्र्याव्याप्तेरुक्तत्वात्तस्याश्चयीदानीमुखेनचसोमाहरणाद्वारेणासवनत्रयसंबंधोस्तीत्यतस्तस्याअस्तिप
त्ते प्राधान्यमित्यर्थः॥प्राधान्येपिकुतोब्रह्मविधायांतत्प्राधान्यमित्याशंक्याहगायत्रीति॥ब्रह्मविधायाःतत्प्राधान्यमिति
शेषः॥गायत्रीमेवालंबनत्वेनप्रतिपद्यतेयद्ब्रह्मेत्यत्रलोकप्रसिद्धिमनुकूलयतितस्यामिति॥गायत्र्याब्रह्मत्वमि
द्वारेणोपादानमुक्तंहेतुभूयःसिद्धमित्युपसंहरतिअतइति॥तथाचेतोर्पणानिमित्तादिस्यापेनुगायत्र्युपाधिकंब्रह्मो
पास्यमितिप्रतिजानीतेगायत्रीति॥निपातमात्रायव्याचष्टेवेइति॥अवधारणरूपमेवार्थंस्फुटयन्निदमित्याह
व्याकरोतिइदमितिततदिदंसर्वंगायत्र्येवेतियोजना॥गायत्र्याःसर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणेदृष्टोपायास्तियुक्तेत्युक्तेतच्चान्
पपत्तिमाशंक्यानंतरवाक्येनोत्तरमाहतस्याइति॥कथंवाचोगायत्रीत्वमित्याशंक्याहतस्याःसर्वंभूतसंबंधंदर्शयति
वागिति॥कुतोगायत्रीत्वंतत्राहयस्मादिति॥भवत्वेवंवाचःस्वरूपंगायत्र्यास्तुकिमायातंतत्राहयद्वागिति॥गायत्री
नामानिर्वचनाद्यपिवाच्युक्तंरूपंगायत्र्यामेवद्रष्टव्यमित्याहगानादिति॥अस्तिहिवाचःसर्वभूतात्मकत्वंतद्वा
चकत्वाद्वाच्यस्यचवाचकातिरेकेणानिरूपणात्तथाचवाग्भूतागायत्रीसर्वभूतात्मकेत्युक्तंइदानींतस्या राम॰ ४९

व्या

विषयांतरमाहयावैसेति॥एवंलक्षणात्वंव्याचष्टेसर्वेति।गायत्रीमनूद्यपृथिवीत्वंतस्याविहितंप्रश्नपूर्वकमुपपादयति
कथंपुनरिति।गायत्र्याःसर्वभूतसंबंधस्योक्तत्वात्पृथिव्यास्तत्संबंधंचोद्यपूर्वकमुपपादयति।कथमित्ति।सर्वस्य
पृथिव्यांप्रतिष्ठितत्वंसाधयतिएतामेवेति।तथापिकथंपृथिव्यागायत्रीत्वंतदाहयेति।संप्रतिगायत्र्याःशरीररूप
त्वंनिरूपयतियावाइति।गायत्र्यात्मिकांपृथिवीमनूद्यतस्यागायत्रीशरीरयोरभेदेहेतुमाहपार्थिवत्वादिति।इ
दानींगायत्रीशरीरयोरेकत्वंप्रश्नपूर्वकंकथयतिकथमित्यादिना॥प्राणानांशरीरेप्रतिष्ठितत्वंप्रकटयतिए
तदेवेति।अथगायत्र्याहृदयत्वमावेदयतियद्वैतदिति।हृदयस्यगायत्र्याःशरीरैकत्वंप्रश्नपूर्वकंविवृणोतिएतद्धित्या
दिना।हृदयेप्राणानांप्रतिष्ठितत्वंप्रकटयतिएतदेवेति।प्राणानांभूतशब्दवाच्यत्वेनतत्संबंधेसतिभूतसंबंधा
द्गायत्र्याःशरीरादिभावःसंभवतितेषांभूतशब्दवाच्यत्वेतुकिंमानमित्याशंक्याहप्राणोहेति।अहिंसावाक्येपि
प्राणापरमारणोप्रतिविध्यतेतथाचभूतशब्दस्तत्रप्रतीतिगोचरोभवत्येवेत्याहभूतेति।व्याख्यानशेषत्वेनगा
यत्र्याश्चतुष्पात्त्वंदर्शयतिसैषेति।लक्षयित्वातस्याषड्विधत्वमनूद्यसाधयतिषड्विधेति।गायत्र्याहृदयपीःस्त
वेभूतसंबंधसिध्यर्थमुपादिष्टपादवाक्प्राणापोर्गायत्रीप्र[illegible]देत्वेनकथंव्याख्यानमित्याशंक्याहवाक्प्राणापो
रिति॥विधिपक्षेवाक्षुषोपाणोगाचपोरपिगायत्रीभेदत्वमित्यर्थः॥तस्मिन्नर्थेवाभूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणा

छां.भा.टी.अ. प्रमेदाच्छिषड्विधांगायत्रीमन्तश्चिंत्यास्त्याजहद्गुसतायास्वरूपवच्छिन्नब्रह्मत्वंतदनुचिंतयेदितितच्छेषत्वेनैवपूर्वोक्त
५० स्थितेसतीत्यर्थः॥समस्तस्यपादविभागश्चविश्वस्येतिपावततविस्तारमेवावश्यतोतिपावातितिवाचारंभणंविकारो
नामधेयमितिवाक्यशेषमाश्रित्यविशिनष्टिवाचारंभणमात्रादिति।परमार्थसत्यत्वेहेतुमाहाविकारइतिना
वानस्येत्यादिस्पष्टयतितस्येति।आदिपदेनवायुराकाशश्चोक्तः मपमुक्तंततोज्यायानित्यादिस्फुटयतित्रिपादि
ति।समस्तस्यसर्वप्रपंचात्मकस्येत्यर्थः॥अमृतावितिशब्दोमंत्रस्थसमासार्थः॥पद्ब्रह्मगायत्र्यवच्छिन्नमुपास्य
मुक्तंहृदयाकाशेतदुपेयमितिवक्तुंक्रमेणाहृदयाकाशमवतारयतिपदेतदित्यादिना॥एकस्याकाशस्यक
थंत्रैविध्यमुक्तमितिशंकतेकथमितिभौतिकत्रैविध्यमविरुद्धमितिपरिहरतिउच्यतइति।बाह्येंद्रियविषय
त्वंतद्विषयशब्दाद्याश्रयत्वंस्वप्नस्थानमप्रतेनभूसीतिसंबंधानकंचनेत्यादिनानिषेधद्वपेनपूर्वप्रकारमव
स्थाद्वयंनिषिध्यतेनिषेधफलमाहान्तइति।संवेद्यत्वंस्वच्छत्वंवासनामयंचतान्नितिद्दपानिरूपमाराहयाका ८
शमित्यर्थः॥भौतिकत्रैविध्यमुपसंहरति यतइतिपृथ्व्यादिकमित्यनेनक्रमेणाकाशस्यसंकोचोहृदये
क्षिप्ततेनचाहबहिरितिस्थानस्कृतिमुदाहरणेनस्फुटयतिपृथ्येति।अवंचेकुरुक्षेत्रमध्येतोर्ध्वंद्वेस्थानीय
एष्पूरकमापितयेति॥विदलपुद्गलमिवतद्वभयंलोकेत्र्यापस्ययाविशिष्टतरमित्यर्थः॥हृदयाकाशेचोक्तःसमा रामः
५०

यापत्तेश्चेत्तत्स्थात्रापरिच्छिन्नत्वेब्रह्मप्राप्तामित्याशंक्याहतत्देतदिति।प्रत्यक्त्वेनजन्मनाशप्रसंगत्वंसिध्यतीत्याहाप्रव
नीति।।प्रधानफलत्वंव्यावर्त्तयति।गुणफलमितिदृष्टफलछत्तेस्वर्गादिरितिदृष्टमित्युक्ते।ज्ञानमेवाविशिनष्टि।इहैवे
ति।वर्त्तमानोदेहः सप्तम्यर्थः।।योविद्वानेवंसयथोक्तंफलंभवतीतिसंबंधः।।वस्यमाणज्ञानस्यस्तौतिअपरिहृत्यप्रकार
णाभेदंव्यावर्त्तयति।तस्मात्स्वर्गस्यथस्यततस्यपमाहतस्येति।द्वारपालाद्यश्चादिपदेनतदुक्तोविशेषोगृह्यते।ब्रह्मण्युपास
नेनाप्रसिद्धितोद्वारपालोपालब्धिरयुक्तेत्याशंक्याहयथेति।इतितदुपात्तिरर्थवत्तीतिशेषः।।स्वर्गलोकशब्दःपरमात्म
विषयः।स्वर्गेलोकमितितदुक्त्वाविमुक्ता इतिप्रकृस्येतरात।इवस्याथिलंसाधयति।ज्येयइति।स्वर्गलोकस्यपरस्यात्मनो
भवनमापत्तेनसस्येतियावत।।प्राणोऽनवस्थामाशंक्योनक्तंपर्वोभिमानस्यैति।तत्स्थस्तेनेतितत्वस्थेहृदय
विषयः।तेनैवेति।प्राणाविषयस्तावद्व्यतिरिक्तेस्यातोऽमेगाचक्षणोऽकिंचित्करत्वनहिचक्षुषःप्राणस्यते
वंधोनहिवाघस्यतत्संबंधेनिबंधनमस्तितत्राहचक्षुरिति।चक्षुषिप्रातत्त्वेनादित्यस्यचक्षुषिप्रतिष्ठितस्वस्वा
ग्राहकतयारूपेप्रातिष्ठितंरूपदर्शनेकरणंभवतीतितथैवप्राणस्यचक्षुषिस्थमित्यर्थः।।प्राणादित्ययोरैक्यप्रमाणमा
हाणादित्योहीतिकथयथोक्तस्यादित्याहृदयस्थायिकीरस्यानिन्द्रवासनोत्पन्नोहृदयेप्रतिष्ठितानितद्दानेनक्रमेण
दित्योहृदयेप्रतिष्ठतीत्यर्थः।ततेनक्रस्यान्तरप्रमाणपतिस्त्रादित्यइति।एकदेवताभिध्यानंहृदिप्रातौमेदेनचस्त

ता।

तादित्योराध्यंनंपुक्तमित्याह प्राणोनेति। आश्रयशब्देन रूपाणि हृदयं चोच्यते॥ द्युलोको वा आदित्यश्च स्वखो दैवः
तदधिष्ठितस्यास्य सर्वस्य प्राणात्मत्वेवा क्षयोषमन्नकृल्लयति। वक्ष्यति चेति। नहि प्राणोत्पत्तिसर्वस्य त्पत्तिस्तादा
त्म्यमंतरेण संभवतीति भावः। तदेतत्प्राणाख्यं ब्रह्मस्वर्गलोकप्रतिपत्तः सन्न पुरुषस्तेजोन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां वि
शिष्टमुपासीतेति संबंधः। किमिति पच्छो न्योषिकारी प्राणोपासने निपुणतेत्राह स्वर्गेति। तथापि कथंच यद्यो न्यगुणाद्व
यवैशिष्ट्यप्राणाख्यस्य ब्रह्मणः सिध्यति तत्र तेजःशब्दं व्याकुर्वन्नाह। तेजस्वीति एतत्प्राणाख्यं ब्रह्मोभयरूपेण
तेजस्वत्तथा च तेजोगुणाविशिष्टत्तयाततुपासनामर्हतीति। स वितुश्चान्नदत्त्ववदृष्टिद्वारेणादित्यान्नापत्तेर्दृष्टिरि
त्याहौरष्टमतश्चान्नं चतदाद्यं चेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवितृरूपं प्राणाख्यं ब्रह्मध्यानार्हमित्यर्थः॥ किं
तर्हि मुख्यफलमिति तदाह। उपासनेनेति। हृदयस्य पूर्वदिगवस्थितनाडिद्वसंबंधित्वेन प्राणमुक्त्वा व्यानः श्रोत्रंचंद्र
द्रमाश्चेति वितपमितरसंबंधमुपास्यमित्याहायेति। वायवेवस्कर्म कुर्वन्ति[illegible]तिसंबंधः॥ प्राणापानौ विगृह्य विरुध्य न
वापमनितीति पक्षान्तरेणानास्कधसंधिममस्तु विवृथमनितिच्चेदत्र इति विकल्पान्तरेणेन व्यानेन संबंधः श्रोत्रस्य
स्पृष्टक्तत्वात्तथ्यो नाद्यो मंतव्यः पथ्या श्रोत्रस्य व्यानेन संबंधः तथा चंद्रमसोपि तेन संबंधस्य स्पष्टत्वार्थ्व ध्यना
र्थे तपायाहाइत्याहतयेति। श्रोत्रं च चंद्रमसोः संबंधः स्पष्टतरमन्नकृल्लयति श्रोत्रेणेति॥ पद्दिराजः श्रोत्रेंतदात्मनादि राम०

प्राश्वं दृष्टमाश्चेत्येतेस्मृष्टाइतिश्रुतेरित्यर्थः॥ मिथःसंबंधेऽपि कथमनयोर्ध्यानात्मत्वे ध्यानेतत्पतात्स्यादिवाक्यशेषाद
वक्ष्येपमित्यर्थः॥ तदेतद्यानाख्यं ब्रह्मश्रीश्चयशश्चेत्याभ्यांगुणाभ्यामुपासीतेति संबंधः॥ कथं तस्य गुणात्वपवत्तो व्या
नमित्याशंक्यश्रोत्रस्यज्ञानहेतुत्वाच्चदृष्टान्तान्तरोपयत्वेतदात्मनोव्यानस्यापि तद्धेतुत्वोपपत्तेरित्याह श्रोत्रेति।
व्योनाख्यब्रह्मणीतिगुणान्तरंसाधयतिज्ञानेति। उक्तस्यब्रह्मणोगुणद्वयसंभवोऽन्नःश्रीशब्दार्थःश्रीमानित्यादिफलवा
क्यमादिशब्दार्थः॥ समानेतितेजस्वीत्यादिवाक्येनेतिशेषः॥ हृदयस्यपश्चिमदिगवस्थितस्तच्छिद्रसंबंधत्वेनापानोवागात्म
त्वेति। ततयमन्योन्यसंबंधं ध्येयपामित्याह अथयोऽस्येति। सोऽपानइत्यस्यार्थमाह तत्स्थइति। सोऽपानइतिसंबंधः॥ अपा
नशब्दे वायुविशेषेवृत्त्यादयतिमन्नेति। आदिशब्देनमुक्तादिग्रहणं तत्पथाचक्षुषश्रोत्रस्यप्राणत्वव्यानत्वेचोक्ते
तथावागपानोभवत्वपानेतत्प्रवृत्तीत्यादिश्रुतेरित्याहसातथेति। पंथ्याच्चक्षुरादिद्वारेणाहित्यादेःप्राणादिरूपत्वमु
क्तंतथावचोऽधिष्ठानत्वेनसंबंधादग्निस्तद्वारेणापानोभवत्वित्याहतत्संबंधादिति। तदेतदपानाख्यंब्रह्मब्रह्म
वर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यांगुणाभ्यांविशिष्टमुपासीतेतिसंबंधः॥ ब्रह्मवर्चसंव्याचष्टेवृत्तेति। कथमपानाख्यंब्रह्म
णोयप्योक्तोगुणाभासिध्यतीत्याशंक्याग्निद्वारेत्याह। अग्निसंबंधादिति। तत्रापिकथमन्नाद्यत्वमित्याशंक्यापानद्वारेणे
त्याहान्नेति। ब्रह्मवर्चसीत्यादिफलवाक्यंश्रीमानित्यादिनातुल्यार्थत्वान्नव्याख्यानापेक्षमित्याहसमानाम

तिहृदयस्योत्तरसुषिसंबंधत्वेन समानो मनःपर्जन्यश्चेति त्रितयं परस्परसंबंधमुपास्यमित्याह अव्ययेतिस
मानइति संबंधः॥ समानशब्दं वायुविशेषं व्युत्पादयति अशितेति मनसः समानेन संबंधः समानेन प
तीत्यादिश्रुतेः ग्राह्य इत्याह तत्संबंधमिति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यतीति वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः संबं
धमाह पर्जन्य इति। एवं तत्राद्यपि तयोः संबंधे वक्तुं पातनिकामाह पर्जन्येति शेषः प्रसिद्धपरामर्शार्थः॥ त
थापि कथं पर्जन्यमनसोः संबंधसिद्धिरित्याशंक्य वायोरपि कारणत्वेनाद्भिः संबंधात्तद्द्वारा मिथोपि तत्सिद्धिरि
त्याह मनसेति। तत्समानाख्यं ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति संबंधः तस्मिन्ब्रह्मणि कीर्ति
रूपं गुणमासाद्य पतिमनस इति॥ व्युष्टेरर्थांतरत्वं कीर्तेर्दर्शयति आत्मेति ततो व्युष्टेराच्छेदत्वं करोतीति तामेवा
नुभवरूढतया कथयति। कीर्तिरिति। कथं पुनर्देहगतस्य लावण्यस्य कीर्तितोत्तवः श्रावकत्वेन तत्राह तत्र
श्चेति। लावण्यं च प्रथः इत्यस्य संकोचगुणाद्वयविशिष्टमुपासनेन सिद्धमित्यर्थः॥ कीर्तिमानित्यादि फलवा
कीस्य ब्रह्मवर्चसान्नादित्यादिना तद्व्याख्यातत्वाद्व्याख्येयत्वमाह। समानमिति। हृदयस्योर्ध्वं छिद्रं वै श्रीष्ठेनोदानो
वायुराकाशश्चेति त्रितयमन्योन्यसंबंधमुपास्यमित्याहाथ योस्येति। ऊर्ध्वमाद्यदानइति संबंधः। उदाने तृप्य
ति वायुस्तृप्यतीति वाक्यशेषमाश्रित्याह वायुरिति वायोराकाशत्वमाधाराधेयसंबंधात्तत्र वायो तृप्यत्याकाश

त्पन्नातीति श्रुतेश्चेत्याह तदाधारश्चेति तदेत इदानार प्यं ब्रह्मपूर्वं वदो जो महश्चेत्याभ्यां विशिष्टमुपासीतेति संबे
धः॥ उक्तगुणद्वयं निर्दिशति वाय्वाकाशयोरिति। श्रीजस्वीत्यादिवाक्यस्य कान्तिमानित्यादिना तस्यार्थं च माहस
मानमिति। तस्याहवाएतस्येत्यादिनोक्तमनुवदति तेवाइति। कथं ब्रह्मपुरुषाः तत्राह राजपुरुषा इति। अप्रदिष्टप
तद्रसर्थः॥ तेषां द्वारपालत्वं प्रपंचयति एतैरिति। तत्र स्वानुभवं प्रमाता पतति प्र१त्त संहीति विवेकवैराग्याभ्यां व
शीकृतश्रोत्रादिकरणग्रामोपेतत्वाभावात्परोक्षशब्दादिविषये आसंगरूपानुत्ताक्रांतत्वादित्यर्थः॥ एतैरे
व विषयविमुखैर्ब्रह्मप्राप्तिद्वारातिगामिध्यानादिना विवृत्तानामपि प्रेत्योपसंहरति तस्मा इति॥ ब्रह्मपुरुषो
नुक्तानन्यसफलमुपासनं दर्शयति श्रुत इति। अनिपतानां चक्षुरादीनां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबंधकत्वेनि
पतानां तत्तत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यतः शब्दार्थः। यथोक्तगुणविशिष्टत्वे चक्षुरादीनामादिसाधनात्मकत्वे।
अदृष्टफलमुक्त्वा दृष्टं फलमाह। किंचेति। यथोक्तपुत्रोत्पत्तिर्विवक्षितब्रह्मप्राप्तावप्युक्तेत्याशंक्याह
तस्य चेति। पुत्रस्य ध्यानानुसारित्वहेतुत्वं ततः शब्दार्थः॥ पारमर्षेणोपासनाद्वारेणेति यावत्। पुत्रस्य ध्या
नद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वे फलितमाह इति स्वर्गेति। गाप च्युपाधिकब्रह्मोपास्यत्वार्थ्येन द्वारपालोपास्ति
श्च केनव्याततश्चांगेषूक्तानि फलानि लिनि समश्चेत्य प्रधानोपासनादेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं इदानीं विंधा

छां·भा·टी·आ
५२

तरंप्रस्तौतिअथेतिपरस्ताद्दिवोदीप्यमानंब्रह्मकौक्षेयेज्योतिषिप्रतीकेध्यस्यदृष्टत्वश्रुतत्वाभ्यांउपासितव्य
मितिअथतमर्थंसिद्धवत्कृत्वोर्थिकंकथंमात्रापत्तात्पर्यमाहपदसौविद्वानिति।वीराणांवीर्यवतामादित्यादीनां
पुरुषाणांस्वत्वाद्वाध्यानादितियावत्।।लिंगेनस्पर्शविशेषेणाश्रवणाविशेषेणचेत्यर्थः।।चक्षुःश्रोत्रेंद्रियगो
चरमितिमहर्षिप्रतिदृष्टश्रुतंतंचमपेत्त्यापादयितव्यमन्यथादृष्टश्रुतत्वाभ्यांब्रह्मणोध्यानासिद्धेरित्यर्थः।।प
रस्याप्रतिपत्तौलिंगेनप्रत्यायनेर्षात्तमाहपश्येतीति।विप्रतिपन्नंप्रतिधूमादिलिंगेनाग्न्यादिप्रत्याय्यते।।तथास्य
श्रोत्रादिलिंगेनदर्शनत्वादिविशिष्टमिदंप्रत्येतव्यमित्यर्थः।।यथोक्तस्यज्योतिषोलिंगेनप्रत्यायनंकिमितिक्रि
यतेतत्राहतथाहीति।लिंगद्वारात्तस्यप्रत्यापनेसतिगुणाद्वयविशिष्टमेवेदंज्योतिर्नान्यथेत्येवंयथोक्तेपर
स्मिन्नुपास्यज्योतिषिदृढाधीःस्यात्ततदभावान्नतदुपास्यज्योतिषोध्यानादित्यर्थः।।माभृत्परस्यज्योतिषोय
थोक्तगुणस्याशेषोपासनमित्याशंक्याहअनन्यत्वेनेति।कौक्षेयस्यज्योतिःसन्निकर्षाज्ज्ञात्वमिदंपरिकल्प
जाठरंज्योतिर्ब्रह्मेत्यनन्यत्वेनध्यानेजीवब्रह्मणोरैकत्यानिश्चयश्चार्थात्सिध्यतोतोयथोक्तोपास्तिरर्थ ल
वतीत्यर्थः।।अथपशब्दस्याविद्यांतरारंभार्थत्वमुपेत्यानंतरग्रंथस्यतात्पर्यमस्त्वावध्रिघ्राणापसरणापवन
र्व्याकरोतिअथेतिआहेत्यादिना।यदितूपपन्नस्यज्योतिरित्यस्योपसंहारात्परइतिपुल्लिंगप्रयोगमाशंक्याहप

रामं०
५३

न

रमिति। काशाश्चित्त्वप्रकाशत्वाभावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राह स्वयंप्रभमिति। कस्मादिवेति प्रपृच्छ्यते सूर्यव
मेवदीप्यमानत्वं किन्नस्यादित्याशंक्याह स्वप्रकाशादीति। हेतोरूपमयत्र संबंधः सर्वशब्दस्यासंकुचितवृत्तित्वादात्मने
पि तेषु संगृहीतत्वात्कथं तस्माद्रूपं ब्रह्मेत्युपपन्नमित्याशंक्याह संसारादीति। तस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वमुपपाद
यति संसार एव हीति। तस्यानेकत्वेन सर्वशब्दार्हत्वादित्यर्थः। आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह असंसारिणा
इति। सर्वशब्दस्यानेकार्थवाचित्वादात्मनि चैकत्वात्प्रकारभेदस्य चानिरुक्तेस्तस्मिन्नसंभवान्नतस्य
सर्वशब्दात्प्रतीतिरित्यर्थः॥ अन्तमानमवतीत्यन्नमात्मेति व्युत्पत्तितत्पुरुषार्थकार्यांतान्तिवृत्तिद्वारा बहुव्रीहि
सिद्ध्यर्थं विशेषणमित्याह तत्पुरुषेति। किमिति तेषु परब्रह्म निर्दिश्यते तस्य सर्वगतत्वात्तदूपत्वाशंक्याह हि
रण्यगर्भादीति। तत्कार्याभिमानात्स्थितं परं ब्रह्म तत्रापि तेषु लोकेष्वधिष्ठानमुच्यते तस्य सर्वत्र सतोपि सर्वलोकादि
षु हिरण्यगर्भाद्यात्मना तिष्ठापेनाभिव्यक्तत्वादित्यर्थः। परिचितिर्वसनाम्नाप्रकृतं ब्रह्म परामृश्यते तस्यो
पास्यत्वार्थं संसारादुपरिष्टादवस्थानमुक्तं हृदानीं कोशेपि ज्योतिषि तदारोपयतीदमिति। कोशेपि ज्योतिषि
प्रतीकेप्रमाणां दर्शयति चक्षुरिति। चक्षुष्येवेति पल्लववचनानुसारेणास्यशब्दरूपेक्षमार्थ्याख्यासिकमादा
पोहितमत्राक्षिपत्वं द्रष्टव्यं॥ रूपस्यस्पर्शापोरैकपाद्यास्तिस्फुरत्यतिपत्तिचेति। षडङ्गुलेन ज्योद्व्याप्तिकंत्वागोद्वयोराग्र

छां०भा०टी०आ
५४
र्थं रूपेणापगच्छतीति तच्च स्पर्शेनावगम्यत इति तन्न हेतुमाह दृष्ट इति। त्वचो दृष्टापां प्रतीतौ हेतुत्वाच्च स्पर्शस्य तादात्म्यारोपादित्यर्थः।
यद्रूपवद्द्रव्यं तद्रूपवद्द्रव्यमिति तत्स्पर्शवदिति नियमाच्च रूपस्पर्शयोरैकदा तन्यायाध्यासान्तस्य चाक्षुषत्वाद्धि द्विरिसाहा
विनाभूतत्वाच्चेति। शब्दोपस्य ज्योतिषो लिंगमौष्म्यं तस्य त्वगिंद्रियग्राह्यस्य चाक्षुषत्वमुपपादयति तु पश्यतीति क
थमिति। तस्यैषा दृष्टिरित्याद्यिवाकेनोन्तरं दर्शयन्नत्रेत्यादि व्याकरोति तत्राहेत्यादिना। यथैतद्धि ज्ञाने स्यात्तत्त थे
ति विज्ञान क्रियायां विशेषेणात्मेतद्दितिपदमित्यर्थः॥ संस्पर्शेनोष्मिमानं विजानाति चेत्कथं तर्हि तस्य चाक्षुष
त्वमुक्तमित्याशंक्याह रूपसहभाविनमिति। भवत्वोपचारकमौष्म्यस्य चाक्षुषत्वं तथापि कथं तस्य लिंगत्व
मित्याशंक्य जीवनप्रत्यापनद्वारा कौक्षेयज्योतिर्वितस्य लिंगत्वं साधयति सहाति। जीवात्मना तस्याव्यभिचारं य
ति न हीति। तत्रैव श्रुतिसंवादयति उदरस्थेएवेति। यद्वा जीवस्यालिंगमौष्म्यं तद्दापरस्यापि ज्योतिषस्तल्लिंगं भवति जी
वपरयोरेकत्वावगमादित्याह मरणाकाले चेति। वागादिमनसि मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः तद्ध्यक्षलक्षणापरस्यां
देवतायां परमात्मन्यैक्यं संपद्यत इत्युक्त्या जीवस्य परेणात्मना सहाभिन्नत्वस्योपगमाज्जीवस्य लिं
गं तद्भवति परस्यालिंगमित्यर्थः॥ परं हि जीवस्य परस्य च पर्योक्तलिंगाद्द्वगतिः तत्रात्रैव कौक्षेयज्योतिषस्तद्दृष्टि
करणस्य स्तुतरामवगतिरस्तीत्याह तत्र इति। इत्थं स्वस्य जाठरज्योतिषि प्रतीकेलिंगत्वेसति यल्लिंगमाहात्म्येति विलोरि राम०
५४

वप्रतिमायांज्याठरेणज्योतिषापरस्यज्योतिषस्तादात्म्यादित्यर्थः॥प्रतीकद्वारादृष्ट्युपायवत्तस्यश्रवणतोपायं
लिंगांतरंदृश्यपितितथेति।अपिगृह्यश्रुतोमीतिसंबंधः॥यथाश्रवणमेतद्भवतितथाश्रुतोतीतिश्रवणात्रिपाप
विशेषणमेतच्छब्दइतिपोजनाम्नोरुस्यापिध्यापेतिपावत॥एपमाणशब्दस्यवैच्व्यार्थभावस्फुटाकरणार्थमनेक
दृष्टांतोपाहानं॥कौक्षेयज्योतिष्यारोपितस्यज्योतिषोध्येयस्यध्यानोपायांगत्वेनांगुणाद्भूमुपदिशतितत्देत्तदृष्टि॥दृष्ट
मित्युपासनेफलमाचष्टेतथेतिश्रुतमित्युपासनेफलमाहश्रुतइतिकथंपुनःस्पर्शगुणोपासनेस्पर्शोभवतीति
वतीतिवक्तव्येचक्षुष्योभवतीत्युच्यतेतत्राहयत्स्पर्शेति॥संपादनेनिमित्तमाहरूपस्पर्शयोरिति।इतश्चक्षुष्यो
भवतीतिफलवचनमुचितमित्याहेष्टत्वाच्चेति।फलवचनमपिसंपादयतिनकल्पकमित्याहेवंचेति।पद्दास
श्रीगुणोपासनानिमित्तंफलंरूपसंपाद्यतेनहाविद्यायाश्रुतंफलमुपपन्नमितिफलश्रुतिरनुकूलितास्यात्तद्रूप
विशेषवतिचक्षुष्यशब्दस्यप्रसिद्धत्वादित्यर्थः॥यदिपुनर्मृदुत्वादिस्पर्शगुणस्योपासनानिमित्तफलंकल्प्यतेत
दाचक्षुष्योभवतीतिश्रुतंफलंनैवोपपन्नंस्यात्तत्रश्रुफलश्रुतिरपबाधिताभवेत्तइत्याहनचेतिकस्येदंफल
मित्यपेक्षायामाहयएवमिति।ननुपरस्यज्योतिषोजाठरेज्योतिष्यारोपितस्ययथोक्तगुणवतोध्यानात्कथमिदम
स्पसंफलनन्रूपमुपदिश्यतेतत्राहस्वर्गलोकेतिफलवैस्यविद्यायामादरोविवक्षितः।प्रतीकद्वाराब्रह्मोपास

श्री·भा·टी·
५५

नमुख्यामतीकंहित्वासगुणब्रह्मोपासनमुपन्यस्यतिपुनरित्यादिना।तस्यनिरूपाधिकत्वंव्यांव्यावर्त्तयतित्र्नने
तेति।कथमेकस्यानंतगुणत्वंतत्राहानंतशक्तेरिति।ननुपूर्वमेवास्योपासनोक्तेतिचेन्नातत्थाचववक्ष्ये
बोनास्ति।स्याशंक्याहानेकेति।अनेकेषुमेदेषुगापश्चाद्युपाधिषूपास्यस्यापिब्रह्मणोमनोमयत्वादिविशि
ष्टगुणत्वेनविशिष्टशक्तिमत्वेचोक्तेनोपासनंतरावेधात्तमुक्तत्वोक्तमित्यर्थः।तस्येदमापरामृष्टेहितमाहमस्य
क्षाद्यति।ब्रह्मणश्चदस्यनिरूपाधिकार्यविषयत्वंव्यावर्त्तयातिकीदृशमिति।कथंतस्यब्रह्मत्वंतत्राहदृष्टमत्वा
दितिनिरतिशयमहत्वादित्यर्थः।सर्वमन्यद्यतस्यब्रह्मत्वविधानेयुक्तिप्रश्नपूर्वकमाहकथमित्यादिना।तज्ज
चेतल्लचेतदंनयतज्जलानकावल्लोपश्चांदसः।तत्रतज्जत्वेजगतोव्युत्पादयति।तस्मादितितल्लत्वमुपपा
दयति।तथेति।विपर्ययेणक्रमोतइतिन्यायात्प्रतिलोमतयाजननव्युक्रमेणतास्मिन्लेयंब्रह्मणीति।विलीय
तेजगदितिकृत्वायथातस्तज्जंतथेतियोजना।तत्रलयोनामजगतः प्रपन्यतेतिशंकांव्यावर्त्तयाति।तदात्मतये
ति।तदनन्यत्वमतिपादयति।तथेति।यथातज्जंतल्लंचनथातदनंचजगदित्यर्थः।।इतितदनमितिशेषः।।युक्तिसि
द्धमर्थेनिगमयतिएवमिति।ब्रह्मव्यतिरेकेणत्रिष्वपिकालेषुजगतोग्रहणात्तदात्मत्वेनाविशिष्टजगत्तदेवस्या
दितियोजना।युक्तिसिद्धमपिजगतोब्रह्मत्वंप्रत्यक्षादिविरुद्धेनांगीकारमहेतिनहिसहस्रंतापमदितीयंयुक्तमित्या

राम०
५५

प्रकाशाहापयथाच्चेति। आसर्वस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह। यस्माच्चेति। कियंतं कालमस्योपमावर्त्तयेदित्याकांक्षापूर्वकं तत्त्वनि
श्चयपर्यंतमिति दर्शयितुं व्यवहितं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे। कथमित्यादिना। उपासीतेत्यस्य क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन व्यव
हितेन संबंध इति योजना। क्रत्वनुष्ठानस्य फलं पृच्छति। किं पुनरिति। स्वस्य क्रतुकरणं च केन प्रकारेणेति प्रश्नान्
तरं दर्शयति। कथं चेति। ब्रह्मभावसाधनत्वात् क्रतुकरणस्य फलप्रश्नो नास्तीत्याशंक्याह। क्रतुकरणं चेति। न हि
जीवस्याच्छिन्नस्य नष्टस्य वा सद्भावः संभवतीति भावः॥ क्रतुकरणस्येदं प्रयोजनं स च क्रतुरेवं क्रियतेत्येकं त्वकरणं वा
न पाठात्स्याद्ब्रह्मसद्भावं साधयतीत्यस्यार्थं जानतस्य प्रतिपादनार्थं मात्वं उत्तमामास्तेरथ्येत्यादि। क्रत्तरोऽयं यदस्याह इत्यस्या
र्थस्येति। अथवा लिप्सत्र पूर्वं तत्त्वतः शब्दोऽध्यवसायो हेत्वर्थे इत्यत्र हेतु क्रतुरूपमर्थं विवृणोति। यस्मादिति। यदर्थोऽध्ये
स्यारभ्य पुरुष इत्यंतोऽयं ग्रंथो हेत्वर्थ इत्यस्याः समवहेतु क्रतुरूपमर्थं दर्शयति। यस्मादिति। यथा क्रतुरित्यस्यार्थमाह यत्ता
त्माध्यवसायोऽस्य वा। अस्मिंल्लोके इति श्रुतिमादाय व्याचष्टे॥ जीवन्निहेति। इहैव वर्त्तमाने देहे जीवन्सन्निति यावत्।
क्रतुकरणेन किं कर्तव्यं फलमिति प्रश्नं व्याचष्टे॥ तथेति। क्रत्वनुरूपफलात्मत्वे पुरुषस्य स्थितिं संवादयति। एवं हीति।
शास्त्रमेवोद्धारयति। यं यमिति। कथं वा क्रतुः कर्त्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह। एतदिति। क्रत्वनुरूपफलात्मकः पुरुषो भवतीत्ये
वंरूपाव्यवस्थेति यावत्॥ एवं जानन् क्रत्वनुरूपं फलमिति शास्त्रतः पश्यन्नित्यर्थः। कोऽसौ क्रतुरित्यपेक्ष्याह यास्य

मिति॥ स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्यार्थं निगमयति प्रत एवमिति। क्रतुकरणप्रकारमेव मन्त्रपूर्वकं प्रकल्पयति। कथमि
त्यादिना। कथमिदं मनः प्रायत्वमित्यपेक्षायामनन्तरशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्राप्यत्वं व्युत्पादयति। मन्यत इति मनोवृ
त्त्युपाधिः पुरुषो विषयप्रवणो भवतीत्यर्थः तत्प्रायत्वफलमाह। तथेति। पुरुषो हि तत्प्रायः सन् मनसि प्रवर्त्तमाने
स्वयमपि तद्वदेव प्रवृत्त इव लक्ष्यते तथा निवर्त्तमाने मनसि निवृत्त इवेत्यवगम्यते वस्तुतः पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो
वा ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। अत एव मनोमयत्वादेवेति यावत्। तासे मनःप्रधानत्वं संपादितं तत्त्वं विज्ञानशक्तिः क्रि
याशक्तेरुद्भवे कस्मिन्नेवालिंगात्मनि संपिण्डितत्वेऽर्थः। अन्तत्वेऽप्यन्तं प्रमाणापयति पो वा इति। आथर्वणोक्तिं
पथोक्तेर्विशेषणाद्रूपे प्रमाणापयति मनोमयः प्राणेति। मनोवृत्तिभिर्विभाव्यमानत्वादात्मैव मनोमयः प्राण एवास्य
गात्मनः सूक्ष्मशरीरं तस्यात्मा सोऽस्थूलादेहान्तरमतिनेतीत्याथर्वणोक्तेरात्मनि विशेषणाद्युपासिद्धिः। एतच्च विशेष
णाद्रूपं जीवगतमात्मापि तदभेदाविवक्षया ब्रह्मणि दृष्टव्यमित्यर्थः। सत्यसंकल्प इत्यत्र विशेषणं न व्याजिनामर्थं दर्श
यति। न पर्येषितं जितमिव शब्दस्यार्थः। कथं संसारिसंकल्पस्यानैकान्तिकफलत्वं तत्राह। अन्ततेनेति। संकल्पस्या
नृतेन संसारितो मृतपूर्वत्वे वा काशेषं प्रमाणापयति वक्ष्यतीति। जडाजडरूपो राकाशो नरूपो न तल्पत इत्याशंक्याह स
र्वगतत्वमिति। सर्वकर्मेति सर्वं क्रियाविषयम्प्रत्वमीश्वरस्योच्यते न तद्व्यक्तं निषिद्धप्रत्वं श्रुतेरित्याशंक्याव्याचष्टे सर्वमिति।

त्संसारिभ्यो विशेषमभिप्रायार्थो विशिनष्टि दोषरहिता इति। दहरस्य स्मृतिमात्रविषयोत्क्रमासिपयतिनन्विति। कामसामानाधि
करण्येबाधकोपलंभाद्बहुव्रीहिरेवेतिपरिहरति। न कामस्येति। तस्य कार्यत्वान्नदृक्षेब्रह्मणोनाद्वित्वं वाच्यते चेतन
शेषत्वाच्च कामस्य तदृक्षेब्रह्मणास्वातंत्र्यं हीयतेतथाच कर्मधारयासंभवाद्बहुव्रीहिरेवस्यर्थः॥ कथं तर्हि कामे
ष्वमीतित्ताद्वात्म्यस्मृतिरित्याशंक्याह तस्मादिति। कामेश्वरयोः सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रकृतश्रुतौ बहुव्रीहिपि
थेष्टस्तथा स्मृतावपि ब्रह्मपारतंत्र्यमात्रं कामस्य विवक्षितं श्रुत्यनुसारेण स्मृतेर्नेतव्यत्वादित्यर्थः॥ सर्वेश इत्य
त उर्ध्वानामपि ब्रह्मत्वप्राप्तौ विशिनष्टि सत्यकाम इति। सर्वशब्दसंकोचे कारणमाह पुरुष इति। यथा सर्वेगंधः इत्य
त्र सत्यकामगंधा ब्रह्मसंबंधिनो दर्शिताः तथा सर्वरसइत्यत्रापि सत्यकामएव रसास्तत्संबंधिनोग्राह्या इत्याह तथे
ति। अत्रापि सर्वशब्दसंकोचे कारणमाह पुरुषेति। नतदुहृतां परब्रह्मविन्नेतिशेषः तच्छब्दार्थमेवोपपादयति। पाप्मनां
हीति एष इति घ्राणप्राणोक्तिः धर्मवत्वपाप्मसंसर्गं कृतमपुत्रपंगंधादिग्रहणं तथापिकिंघंत दाप्येश्वरे सर्वज्ञेनास्तीत्याश
क्याह नचेति। निमित्ताभावाद्वीश्वरस्य नस्वसंबंधित्वेनापुरुषंगंधादिग्रहणमित्यर्थः॥ स्यापापमासंसर्गे हेतुमाहावि न
द्यादीति। आदिपदेनास्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाद्यपीण्हंते रूपं तद्दर्थेचदर्शयेपनकर्मेति। तिष्ठंत्वपावन्नोपपत्तिरत्ततेरि
ति। वाकृश्यब्दस्यानिष्पत्तिप्रकारं रचयति वचेरिति। अत्रेति श्रुतेरीश्वरस्य चोक्तिः उपलक्षणार्थो घ्राणादिप्रतिषेधः

यो॰भा॰टी॰अ॰ स्येतिशेषः। अथेश्वरे प्रमाणादिप्राप्त्यभावात्तत्प्रतिषेधो नोपलभ्यते आह तत्रेति। आदिशब्देन कामादि
५१ रुक्तः॥ पुनरुक्तं चान्योपलक्षणार्थं क्लेशादेरन्यस्य प्रतिषेधश्रवणादित्याहापरामृष्टेति। आदिपदेन सर्वेत्तिवेधासि
त्यादिग्रहः। तेनेश्वरस्य समानाभावं प्रतिपादयति। प्राप्त्यप्राप्ती हीति। यथोक्तस्य परस्य प्रकर्षगात्माभेदं दर्शयति
एष इति। ब्रीह्यादिघने कोपादानस्योपयोगमाहाचायेनेति। अराग्यपत्वं त्यागपत्वव्यपदेशयोर्मिथो विरोधमाशंक्य
परिहरति। श्यामाकेति। पृथिव्यन्तरिक्षादिवदीश्वरस्य सातिशयमहत्त्वं विवक्षितमिति शंकां वारयति। ज्याया
परिमाणमात्रेति। पुनरुक्तेरुपयोगमाह। मनोमय इत्यादिनेति। एतैर्लक्षणैः स एवेश्वरः केवल इति यावत्। ईश्वरो य
योक्तगुणो ध्येय इत्युक्ते गुणानामपि ध्यानकर्मत्वं दर्शयितुमिष्टमाशंक्याह। यथेति। पुनरुक्तिफलमुपसंहरति।
तस्मादिति सगुणस्येश्वरस्य ध्येयत्वेनागमकांतरमाहात एवेति। स्वरूपवाचकस्यात्मनश्चक्षुरनुपपत्तेर्नेतद्व
लादद्वैततत्त्वार्थसिद्धिरित्यर्थः॥ भेदालिंगात्वेदिह भेदो विवक्षितस्तर्हि पृथक्प्रतिलिंगदर्शनान्नाखंडवा
क्यार्थसिद्धिरिति शंकते नन्विति। नात्र भेदो विवक्षितः अरुष्यसंस्कारः सुखादिर्येनकर्मणा तच्छेषस्थितौ तत्त
स्य पापादिति परिहरति नारब्धेति॥ तत्त्वंप्रत्यक्षकालोत्तरितत्वमेवात्र विवक्षितं किन्तस्यादित्याशंक्याह नेति। कालां
तरभावित्वे संपन्नेरिष्येत त्वमसीति ब्रह्मभावस्य वर्तमानोप~~दिष्टमिति॥ [illegible]~~ दृशान्नुपपत्ते राम॰ ५०

रितिहितुमाहात्म्यथेति । नन्वप्रकरणान्नुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मत्वाभ्यामत्रापि ब्रह्मत्वैकमेव विवक्षितमिति तत्रा
हयधपीति ॥ लिंगान्नुगृहीतषष्ठ्याः श्रुतिवशात्प्रकरणान्नुगृहीतश्रुत्या कथंचिन्नेतव्यप्रकरणाश्रुतिभ्यां लिंगश्रु
त्योर्बलवत्वादात्मश्रुतेश्चान्यथोपपन्नोरूक्तत्वादिति भावः सगुणब्रह्मोपासकस्यसकृन्नत्वधीमात्रान्नाद
ष्टफलोत्पत्स्यति किंतु देहपातकालेपि साक्षात्कारानुवृत्त्याभवितव्यमित्यभिप्रेत्याह यथाश्रुतरूपस्येति । अत्र व्यव
सायात्मकरूपस्यसगुणस्यपरमात्मनोहं प्रतिपत्त्यास्मीतिवैविदोपस्याद्यापान्तिश्च फलमेत्याहमेवस्यामेवनत्वन्यस्यामिति
श्रुतफलसंवेधेसंशयोस्तिसत्रास्त्वन्वसारेणैवपरमात्मभावंप्राप्नोतितथाच्चाद्रितिवाक्यान्मरणकालेपिसाक्षात्का
रणामवितव्यमितिप्रतिभातीत्यर्थः ॥ पथोक्तस्यार्थस्यासामर्थ्यापिकल्पेकथयतिरसेतेतत्क्षिति । आदरः श्रुतफलसं
बंधविषयः शांडिल्यविद्यापासमनंतरं ग्रंथस्यसंबंधोनात्तीमाशंक्याव्यवहितेनसंबंधंदर्शयितुमनुवदति अस
तिभसंप्रत्फनोरग्रंथस्यतात्पर्यंचतुर्भिर्मिकांकरोतिनवीरेति । तत्र वेदहस्ताय रागकस्त्रुतिंप्रमाणयतितस्मादितिपुत्र
स्यलोकस्यत्वादितिपावत् ॥ अनुशासनेनविषयीकृतस्यपुत्रस्यलोकप्राप्तिसाधनत्वादनुशासनस्यवेदोध्ययनपु
त्रजन्मोत्तानंतरमेवाकिमित्युक्तहिज्ञानेनोपादिष्टमित्याशंक्याहश्चमपहिंतेति । गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनस्यकौ
शेयेज्योतिष्यारोप्यपरब्रह्मोपासनेनमथाहिंतेतस्यचमनोमयत्वादिगुणकब्रह्मोपासनमंतरंगं तथाच तदेव

छां॰भा॰टी॰ओ तेनत्रैप्यप्रयादनंतरमेवकोशविज्ञानेनोक्तमिति निहन्तेतुव्यासंगत दाष्टिरिदानीं पथोक्तफलसिध्यर्थमुच्यत इ
५८ त्यर्थः॥ कोशशब्देन हिरण्यादिनिक्षेपाधारमेतदुच्यते॥ कथं त्रैलोक्यात्मनः कोशत्वं तत्राह कोश इवेति। अन्ते
कथमेता द्रूपविशास्यतिसच्चेति। तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह सहस्रेति। त्रैलोक्यात्मनि कोशदृष्टिस्तत्रापि
भूमौ बुध्नदृष्टिरित्युक्तं कोशस्य चतुरापेक्षमविनाशित्वं ध्येयत्वापत्त्वेन दर्शितं संप्रति दिक्षु कोशकोणदृष्टिः कर्त
व्येत्याह दिशो हीति। दिवि कोशस्योर्ध्वे बिलत्वबुद्धिं दर्शयति। द्यौरिति। यथोक्तो कोशो वसुधानत्वदृष्टिं दर्शयति यथो
क्तेति॥ तदेव समर्थयते। तस्मिन्निति। कोशकोणत्वेनोक्तासु दिक्ष्ववांतरविभागमाह तस्येत्यादिना॥ दिशां विशिष्ट
नामवतीनामनुचिंतनीयमुक्त्वा तत्संबंधिनं वायुं तद्वत्सममरणधर्माणं चिंतयेदित्याह तासामित्यादिना। पुरो
वातादीनां दिशां वत्सतया विषयलौकिकवैदिकप्रयोगसंग्रहार्थः। यथोक्तस्य विज्ञानस्य फलवत्त्वमिदानीं दर्शय
तीति स य इति। यथोक्तगुणातिशयस्य प्रकटीकरणमनुक्तमिति। स फलमुपासनमुपदिष्टमुपसंहरति। यत इति दीर्घा
युष्ट्वं पुत्रस्य कामयमानस्त्रैलोक्यात्मानं कोशाकारं परिकल्प्य तस्य च तत्त्वो दिशो विशिष्टनामवतीः तासां त्वीवं
त्स तत्संबंधेन वायुं तद्वत्सममरणधर्माणं चिंतयेदिति प्रधानोपास्तिरुक्ता संप्रति तदंगजपं दर्शयति अरिष्टमित्यादिना।
अमुनाऽमुनेति पुत्रनामग्रहणं निमित्तभूतेन दीर्घायुष्ट्वेन भिन्ना ह्येकसेवार्थः॥ सर्वत्र सर्वेषु प्रपद्य इति क्रियापदमनुषंगं दर्श्य। राम॰
५८

तं पुनरुपात्तं निमित्तं निवेदनार्थं च पुनः पुनर्मन्त्रेषु पुत्रस्य त्रिर्नामग्रहणमितीति योजना । अरिष्टमित्यादिमन्त्रस्य
प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राणमित्यादिमन्त्रमाहप्व्याचष्टे स य इति । स एव ब्रह्मोक्तो विषयः प्राणस्य सर्वात्मत्वेवाक्
श्रीयात्तु गुणदर्शपति । य थेति । तत्त्वात्मकत्वात् इति भावार्थः । कदा पुनरेषां मन्त्राणां जपः इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तप्रधान
विधानन्तरमित्याह । उपरिष्टादिति । ध्यानस्योपरिष्टादिति संबन्धः । पूर्वोक्ते विज्ञाने जपे वादरः । हन्त मन्त्रेध पुरुषो वा
वेत्यादिखण्डान्तरमवतारयति पुत्रायुषऽइति । किमित्यात्मनो दीर्घजीवनं संसम्पर्थ्यते तत्राहऽनी वाल्लिति । पथ्योक्तफ
लहेतुभूतां विद्यामुच्छ्रापयतीत्यत आत्मानमिति कथं पुर्वस्यात्मनो यज्ञत्वसंपाद्यते तत्राह पुरुष इति । अ
वधारणार्थे समर्थयते तथा हीति । पञ्चवायुर्वसादृश्यात्पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्तव्येत्युक्तं कथं सादृश्यात् यज्ञसंपा
दनमिति पृच्छति कथमिति । तत्रैषोडशाकं षिं वर्षं प्रांतेपुरुषस्यायुः फलभूतं तत्त्रेधा प्रविभज्य चतुर्विंश
तिवर्षायुषि प्रातःसवनदृष्टिः कर्तव्येत्याहेतसोति गायत्र्यक्षरसंख्या तु विंशत्यसरत्वेपि कथं शब्देनोक्तोप्रा
तःसवनदृष्टिरित्याशंक्याह । गायत्रीति । विक्षितौ तुष्टापमानस्य बा घपत्तस्य प्रातःकालोपलक्षिते कर्मप्रा
तःसवने तत्रस्तोत्रादिगायत्रच्छन्दस्कं गायत्रं प्रातःसवनमिति च श्रुतेरित्यर्थः । पथ्योक्ते पुरुषायुषि प्रातःस
वने चतुर्विंशत्यक्षरात्मफलितमाह । अत इति । तथापि कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वं तदाह तानरतीति । अत्र शब्द

छां॰भा॰ टी॰ अं स्यैवार्थो विधियज्ञसादृश्यादिति विधिनानुष्ठापमानोपन्यस्तो विधियज्ञस्तेन सादृश्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसंवेयत्तस्मात्पुरुषो
५९ यज्ञ इत्यर्थः॥ यथा यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातःसवनसंपत्तिस्तथा वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुषोर्माध्यंदिनसवनं तृतीय
सवनामिति सवनद्वयसंपत्तिर्द्रष्टव्येत्याह तद्यानीति। चतुर्विंशति वर्षमिति पुरुषायुषि प्रातःसवनमतः संख्यासामान्यात्
वक्ष्यमाणयोः पुरुषायुषोः सवनद्वयसंपत्तौ किं कारणमित्याशंक्याह त्रिष्टुबिति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्प्रसिद्धा
सिद्धा। त्रैष्टुभं च माध्यंदिनं सवनम् अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं च तार्तीयसवनमतः संख्यासामान्यादुत्त
रयोः पुरुषायुषोः सवनद्वयसंपत्तिर्युक्तेत्यर्थः॥ पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सह सादृश्यान्तरमाह। किं चेति। प्रातःसव
नेवसूनां तद्देवतात्वेनान्वयात्तत्त्वमेव संक्षिपति। सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थ इति वसूनां सवनस्वामित्व
मुभयत्र तुल्यमित्युक्ते प्रसिद्धान्वसून्पुरुषयज्ञेऽपि प्राप्तान्प्रत्यक्षयति। पुरुषयज्ञेऽपीति। तेषु वसुशब्दप्रवृत्तिं साध
यति तेहीति निमित्तान्तरमाह प्राणेषु हीति। प्राणानां वसुत्वमुपपादितमुपसंहरति एत इति। संप्रति पुरुषयज्ञ
विधियागभूतमाशीर्वादमपि योगदर्शयति। तं चेदिति। ... संतन्वते सत्त्वात्तप्तसमे कोऽभावेन तेज पुरुषस्यास्तां तु वधित्वं वा
षिपज्ञेन समानेनास्य पानि चतुर्विंशति वर्षाणि त्यादिने तिष्ठेत्। प्राणेषु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह रुदन्ति
पडेन्ते रोदयन्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति क्रूराहीति। यथा प्राणा वसवो रुद्राश्चोक्तास्तथेतिपावन्तरे तेष्वाह त्वपा राम॰ ५९

द्रप्रवृत्तौ निमित्तमाह तेहीति। तेचेदित्यादिनापूर्वेणाग्रंथेन तं चेदेतस्मिन्निति स्यादित्य स्यपमाराणांग्रंथस्य तुल्यार्थत्वान्नन्वापो
नापेक्षेत्याह समानमन्यदिति। महिदासोदाहरणस्यतात्पर्यमाह निश्चितत्ताहीति। नदेतध्रुवदर्शनेनविद्वान्नाह स्मेति संबंध्यह
वाइतिनिवात्तयोः किलेत्यर्थः॥ उक्तस्य चोदाहरणप्रसिद्धिविषयः॥ हेरोगकस्मान्मां त्वमुपतपसि इति संबंधः। कस्माद्
त्वापि हेतुमाह योहमिति। योपत्तु सोहमनेनेतियोजना॥ इतिशब्देस्यान्वयमाह येऽस्त्येवमिति। निश्चिततापाविद्यापाध्याने
प्रतिफलेकथयतीत्येवमिति पद्यापि महिदासस्य पयोक्तानिश्चयवत्तोपयोक्तं तथापीदानीतनस्याकिमायातमित्या
शंक्याह अन्योपीति। प्रजीवतीति जीवनस्य प्रव्यपदेशोगापुपतापराहिंसंप्रश्नब्दे नोच्यते एवं निश्चयवइत्युक्तपुरुषविशे
ष्यपतिप एवमितिनन्नुपूर्वेणाश्रीवादस्य योगेनोदाहरणेनैव समनंतरग्रंथस्य संबंधो नोपलभ्यते तत्राह सपरिति पूर्वे
णानस्यापानिचत्वार्विंशतिवर्षाणीत्यादिना सादृश्यनिर्देशेनेत्यर्थः॥ एवंजातीयकमशनापादिकृतमितियावत् आशु
त्रिषादिषु दृष्टादृष्टो हेतुमाह॥ ऽङ्खेति। दीक्षावचनसादृश्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमुपसदुपेतत्वसादृश्यादपि तस्य
यज्ञत्वं विवृणोति यदिच्छाहेत्यथेति। अशनादिषु कथमुपसत्त्वदृष्टिस्तत्राहोपसद्भिश्चेति। यया व्रतत्वं पयोभक्षतायुक्तत्वं प
तेपान्याहान्यभोजनीयानि प्रसिद्धानि तानि चोपसत्सु क्विप मातान्याध्वासनानिर्हत्तानास्य प्रश्वासःश्वास्थ्य विशेषः अ
शनादिषु च सोत्तानि प्रसिद्धमितिभावः। स्तवनिमित्तं चेक्लेशानि हिजिहेति तं चसामान्यं स्तुतशस्त्रे विशिष्टसामादि प

ध्वां॰मा॰टी॰आ पुरुषस्यपङ्गुत्वमित्याह।अथयदितन्निहासादिषुस्कान्तप्रास्त्रदर्थौहेतुमाहशब्दवत्वेति।दक्षिणावत्वसाम्यादपिपुरुषस्य
६० पङ्गुत्वमवर्थेयमित्याहायेति।तपोदानादिषुदक्षिणादर्थौहेतुमाह।।यमेति।।प्रकारान्तरेणापुरुषस्यपङ्गुत्वंसाधयन्ति
पान्माद्येति।षड्जप्रा।तोमस्तवेषड्जअभिषवइतिश्रान्तद्वपदर्शनात्प्रसक्केकंडनेचसाधारणाःसवनशब्दःतेनः
सवनशब्दार्थवत्वसामान्याद्वापुरुषेपङ्गुत्वदृष्टिःकर्तव्येत्यर्थः।।पुरुषगतंशब्दसामान्यंविशदयति।पुनरितिपात्पुनर
स्यपुरुषाख्यस्यविक्षिपङ्गुस्येवसीष्यतीत्यादिशब्दसंबेक्षित्वेतडच्यादृनमेवतु इतियोजना।।अवमप्यसंबंक्षिप्त्वादपिपु
रुषस्यपङ्गुत्वमस्त्वित्याहकिंचेति।पुरुषेपङ्गुदृष्टिरन्यासंप्रतिविशिष्टपुरुषसंबन्धेनविघांस्तोतेविघोगचपंविधातम ज
पङ्कमतेतिदैन्तदृति।देवकीपुत्रस्येतद्दर्शनस्यवराफलमाहसचेति।किमध्येपंगुरुषाशिष्याख्यापिकेत्याहइत्थंचेति।अ
सितमसीतिकादृशादेवतांप्रत्युच्यतेतत्राहसामध्यादिति।निकृष्टस्यत्केतिसंबन्धापोगात्पुरुषपङ्गेसवनदेवतांत
तेरानुपपत्तेस्वप्रात्तानामेवाभिदेविकरूपमादित्याख्यंजप्यमंत्रार्थत्वेनसंवध्यतइत्यर्थः।द्वितीयमंत्रस्यार्थोनुसंवारयति।
तयेतिप्रथममंत्रवदित्यर्थः।।तत्रचद्वयोरेकार्थत्वेसत्यनन्तरस्यवैयर्थ्यंद्वयोरपिजप्यत्वेनोपयुक्तत्वादितिदृष्टव्यं।।मंत्रेत्र
पप्रतिपाद्यसाविवेतकरूपयास्वमपिप्रतिपादितामितिप्रत्ययवाधार्थमाह।तत्रेति।किमितिविधात्कतिपरत्वमनपोरिष्यतेज
पार्थत्वेमेवकिंनस्यादित्याहनेत्यादिना।अनयोर्जपार्थत्वेपितन्त्रिसंख्यायासत्वान्नसाबाध्यंस्यादित्याहपंचेति।अनयोर्ज रामः
६०

पत्वेपंचकंमतिपघेतेति पंचसंख्यापावन्न व्याख्यात्रिलंवामितंत्सपादित्सर्थः ॥ आदित्यप्रत्यस्परितत्सोऽज्योतिः पश्यंतिवासंपरो
परिच्युतेद्रष्टुं वीतिमंत्रस्यप्रतीकग्रहणमादित्यप्रत्यस्परेत्तसइतिनिःसरच्छेदएवंकंव्याचष्टेआदित्यादिना। इत्थंव्याख्यानर्थकर
ति पूर्वेणासंबंधः ॥ किंत्वेतत्कारणामित्यपेक्षायांसदेवसोम्येदमित्यादिश्रुतिसिद्धंब्रह्मेत्याह ॥ सदाख्यस्येतिश्रानंदंब्रह्मणो
विद्वानिति वृत्प्रात्तस्यज्योतिरितिसंबंधोद्रष्टव्यः ॥ तस्यैषानुबंधः ध्यस्ततत्कारणस्यइतियावत् ॥ नचैतद्ब्रह्मस्वरूपभूत
मेतज्ज्योतिर्नैवसर्वेपश्यंतीत्याशंक्यनेत्याह निर्वृत्तचक्षुषइति ॥ निर्वृत्तानिविमलीकृतानि विषयेभ्यश्चक्षुःप्रभृतिकरणानिप
षांतेतथा अतएवब्रह्मविदः कश्चिद्धीरःप्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुतेः पंतरंतच्चैवोपायांतरंस
चपेति। ब्रह्मचर्यादीति। स्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणंसंकल्पोध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेवचएतन्मै
थुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः। विपरीतंब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणं ब्रह्मचर्यमादिपदेनाहिंसासत्येपादयोगृह्यंतेएतै
र्निर्वृत्तिप्रधानैः साधनैः शुद्धमनसा पिनमंतःकरणेषांतेतेषामप्यपेक्षितमाह। ज्योतिःपरत्वादिति। पत्तव्रमाहमित्यत्रिष्टदीप
तेतस्यज्योतिरितिसंबंधः। दृश्यमानत्वविग्रहणोतिपिनेति। मंत्रांतरमवतारयति किंचेति। इतश्चविद्यास्तकस्यर्थेतियावत् ॥
किमाहइत्यपेक्षायांदिद्दीतीयमंत्रमादत्तोत्तदपामिति। तंव्याकरोति। तमसइत्यादिना। तत्सोवज्योतिषांप्रधानेज्योतिर्नातीत्यर्थः ॥
वर्दृत्वेनप्रत्यगात्मत्वमाहस्वरिति। तापारेकत्वंसपश्चात्पमित्यादिषुप्रत्यंतरासिद्धंदर्शयति। आदित्यस्थमितितत्सदार्थवं
२१

छांदो०टी०अ०
६१

पदार्थश्चोत्क्रान्तपौरैश्वर्यमुक्तमिह द्वौ नी एकीभूतं ज्योतिर्विशिनष्टि पुरुषं रामिति। एकत्वधीफलं कथयति परं पश्यंत इति। फलमेव
प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना फलविषयं स्वानुभवं दर्शयति अहो इति मंत्राणामत्रयो श्लोकवाक्यत्वमुपसंहरति इदंत
दिति। ननु पक्षविज्ञानेन नवक्षमाराविज्ञानस्य पुनसमाप्तिरस्तीति कथं पौर्वापर्यमित्याशंक्यानंतरखंडस्य व्यवहितेन संबंध
माह मनोमय इति। इति चेत् ब्रवीरदुक्त इति पूर्वेणास्य संबंधः न च ब्रह्मणो गुणोपरक देशत्वेन मआनकाशाब्द्यो क्त इत्याह ब्र
ह्मणा इति। यथोक्तगुणकब्रह्मदृष्टेः समर्थस्य तत्पौरैवसंपूर्णो ब्रह्मदृष्टिः कथनार्थमनंतरग्रंथमवतारयति। अथेति। ए
वमभ्युपसंपद्दिष्टं भवतीति संबंधः। तद्देवोभयं विभजते॥ अध्यात्ममिति। कथं मनो दृष्टिविषयत्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मे
त्युपासनं विधीयते तत्राह मनसेति। तथापि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशो विषयीभवति नहि तेनोपलभ्यते ब्रह्मेत्याशंक्या
हाकाशस्येति। ब्रह्मदृष्टेर्योग्य मित्ति पूर्वेणास्य संबंधः॥ अध्यात्ममधिदैवतं च विहितस्योपासनस्यांगान्तरं तं दर्शयति
तदेतदिति। मनस्त्वचतुष्पात्त्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति कथमित्यादिना॥ अधिदैविकस्याकाशस्य चतुष्पात्त्वं प्रकटयति
अथेत्यादिना॥ मनस्त्वाकाशयोरुक्तं चतुष्पात्त्वमनुगमयति एवमिति। आध्यात्मिकानुपादानम पंचयति तत्रेति। पाद
त्वं वाचो व्युत्पादयति। वाचाहीति। यथा गवादि गंतव्यं पादेनैव प्राप्नोति देवदत्तोऽपि वाचैव पादेन वक्तव्यं विषयं प्राप्नोति लभेत
तेन तस्याः पुरुषपादत्वमित्यर्थः॥ प्राणस्य वाक्वदेव पादत्वं दर्शयति तेनापीति। आधिदैविकानुपादानं विवृणोति। अथेति।
यथा गोः हरिपादालग्नाल स्यंते तेन यथाकाशस्योदरवान्नादपो लग्नादृश्यंते तेन तथाकाशस्य तत्पादत्वं भवतीत्यर्थः॥ द्विवि

राम०
६१

यपादविवरणमुपसंहरति। एवमिति। संप्रत्याप्यात्मिकपालानामाविदेविकपादेरभिष्ठपत्तयासंबंधोनु चिंतनीयइति द्यो
पितमुपक्रमते॥ तत्रेति॥ सोग्निनेत्यादेरर्थांतरमाहाथवेति। कीर्तिपशोसोऽभस्य सत्त्वपरीक्षत्वाम्पांभेदः सर्वत्रेतुभयत्रासंबं
ध्यतेखंडांतरस्यसंगतिमाह आदित्यइतीति तस्येति आदित्योऽग्न्यहतो। अनभिव्यक्तप्रामरूपत्वाभिप्रायेणासच्छब्दोगौणोव्या ना
ख्यातस्तत्रैवकारावष्टंभेनशंकते नन्विहेति। कथमसतःसज्ज्ञापेतेति असत्कारणत्वमस्यषष्ठेनिराकरिष्यमाणत्वात्तत
त्र सत्कारणोभवतु प्रकृते तु सावधारणादसच्छब्दादसदेवकारणं विवक्षितमित्युदितानुदितहोमेवद्विकल्पस्यपर्थः॥ कि
पापांकर्तंतंत्रत्वान्नदिछपातत्राविकल्पादसत्वनक्तसिद्धस्यातदिछानन्तुविधापित्वान्न विकल्पः संभवतिन हिस्थाणुरे
वकस्याद्विरूपेस्यापुरुषोभवतीति परिहरति नन्विर्पवेवेति। विकल्पासंभवेवाकस्य गतिर्वक्तव्येति पृछति। कथमिति। अ
सच्छब्दस्यवागतिरवधारणास्यवाप्युच्यते नत्राघंप्रस्याह नन्विति हि तत्तं पेशंकतेनन्वेवशब्द इति। तस्यकागतिरितिशेषः॥
पूर्वकालीनसत्त्वाभिधायकोसच्छब्दस्यवाकाशेषेश्रवणान्नोपक्रमेचसत्त्वाभावावधारणो विवक्षितः किंत्वभिव्यक्तभावा
वधारणमादित्यस्तमस्यर्थमितिसमाधत्तेसत्यमेवेमिति। कपुनरपमादित्यस्तमितरूपपुज्यतेतत्राह वस्तुदर्शितिजगतोना
मरूपव्याकरणमादित्यापन्नमितितडपपादयति। आदित्येति। तथापिकथमादित्यस्तनिरस्याशंकीदृष्टांतेनदर्शयति।प

ध्येति। किं चोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादादित्यो ब्रह्मादेशविषयपरमिदं वाक्यं न तु स्वकारणस्वसत्तातात्पर्ये कल्पयितुं शक्यमनन्य
थासिद्धकल्पकाभावादित्याह॥ न चेति। तत्परत्वं कथमवगतमित्याशंक्योपसंहारस्योपक्रमानुसारित्वादित्याहोपसंहरिष्य
तीति। कथं तत्सच्छब्दवाच्यत्वं तत्राह सन्निमित्तमिति सत्त्वं तर्हि कथमित्यत आह कार्येति बीजस्योच्छूनतावत्कारणस्याप
सत्तावस्थांशस्पर्शापत्ति। ईषदिति। लब्धपरिस्पंदं प्राप्तपरिणामे सद्भूतं सूक्ष्माकारेणाभवदित्यर्थः। सूक्ष्मभूतोत्पनंतरं स्थू
लभूतोत्पत्तिमाह तन्नोपीति। भूतसूक्ष्माकारप्राप्तेरनंतरं पंचीकरणप्रक्रियपान्योन्यावयवानुप्रवेशेन स्थूलभूता
वस्थमासीदित्यर्थः॥ स्थूलेभ्यः पंचभूतेभ्योऽनिर्दिष्टमिति जानीते॥ अग्र इति। अग्रसृष्टेहितेभ्यो भूतेभ्य इत्यर्थः॥ अंडमेव रूपाप
शब्देन हि मन्यते॥ उलूलव इत्यत्र वकालीनाः शब्दविशेषा देशविशेषप्रसिद्धाः स्त्रीवत्स्त्रान्तादपगद्रति षुल्लितिपृ
वैणासंबंधः॥ किमत्र प्रमाणमित्याशंक्याह। प्रसिद्धं हीति। एतदिति भूताद्युत्थानेऽस्य दृष्टफलमाह स्योत्क्रोदृष्टफलमा
चष्टे किं चेति। तद्विदो दृष्टफलाभिमिति संबंधः॥ कृपा विशेषणमिति एवं विदं साधवो घोषा आगच्छेयुरिति पञ्चतरक्षिमम
पक्षिममामात्रं बंधनैवेत्यर्थः॥ आदित्यो ब्रह्मदृष्टेरादरस्य विषयः॥ ॥ ~~कृपा विशेषणमिति एवं विदं साधवो घोषा आगच्छेयुरिति~~
~~बंधनैवेत्यर्थः॥ आदित्यो ब्रह्मदृष्टेरादरस्य विषयः॥ कृपा विशेषणमिति एवं विदं साधवो घोषा आगच्छेयु~~

॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानगिरिकृतायांछांदोग्य
भाष्यटीकायांतृतीयःप्रपाठकः॥ आदित्यस्यब्रह्मत्वेनैवंदृष्टांतेनुपासनानंतरंसंवर्गोपासनमुपन्यस्यते॥नन्व
ध्यात्ममधिदैवतंचवायुप्राणयोःसर्वात्मभूतयोरुपासनंपूर्वोध्यायेपिव्याख्यातंतथाचकोत्रविशेषो
येनतदुपासनंपुनरारभ्यतेअतआहवायुप्राणयोरिति।साक्षात्पादकल्पनंविनेतियावत्।ब्रह्मत्वेनब्रह्म
कार्यरूपेणोत्पत्त्यर्थः॥विद्येतिधर्मार्थोपजननस्यानांशुश्रूषावाप्रतिहृद्धिया॥तत्रविद्यानवकृत्याश्रुतिभंवीजनि
वोषरइतिस्मृतिमनुसंधायपुष्कलधनमाद्यायैकोराजेतिविद्योपाद्यज्ञानश्रुतिप्रशस्त्यार्थत्वात्पु
ष्कलधनंदत्त्वैवश्रद्धादिसंपन्नस्तेनोविद्यामाददेतेनतथान्योपिविद्यायादातागृहीतावास्यादितितदान
महत्वाद्योविधिप्रदर्शनार्थोचाख्यायिकेत्यर्थः।ननुषट्शतानिगवामित्यादिदर्शनात्धनदानमेवविद्या
ग्रहणोपायननिहप्रतीयतेनतुश्रद्धादीत्याशंक्याहश्रद्धेति।आदिपदेनतात्पर्यप्रतिपालनादयोग्र
ह्यंतेआख्यायिकयानतुहपुनरेवेत्यादिलक्षणायेतियावत्जानश्रुतस्यपुत्रोयःतस्यपौत्रःपौत्राय
णःसचप्रकृतोजानश्रुतिरेवेत्याह।सत्वस्येति।श्रद्धयादेयस्याल्पत्वशंकांवारयतिबहुदायीतिबहु

याकस्याख्यत्वमाह भोजनेति। उक्तस्य स्रोवर्त्तमानस्याभावात्सत्त्वमाशंक्योक्तमेवमिति। स्वसमीपं प्राप्तेभ्य
स्वार्थिभ्योऽस्मात्सर्वत्रान्नं दास्यतीत्याशंक्याह। सर्वतेति। विप्रादिष्वन्नरानकलं दर्शयितुमारमतेन चेति। वाक्यार्थं द
र्शयति। अथेत्यादिना। संबोधनाभ्यासस्य विषयमाह। दर्शनप्रवृत्तिरिति तद्दृष्टांतेन स्वपतिपथेति। भल्ला
क्षशब्दार्थमाह। भल्लेति। भल्लाक्षशब्दो मंदाक्षविषयः सन्नविरुद्धलक्षणया मंददृष्टिविषयत्वेन वर्त्तते। भल्लाक्ष
शब्दस्य विषयांतरमाह। अथवेति। तस्य पृष्ठगामिनो हंसस्य महात्मानातिक्रमणीयो विजानतेति सम्यग्द
र्शनाभिमानशालित्वाज्जेन अग्रगामी हंसो जानश्रुतिमतिविचिकित्सितुमर्षितयापीयमानः सन्नहंध
र्मज्ञानासिद्धानाभिमानं तु वहसीत्युपलब्धस्तत्र भल्लाक्षेत्युक्तवानं मत्स्वरूपं संसूचयतीत्यर्थः। पश्चाद्गामी हं
सो निंदापूर्वकमग्रगामिनं हंसं संबोध्य किमस्य चिवानित्यपेक्षायामाह॥ जानश्रुतेरिति। माप्रधाक्षीरि
ति पाठे कथमाप्रधाक्षीरित्युच्यते तत्राह। पुरुषव्यत्ययेनेति॥ मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्या
नमित्यर्थः॥ कंनमेनं प्राणिमात्रं राजानमधिकृत्य स बहुमानमेतद्वचनमात्थेति कुत्सयतीति संबं
धः॥ तत्र वैधर्म्यदृष्टांतमाह। यो रैक्वमिवेति। युग्वं वहतीति युग्वा वलीवर्दौ ताभ्यामस्तीति सयुग्वा

टीतयासहवर्त्ततऽइतिसप्रयुग्वारैर्घः॥ एवंकारेमल्लवर्थापिस्त्वैर्घं ज्ञानमर्हन्तस्यपुक्तमधिकृत्यपथ्याप्रशंसाव
चनतथाकर्मिणामेवंराज्ञानमधिकृत्यकर्थमेवमाह॥ न्यर्थः॥ उक्तंथ्याथमार्थसंकल्पयति॥ अन्नुरूपमितिस्त्र
स्मिन्धराकेराजनिधर्ममात्रनिष्ठेनेदमनुरूपंवचनंरैष्टेपुनर्विज्ञानवतिपथ्योक्तंवचोयुक्तमेवेतीतरः॥ ष
ष्टागामीहंसायः सयुग्वारैघः स्वयोऽव्यतेसकर्थमनुसारिन्त्यन्वयः॥ सर्वैघोयेनप्रकारेणात्स्यात्तंप्रकारंस्पृशि
तिप्रतिजायप्रकारश्रद्दिदर्शोपिपथ्यादृष्टांतमाह॥ यथेति॥ घृतस्यममयः संकेतः तदनुष्ठानकालोयेन
घृतविघपायथ्यातेगातिमोक्षेस्यकश्चिद्धृगोयाथाद्भवाव्यस्वयश्चतरकोभागः चत्वारोकाश्चिद्धृन्यल्पि॥
न्नितिप्युमत्तैस्मैकृतनामव्यवहृतेनपदाघृतेप्रवत्तानामेसकोपिजयतितदातस्मैकृतनामवृत्तेविजितायपा
धेयाः संयंतीतिसंबंधः॥ तदर्थंव्याचष्टे॥ तदर्थमिति॥ अथरेयाधव्याकरोति॥ अथेति॥ तेनैवविधिना
ष्टि॥ त्रेतेति॥ अक्षस्ययस्मिनभागे ~~सिद्धंधं॥ तदर्थमावष्टे॥ तदर्थमिति॥ अथ~~ रे त्रयोकाः सत्रेतानामा
योभवतियत्रतद्दावंकेसद्वापरनामकोयत्रैकोकः सकलिसंज्ञइतिविभागः॥ तादर्थ्येनेत्तरांकनामातस्मी
वमनुक्तंव्याख्यीकरोति॥ चतुरंकइतितदंतमेवतितस्मिन्कृतेत्रेतादयस्तत्तनर्भवंतीतियावत्॥ महासंख्या

५

यामवांतरसंख्यातभावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः दृष्टांतमनूद्य दार्ष्टांतिकमाह। यथेति। रैक्वमभिव्याप्य सर्वं समेती
त्यस्यार्थं संक्षिप्य तत्रांतर्भवतीति। सोयं किं सर्वस्यांतर्भावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति किं तदित्यादिना॥ तदुक्तमस्य मह
त्वात् सर्वेषां च धर्मजातस्यात्मत्वात्तस्येतरस्मिन्नंतर्भावसंभवतीत्यर्थः। किंच सर्वेषां प्राणिनां धर्मफलमा।
त्मीयत्वात्तहत्वे रैक्वस्य धर्मफलेंतर्भवतीत्याह। तस्य चेति न केवलं रैक्वस्यैवेत्याह। तस्यं किं स्य स्याधि
ज्ञानवतोस्तीति जानश्रुतेः चर्यहार्थमाह तमेति। प्रतिपन्नं तहं सवचनं वेदित उत्तरो राज्ञा रात्रिशेषसम
तिवाह्य शयनं तूहेहत्मनः समीपस्थं क्षत्तमिति कर्तारं क्षत्तारमंगारे इत्यादिना आक्रमुक्तवान् तस्याभि
प्रायमाह। स ह एवेति। कथमिव रैक्वः इति। यो घट नेतत्राह तदिति। अवधारणाद्यापि नोपयोगोस्ती
ति चेत्तत्राह नानर्थकोवेति प्रश्नवाक्यं व्याचष्टे रत्नेति। योनु कथमित्यादिः पूर्ववद् व्याख्येयं। तस्येति कर्म। रामः
णि षष्ठी मयाहि माहेर्दृष्ट्वा चिकीर्षन्नेतत् दृष्टं च धनमर्प्यते न चायं तावदृष्टेन किंचिदुपकर्तुमित्याशये
नानादरं विज्ञातवानस्मि यदुक्तं लक्षणं रैक्वं तस्य च। नाहं स्पृहामिप्रायं धनार्थित्वं चैति शेषः। क्षत्तुर्वचने

श्रुतेसतीतिसप्तम्यर्थः॥ धनार्थिनांबुद्धेतिषष्ठ्यासंबंधः॥ उहशब्दस्यपूर्ववदत्राप्येवकारार्थः अत्रापि
विनिग्रहार्थत्वसंभवेकिमित्यानर्थक्यमित्याशंक्यतवैवेत्येवकारादेवविनिग्रहसिद्धिरित्याहएवशब्दस्ये
ति। तर्हिस्वार्थिनस्तवकर्मानुष्ठानार्थमिदंधनंतिष्ठतामितिचेन्नेत्याह नममेति। शूद्रशब्देनजानश्रु
तेःसंबोधनमनुचितमितिचोदयतिनन्विति। तस्माच्छूद्रत्वेहेत्वंतरमाह। विद्यार्थ्यागाय्येतितस्यश्रुतिद्वारा
विद्याधिकारोनास्तीत्यपशूद्राधिकरणेनिरूपितमित्याशयेनाहशूद्रस्यचेति। जानश्रुतेःसतिक्षत्रि
यत्वेशूद्रसंबोधनमयोग्यमित्युपसंहरतिकथमिति। नजात्याशूद्रोजानश्रुतिः किंतुक्षत्रियोऽस्मिन्नतो।
गाः शूद्रशब्दइत्येकीयमतोऽप्यन्यासेनपरिहरति। तत्रेति। तेनशुगाविष्टत्वेनासौजानश्रुतिःशुचाहेतुना
रैक्वमाद्रवतीतिशूद्रः। श्रुत्वावाहंसवाक्यंरैक्वमाद्रवतीतिनैमित्तिकंतत्रशूद्रपदमित्यर्थः। तत्रापि
किमितिशूद्रपदेनजानश्रुतिंसंबोधयतीत्याशंक्याह। ऋषिरिति। उक्तप्रकारेद्रूपसमासाविशिशब्दः।
प्रकारांतरेणजानश्रुतेःशूद्रत्वंगौणंव्युत्पादयति। शूद्रवद्वेति। नचशुश्रूषयातेनशूद्रइतिशेषः। मुख्य

ति

६

३

छांदो॰टि॰ ६५ मदुत्वेक्षत्रसंबंधेन वा आवर्जयितव्य इति । क्षत्रिये जानश्रुतौ भ्रद्धुपाबुधप्रवृत्तौ निमित्तांतरमाह परे पुनराहुरि ।
तितत्रागमकं दर्शयति लिंगं चेति । यद्वेषेर्मनमध्यधिकं धनार्थित्वमिति यावत् । अधिकं षट्छतेभ्यः सकाशादिति
शेषः । विद्यादानेन तस्याद्वारत्वं तदानन्त्वं वरस्तानदानतीर्थतां ज्ञानमनुवाचेति संबंधः ॥ धनदानाद्विद्यादानती
र्थत्वे प्रमाणमाह ब्रह्मचारीति । तस्य द्वारतां विद्यादानेन दानस्तीर्थतां च जानमनुवाचेत्युक्तं अनुवदति । ज्ञानमि
ति । किमुक्तमित्यपेक्षायामाह आजहारेति । तत्रैवैधर्म्यं दृष्टांतमाह । यद्वेवेदिति । अल्पधनुहरणानिच्छायां का
रणापेक्षायां भद्रैति संबोधनवदित्यर्थः । रैक्वेणाग्रामादिकं गृहीत्वा विद्याजानश्रुतये दत्तेत्यस्मात्प्रतिभाति तत्तौ
यपातिते हैतउ इति । महावृषेषु महापुण्यपोषितियावत् । कथं विद्यामुक्तवानित्याशंक्याधिदैवतं तत्स्तुतिप्रकारं
दर्शयति वायुरित्यादिना ॥ प्राणो वा वसंवर्ग इति वक्ष्यमाणेनापुनरुक्तताये वायुं व्याचष्टे वायुर्वावेति सं
वर्जनादित्यस्य व्याख्या संग्रहणादिति संग्रहणाय पक्षसंसमर्थयते वक्ष्यमाणा इति । किमिति संवर्गत्वं वायोरुप राम॰
दिश्यते तत्र दृष्टांतमाह इति प्रमाणयति । कृतायेति भ्येयसनादित्युक्तं पक्षमाकाक्षापूर्वकं स्तुत्यादयतिकथ ६५
मित्यादिनास्य यो च दृश्यमक्षोयोपायविगमनमाक्षिपति । नन्विति । आप्रलयात्तयोरधिकारपदे स्थितत्वं गीका

रात्मरूपावस्थितत्वं दृष्टव्यं॥ स यो देः स्वरूपावस्थानेपि वायावप्ययः संभवतीति समाधत्ते नैष दोष इति॥ अ
स्तमने सतीति स यो देः दर्शनप्राप्तेर्वायोरधीनत्वं व्युत्पादयति। वायुना हीति। सर्वग्रहणं चंद्रमसोप्युपलक्षणार्थं गौ
णात्माहि वाय्वप्ययः स यो देः इत्याशंक्य पक्षांतरमाह अथवेति। संगतिसमये हि संहरतीत्यर्थः॥ कथं प्राणस्य संव
र्गत्वमित्याशंक्याह स पुरुष इति। तस्मात्संवर्गोऽध्यात्ममिति शेषः॥ वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संव
र्गगुणावुक्तावुपसंहरति। ताविति॥ अथ हेत्याद्यनंतरवाक्यं व्याचष्टे। अथैतयोरिति। ब्रह्मविच्छौनको ब्र
ह्मविदां मध्ये परमात्मानं मन्यमान इति यावत्। कुर्वाणलिंगाविशेषणोति। शेषः जिज्ञासमानाविति ज्ञानमेव
व्यनक्ति किमयमिति। चतुर इति द्वितीयाबहुवचनदर्शनान्महात्मन इति ताद्दत्वेत्याह द्वितीय बुध्या
लिंगविशेषणोति। शेषः जिज्ञासमानाविति ज्ञानमेव व्यनक्ति किमयमिति। चतुर इति द्वितीयाबहुवचनदर्शना
न्महात्मन इति। ताद्दत्वेत्याह द्वितीयेति। षष्ठी महात्मन इत्यस्यापि चस्यादेः चतुर इत्यस्य च समीचीनं प्रयोगदर्श
नादेकत्वमात्मा इति महात्मन इति। अतो द्विजागारेति संबंधः कः शब्दः प्रजापतिविषयो व्याख्यातः सं
प्रतिपक्षांतरमाह। कः स इति। यस्मान्नामारस कः स्यादिति प्रश्नमेके वदंतीत्यर्थः॥ अजारप्राणमात्मानं चैक

तेनयथापूर्वंब्रह्मचारीमत्संमिसांयत्संवत्सरंभवंतौनजस्मैदेवायैवनंदत्तरित्यज्ञत्वमेवतयोर्दर्शयन्नाहयस्मा
दिति। दर्शनमेव प्रश्नद्वारा विवृणोति कथमित्यादिना। अधिदैवतमग्न्यादीनां वायुरूपेण जनयितेति संबंधः
। तस्याः प्राथमिकत्वात् दर्शयत्यात्मनीति। अग्न्यादीन्प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण ग्रसित्वा पुनरुत्प
त्यवस्थायामुत्पादयितेति योजना॥ अध्यात्मं वागादीन् ग्रसित्वा यावस्थायां स्वात्मनि प्राणरूपे संहृत्य पु
नः प्रबोधावस्थायां तेषामुत्पादयिता देवः प्राणरूपेणेत्याध्यात्मं चेति देवानामग्न्यादीनां प्रजानां च वा
गादीनां च जनितेत्यूहं संप्रति व्याख्यानांतरमाहाथ वेति। अभग्नहंषूः सर्वसंहर्तुरपि न काचन ग्लानिर्भवती
त्यर्थः॥ प्रजापतेर्महिम्नो निप्रमाणत्वं प्रदर्शयति। यस्मादिति॥ इतिशब्दात्परस्ताद्यच्छब्दस्य संबंधः। तदर्थो।
यस्मादित्यर्थः। तस्मात्प्रजापतेर्महिमानमतिप्रमाणमाहुरिति पूर्वेणास्य संबंधः॥ वैवयमित्यादिमागंपद
च्छेदपूर्वकमाशयव्यपचष्टे। वयमित्यास्मिन्नात्रियायदेन वयमित्यस्य संबंधमुक्तमुपपादयति वयमिती
ति। ब्रह्मचारिन्निदं वयमासमंतादुपास्महे ब्रह्मेत्युक्तप्रकारांतरेण पदच्छेदपूर्वकं व्याख्यानांतरमाहान्येनेति।
शौनकस्याभिप्रतारिणश्चवृत्तांतानातिष्ठाय दर्शयित्वा यतिश्चब्रह्मचारी चेत्यादिमन्त्रनिमन्त्रस्य तत्स्याह। ते

तिआख्यायिकाद्वाराप्रकृतायांसंवर्गविद्यायामात्मादेवानामित्यादिगुणजातस्यचारिष्णुगुणांतरमुपदेष्टु
मनंतरवाक्यमवतारयति।तेवाइति।तद्व्याचष्टे॥पेयस्यंतइति।तेएतेवाणाख्येभ्यःसकाशात्स्येपंचेतिसंबंधः।अ
धिदैवतमध्यादिन्वाग्नुसहितान्यंचोक्तातेनैवप्रकारेणाध्यात्ममपितेभ्यःसकाशादन्येप्राणसहितावागादयःपं
चसंतीत्याह।तथेति।अथांतरसंख्याविनिवेशमुक्तातत्रैवमहासंख्यानिवेशंदर्शयति।तेसर्वेइति।दशसं
ख्यासंबंधात्तेषांसंख्ययेतिकृतायोपलक्षितंद्यूतेकृतमित्युच्यतेतत्रदशसंख्यावत्त्वस्यवक्ष्यमाणादितिद्र
ष्टव्यं॥यदुक्तंअग्न्यादयोवागादयश्चदशसंतस्तत्कृतंभवतीतितदुपपादयतिचतुरंकइत्यादिनाएक
वस्तयोद्यूतेचतुरंकोदृश्यतेतेनहिरग्न्यादयोवागादयश्चग्रस्यमानाश्चत्वारोभवंति।यथाचद्यूतेत्रेता
नामकोयस्त्र्यंकेद्यूतेतथाग्न्यादयोवागादयश्चैकैकस्यनाशकःतथाचतत्रद्वापरनामायोद्व्यंकोजाय
तेद्वैतेवागादिष्वग्न्यादिषुचद्वौद्वौवर्जयित्वाद्वौद्वौभवतः।तथाचतत्रकलिसंज्ञोयोभवत्येकांकोयःअग्न्या
दीनांग्रसितावायुर्वागादीनांग्रसिताप्राणश्चैकस्तेभ्योग्रस्यमानेभ्योन्यइति।एवंग्रसितृत्वेनग्रस्यमान
त्वेनचदशसंतस्तेसर्वेकृतंभवंतीत्यर्थः।कृतस्यसर्वोत्कृष्टत्वप्रसिद्ध्यादशसंख्यावतांदेवानांकृतत्वम्

छां॰टी॰ त्वेनान्नत्वसंपादितं दशसुनी दशसंख्यावत्त्वेनैषविराट्त्वसंपाद्यस्त्वेनतेषामन्नत्वं संपादयतीति पठतइति।अस्यास्वादिषु
६७ चवागादिषुचमिलितेषु दशसंख्यावत्त्वेपि कथमनेनतद्दत्त्वंतथाचकथं संख्यासामान्यंतेषामन्नसंख्यासा
मान्यसंपादनमित्याशंक्याह दशाक्षरेति।विराड्दशसंख्यावतीप्रसिद्धासाचान्नमितिश्रूयतेतथाचयथो
क्तेषुवाय्वादिषुवागादिषुचसमुदितेषुसंख्यासामान्याद्विराट्त्वसंपाद्यान्नत्वसंपादनंसुशकमित्याह
अतइति।तेषुकृतत्वेनान्नत्वसंपादितमुपसंहरति।ततएवेति।ननुतस्यापञ्चतुष्टयविशिष्टत्वेनकृतत्वे
नकृतोपलक्षितेनतत्रदशसंख्यायाःसत्वात्ततएवसंख्यासामान्यादस्यास्यप्यन्नत्वंभवति।ततस्तेषा
मन्नत्वमित्युक्तमित्यर्थः॥संप्रतिप्रकृतेषुवाय्वादिषुविराट्त्वमन्नत्वमन्नादत्वमितित्रयमुपसंहरति।सैषे
ति।विराजोविधेयत्वात्तस्याश्चस्त्रीलिंगतयासैषेतिविधेयलिंगभाजनंतएतेप्रकृतेदेवाविराडित्येवं
श्रिम तयासासाचदशदेवता॥कृ॰दशसंख्यावतीभवत्यन्नमितिदेवतानामन्नत्वसिद्धिस्त्वन्नादीत्यस्यविराजास्वं एम॰ ६७
धादन्नादीनीतिव्याख्यानेनतत्स्वदेवतात्मिका।विराट्कृतत्वेनान्नादीनी।तिनदात्मकानामग्न्यादीनामप्य
न्नत्वसिद्धिरित्यर्थः।विराट्त्वेनान्नत्वंकृतत्वेनान्नादत्वंचेतिसंपत्तिद्वयमग्न्यादौदर्शितमुपसंहरतिसैतेहि

ति इतोपलक्षिते युते दशसंख्योर्न्मस्तना प्रसिद्धा सा चाग्न्यादौ दर्शिता तथा च संख्यासामान्यात् घृताग्न
मन्त्रलेमग्न्यादिषु संपाद्यते तेनेदं दशाक्रमन्त्रादीन्युच्यन्ते विराड्वै दशसंख्यावती त्युक्तं सा चान्नं विराट्
भेमिन्युक्तेत्वा नतन्त्रविराट्सयत्याम वति प्रकृतं दशाकमन्त्रमित्यर्थः। सगुणां संवर्गदर्शनमुक्त्वा तत्फ
लं वक्तुं विद्वत्स्वरूपं संगिरते तथेति॥ यथाग्न्यादीनां विराट्त्वेनान्नत्वं कृतत्वेन चाग्न्यादत्वं तथा वायुम
ग्न्याद्यात्मकं प्राणं च वागाद्यात्मकमेकीकृत्यात्मत्वेन विद्वान् दशदेवतास्वरूपमस्तः सन् दशसंख्यया वि
राट्त्वेनान्नं कृतशब्दितयुगेन कृतं दशसंख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनान्नादी भवतीत्यर्थः॥ फलं त्वनुपयो
गित्वेनार्थान्तरमाह तयेति। इतोपलक्षितया तस्य संख्यावच्छिन्नत्वेनास्यैव यान्नत्वेनान्नादित्वेन च सर्वा
स्विन्नयास्मै वेमिदं जगत् दशसु दिक्षु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति। न हि देवतादशकं हित्वा जगन्ना
म किंचिदस्ति तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं जगद्भवेदित्यर्थः॥ अस्मिकामेव कृत्वा विद्याप
लं दर्शयति। एवं विदृशति वायुप्राणात्मकात्मत्वेन पश्यतः वृतसंख्यावच्छिन्नतया स्थितस्य दृश
दैकाभतस्यास्य सर्वं जगद्दृष्टं भवति। दृष्टदेवतानि रिंजस्य जगतो भावादित्यर्थः। योयथाक्रू दशाद्या

छां॰टी॰ गोमहत्तासर्वेत्राख्यास्वृष्टमवतीतिफलांतरंपूर्वेणासंबंधंदर्शयितुमुत्तरस्यतात्पर्यमाह।सर्वेमिति।एकोहत्सका
६८ रणाहृपेतौकामादायेत्यर्थः।नहितस्मिन्ब्रह्मचार्यिरेवविधीयते।किमित्याख्यायिकाप्रणीयतेतत्राह।श्रद्धातपसोरि
ति।ब्रह्मचर्येवासस्योद्देश्यंफलंदर्शयतिस्वाध्यायेति।आचार्योहिमाणवकमुपनयतेविज्ञातकुलगोत्रमेवे
त्रै तिमन्वानःपृच्छति।किंगोत्रोहमिति।अतिथ्यभ्यागताद्यधिकृत्यपरिचर्याजातंबहुचरंतीभर्तृगेहेपतोहंस्थिता ति
तेनपरिचरंतीसतीपरिचरणचित्ततयागोत्रादौत्रापृष्टंतथाचतस्माद्धेतोर्मनोममनासीदितिगोत्रादिप्रश्नाभा
वेहेत्वंतरमाह।यौवनेति।यद्यपितस्यामवस्थायांलज्जयागोत्रादिनाप्राक्षीस्तथापिकालांतरेकिमिति
पितरंनपृष्टवतीत्याशंक्याहतदैवेति।तथापिकिमित्यन्यमामितरंनाप्राक्षीरित्याशंक्याहततइति।प्रथमंलज्जो
यापितरंप्रतिनप्रश्नःपुनश्चतस्योपरतत्वात्पश्चात्तुदुःखबाहुल्यात्स्वयंप्रतिप्रश्नइतिस्थितेप्रश्नाभावफलमाह
।साहमिति।किंतर्हितवज्ञानमस्तीत्यतआह।जबालेति।एवंस्थितेकिमाचार्यंप्रतिमयावक्तव्यमित्याशंक्या राम॰
ह।सत्यमिति।नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादितिन्यायंस्मारयतियदीति।मातृवचनश्रवणानंतरंकिंवृत्तवानित्य ६८
पेक्षायामाहसहेति।आचार्यसमीपेब्रह्मचर्यवासःशिष्यभावादृतेनसिध्यतीत्यभिमन्वानात्योक्तमत

इति।किमनुपाकरंतर्हिस्याभवताऽहमुपनेतव्योऽस्मीत्याशंक्याहविज्ञानेतिमातरंपृष्ट्वाविज्ञायागम्यतामित्या
शंक्याहतेहेत्यादिना।।ब्राह्मणस्यैवोऽनृतंविनाकथमार्जवसंयुक्तंवचनमित्याशंक्याहआर्जवोहीति।क्षत्रिया
दीनामपिकेषांचिदार्जवमस्तीत्याशंक्याह।नेतरइति।ऋजुवचनेनब्राह्मणत्वंप्रतिजानीतेयस्मादिति।उपनी
यांध्यापयचेतिशेषः।।तस्यानुग्रहार्थंशुश्रूषामादिष्टवानित्याहकृशानामिति।आचार्येणनियोगाच्छिष्येणासफ
लीकर्तव्यइत्याशयेनाह।उत्पुक्तइतिसंपन्नाबभूवुस्तदार्षभमर्षभोऽभ्युक्तवानितिसंबंधः।।कथमृषभःसत्यका
मंप्रतिवक्तुमलंनहिलोकेबलीवर्दस्यमनुष्यंप्रतिप्रतिवचनंदृष्टमतआह।तमेतमिति।सत्यकामंश्रद्धादि
संपन्नमेनमथतस्यामवस्थायागतमृषभोऽनुग्रहायाभ्युवादेतिसंबंधः।ऋषभमस्यस्वरूपमाहवायुदेवतेति।
अरण्येतत्रतत्रगाआरयतःश्रद्धापूर्वकतपश्चरतोवायुदेवताकथंतुष्टेत्याशंक्याह।।दिक्संबंधिनीति।वा
क्यांतरंचमदीयंश्रूयतामित्याह।किंचेति।वायुदेवता।दिक्संबंधिनी।त्यक्तत्वादिग्गोचाहमेवर्षभोनमुवाचेत्या
त्याहप्राचीति।ब्राह्मणःपादस्येतिव्याधिकरणषष्ठ्यौ।एकपादेवब्रह्मणोतिविश्रंभमंसुदस्यति।तथेति।प्रथ
मपादोपासकस्यदृष्टमदृष्टंचफलमाहसयइत्यादिना।कस्येदंफलमित्युक्तेपूर्वोक्तमेवोपासकमनुवद

छां.टी.टि.
६९

ति। यएतमिति। अवशिष्टं पादत्रयं कथं द्रष्टव्यमिति बुभुत्समानं सत्यकामं प्रत्याह सोऽग्निरिति। अपि तु षो विद्यामिमा
नमिज्ञ कर्मेत्याग्नेन युक्त इति मत्वाह सत्यकाम इति। अभिसायं बभूवुः सायंकालं प्राप्ता इति यावत्। तस्य ब्रह्मच
र्यमत्याक्तमिति सूचयति॥ तत्रेति। उपोपवेशात्त्रोपशब्दाभ्यामागवामग्नेश्चसामीप्यं निवेशनमस्योच्यते ऋ
षिंनेविद्यावक्तव्येति स्पर्यंचेति। ऋषभेति। आत्मगोचरमग्नेश्चास्याविद्यमानं इत्यर्थः॥ यस्य पृथिव्यादिरूपे
णाग्नेरवस्थानादग्निविषयमित्यर्थः॥ यथोक्तपादे गुणविशेषं निर्दिशति। एषवाइति। स्थिती पृथ्यादेरुपास
कस्याक्षिविधं फलं दर्शयति। सयइति। यथोक्तं चतुः कलमिति यावत् तेनैव योग्यस्य गुणानुरोधेनेत्यर्थः॥ तद्गुणा
त्वेन गुणेन गुणवाननंतवान्विछिन्नसंतानो भवतीत्यर्थः॥ अनंतवतो लोकानक्षयानित्येतत्। अवशिष्ट
पादद्वयं कथं ज्ञातव्यमिति जिज्ञासमानं प्रत्याह सोऽग्निरिति। पक्षिविशेषविषयं हंसप्रकृत्याकर्त्त
यति। आदित्य इति। कथं तत्र हंसप्राकृत्यप्रवृत्तिरित्याशंक्याह। शौक्ल्यादिति आदित्योपि स्वविषयमेव द
र्शनमुक्तवानित्याह अग्निरिति तृतीये पादे पि गुणविशेषमुपादर्शयति। एषवाइति। यतोहेतोर्ज्योतिर्विष
यमेव दर्शनमुक्तवाननत एव तथादित्यत्वं प्रतिभातीत्यादित्यत्वेहंसस्यागमकांतरमाह। ज्योतिर्विषयमेवेति।

राम०
६९

पत्नमेव विद्वानित्याद्युत्तरं अवशिष्टं पादं तरं नहि कथं ज्ञापयतामित्याशंक्याह । हंसोपीति । मद्गुशब्दस्य वाच्य
मर्थमन्वाचष्टे । मद्गुरिति । तस्य कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टृत्वमत आह । स चेति तं मद्गुरभ्युपनिपत्येत्यत्र मद्गुशा
ब्दार्थं पूर्वोक्तमेव स्मारयति । मद्गुः प्राणा इति । प्राणा कलेत्यादि सध्यायतनान्येवमिति यथोक्तगुणां समर्थयते
। आयतनमित्याप्नोति यस्मिन्यादेवानैः सोपमायतनवान्याद इति द्रष्टव्यमिति योजना । द्विविधं विद्या
फलमभिधत्ते तं याद्दमिति तथैवायतनवत्त्वगुणाक्रांतत्वेनैवेत्यर्थः । ब्रह्मविदिव भासीत्युक्ते कीदृशो ब्रह्म
विदित्यपेक्षायामाह प्रसन्नेंद्रिय इति सत्यकामस्यापि तद्वक्षगावत्वमत्तःभूतार्थः । मांस्वदाचार्यमवज्ञाय मम
विद्धि ध्यंतां कोन्यो मनुष्यः मच्छक्तिमीत । शिष्यत्वेनादायानुशासनं कृतवानपरस्तु मां शासनान्तेवब्रूहि विद्या
ज्ञातेति साक्षेपं पृच्छति ॥ कस्त्वामिति । मनुष्येभ्यः सकाशादन्येयामनुशिष्टवेत इति सामान्यप्रतिज्ञां
विभजते देवता इति । देवतानामेवोपदेष्टृत्वं व्यतिरेकद्वारा विशदयति । कोन्य इति । प्रतिज्ञां निगमयति
अत इति मया तर्हीदानीं न किंचिदन्ति तव कर्तव्यमित्याशंकां वारयति भगवांस्त्विति । इतश्च भगवानेव ब्र
वीतमेव विद्यामित्याह किंचेति । तत्र देवकारणं दर्शयति तिष्ठतमिति अस्मिन्नर्थे आचार्याद्धैव विद्या श्रोतव्ये

छांदो.टी. त्येवंलक्षणोक्षतमेवविशादयति आचार्याद्धेति॥ विदिताप्राप्तेतियावत॥ आचार्योधीनाधीरेवफलवतीत्य
७० तःशब्दार्थः विद्यांतरमाचार्येणोक्तमितिशंकामेवकारेणवारयति। दैवतैरन्याचार्येणच सत्यकामायोक्तांविद्यामस्मा
न्प्रतिश्रुतिर्ज्ञापयति अत्रोक्तेति। नविगतंकिंतुष्टौवविद्यावाद्यादिभिराचार्येणाचोपदिष्टेतिशेषः। तत्रापिपास्व
डश्यानुध्यानसमुच्चिमेकमेवविज्ञानंतत्फलंचसंहृत्यैकविज्ञानफलत्वेनपरिणायमेवैकयाशेपासन
स्यकृतार्थत्वाहेतुत्वादित्याचार्योपदेशस्यैवसार्थकत्वमितिद्रष्टव्यं॥ सप्रपंचब्रह्मोपासनमुक्त्वाकार्यब्र
ह्मोपासनसमुच्चितंकारणब्रह्मोपासनंवक्तुंखंडांतरमवतारयतिपुनरिति। नकेवलंब्रह्मविद्याप्रोषत्ता।
दित्यर्थः। एवंवदितेति। यथापूर्वस्मिन्खंडेअप्रकृतयसाब्रह्मोपासनांतत्वप्रदर्शनायाख्यायिकेत्यु
क्तंतद्वदित्यर्थः॥ तस्यप्रतिमवद्योसितांशुश्रूषांविदधानोबहुकायक्लेशंकृतवानित्यर्थः। विवक्षित
शुश्रूषाकरणमिवविशदयति। कुशलमिति। किमितिभवत्यामांब्रूहीदमिदानीमुच्यते॥ नाहमज्ञोन्य राम.
त्रैवनुरागोयुक्तिमान्नित्याशंकामवतिस्नेहादित्याहभगवानिति। अग्नीन्परिचचारणब्रह्मचारिणोस ७०
मावर्जनमत्तः शब्दार्थः। आहोपरिहारोद्वितीयेनातःशब्देनपरामृश्यते॥ आचार्यशुश्रूषापरंशिष्यंदेव

तौ वानुगृह्णातीति ज्ञायापितृमारभतेतेत स्माइति। आचार्याभिप्रायमजानतः शिष्यस्य दुःखप्राप्तिं। दर्शयप
तिसहेति। अतिगमनं वस्तुस्वरूपमतीत्य विषयेषु प्रवेश इति यावत्।। नानात्यया इति कामानां विशेषणं।
कथं तेन व्याधयो विशेष्यंते तत्राह कर्मेति कामा एव व्याधय इत्यर्थः। आचार्ये प्रवासं गते जाया ब्रह्मचारि
णमनुमहाज्जस्य चानशनाध्यवसायादनंतरमित्यथशब्दार्थः। हंतेतिपदद्यर्थो स्मा इत्युक्ते ब्रह्मचारिणमुपे
क्ष्य देशांतरं गतवान् हीति यावत्। अथ पुनरेत्याचार्यो ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षितां च वक्ष्यति किल रयेत्याशं
क्याह दुःखिनायेति। ब्रह्मविद्यासाधनसंपत्तिमस्य दर्शयन्ति तयाखिन इति। प्राणो ब्रह्मेति भवद्भिरुक्तं तदहं वि
जानामीति संबंधः। तत्र हेतुमाह। प्रसिद्धेति। प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थत्वमेव समर्थयते। यस्मिन्निति एवंभू
तः प्राणशब्द इति शेषः। प्राणशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेपि ब्रह्मत्वं कुतः प्रसिद्धमित्याशंक्याह। अत इति। कार्य
करणसंघातेन चेष्टग्रहणादिरूपतः शार्वर्थः। स्वकीयत्वानसमस्तग्रयाथर्थंस्तुकारः। विजानाम्यदुमित्युक्तमुप
संहरति तेनेति। एवंप्राप्तं ब्रह्मचारी दर्शयति। कं चेति। तस्याज्ञानमाक्षिपति। नन्विति। प्राणशब्दस्य वायु
विशेषविषयत्वेन प्रसिद्धार्थत्वं वक्तव्यमेवार्थः।। ब्रह्मचारिणोभिप्रायं दर्शयन्नुत्तरमाह। नन्नमिति। ननु विह

मा

श्री दे. टि
७१

द्रार्थत्वादस्मीनां वाक्यं स्वतःप्रमाणमित्याशंक्याह कथं चेति। विरुद्धार्थत्वप्रतीतेरप्येतद्वाक्यस्य चाप्रामाण्यापो
गौं घुक्तं ब्रह्मचारिणोऽस्नानमिति निगमयत्यत इति। स्वस्य विशेषणत्वं कस्य च विशेष्यत्वं इत्यंगीकारे फलं कथय
ति। इत्येवमिति। कस्य विशेषणत्वं स्वस्य विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेषणविशेष्यत्वमवगंतव्यमित्याह पदे चेति
। यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे फलमाह एवं चेति। यद्भावेत्यादिवाक्यार्थमुक्तमेव प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संक्षि
पति। स्वत्वमिति। इतरेतरविशेषणविशेष्यत्वमाक्षिपति। नन्विति। अन्यतरदेवेत्यत्र पदेवत्वमित्येतदुच्यते
यद्भावकं न स्वत्वमित्यत्र यद्भावकं इतीतरविशेषणमतिरिक्तमधिकं अकिंचित्करमिति योजना। यदितय
स्वत्वं तद्भावकमिति स्वेन कं विशिष्यते तदा पदेवत्वमित्येतद्देवविशेषणमसक्तं यद्भावकमिति पूर्वविशेषणम
किंचित्करमित्याह यदे चेति। वा शब्दोतिरिक्तमित्येतदनुकरणार्थः विशेषणयोरर्थवत्वं पूर्वोक्तं सिद्धांती स्था राम०
पयति। नान्विति।। तथा च स्वत्वस्यान्यौ कि कस्य वाच्यावत्यर्थे पदेवत्वमिति विशेषणमाकाशस्य च यो किंका ७१
काशाद्यावृत्त्यर्थं यद्भावकमिति विशेषणमर्थवदिति शेषः। अन्यतरविशेषणत्वशांविपर्यये यथोक्तव्याव
त्ति सिद्धा किंचित्करं विशेषणद्वयमिति शंकते स्वत्वेनेति। यद्यपि स्वत्वेनाकाशं विशेष्यते तदा स्मृताका

शादाकाशयोर्व्यावर्तितं तत्र व्यावृत्तिः सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात्सुखमपि लौकिकसुखादाववच्छिद्यते लौकिकसुखा
काशविशेषणत्वानुपपत्तेः सुखेनाकाशस्याकाशेन सुखस्य वा विशेषितत्वसामर्थ्यात् तत्राद्येव सुखा
काशयोर्लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरित्यन्यतरस्यैव विशेषणसामर्थ्यं वदित्यर्थः ।। किमन्यतरस्यैव विशेषणा
त्वमावर्तकत्वमित्याशङ्क्याघतोकं वानस्यैवार्थत्वमिति तत्राद्यमंगीकरोति ।। सत्यमेवेति ।। द्वितीयं दूषयति ।। नवि
त्यादिना ।। विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषणस्यापि ध्येयत्वं सिध्यतीति चेन्नैवं दंडीप्रैषानन्वाहेतिवत् विशेष
णस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह ।। विशेषणत्वेति ।। द्वयोरपि विशेषणयोर्ध्येयत्वं निगमयति ।। अत इति विधांतरेणा
ध्येयत्वासंभवादित्यतः शब्दार्थः खमिव सुखेनेत्यपेरर्थः इतश्च सुखाकाशयोरितरेतरविशेषणविशेष्य
त्वप्रेषितत्वमित्याह ।। कुतश्चेति ।। कुतः शब्दोपात्तमितः शब्दार्थं स्फुटयति ।। कंशब्दस्येति ।। खंब्रह्मेति खशब्द
स्य ब्रह्मशब्दसंबंधवदित्यपेरर्थः गुणगुणिनोरुभयोरपि ध्येयत्वसिध्यर्थमितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं कं
शब्दस्य खंशब्दस्य च प्रत्येकब्रह्मशब्दसंबंधादपि प्रतीकत्वाभिमतप्रत्ययव्यतिरेकद्वारा साधयति यद्दीहीति ।। उभ
रीत्या द्वयोरपि ध्येयत्वमतः शब्दार्थः ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वाग्रहणो दकाशस्य

छांदो.टि. ७२

वगुणानो ध्येयत्वं न तु स्वरूपस्य गुणस्येति विग्रहः। प्राणांचेत्यादिवाक्यं नाग्नीनां न ब्रह्मचारिणः। तथा च कथमु
पाख्यायिकायामिदं निवेदितमित्याशंक्याह तदेतदिति। आकाशस्य प्राणसंबंधित्वं कया विधयेत्यपेक्षा
यामाहाश्रयत्वेनेति। कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितकारणब्रह्मोपासनमुपसंहर्तुमिति शब्दः प्रधानविद्या
मुपदिश्यापराविद्याविधानायोपक्रमते॥ संभूयेति। अनंतरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः। अग्निविद्यां
वै कुमारस्यानामग्नीनां मध्ये प्रथमामिति अन्नाव यथा शब्दार्थः। पृथिव्यादिचतुष्टयमन्नघाम्यादि
त्ययोरवांतरभेदं दर्शयति। तत्रेति। एवमग्न्यादित्ययोस्तौं दात्म्यमितीतिशब्दार्थः। य एष आदित्ये पुरु
षो दृश्यते सोऽहमस्मीत्येतावतैव तयोः तादात्म्यसिद्धेः स एवाहमस्मीति पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह
पुनरिति। भोज्यत्वं लक्षणांस्वभावो यथोक्तयोर्गार्हपत्येन संबंधः तथा गार्हपत्यादित्ययोर्न संबंधः
किंतु तादात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाहात्मेति। पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किमस्मादित्याशंक्या राम० ७२
ह पृथिवीति। आभ्यामग्न्यादित्याभ्यामिति यावत्। स एवाहमस्मीति परावृत्त्या पुनर्वचनं यथो
क्तार्थविशेषसिद्ध्यर्थमिति भावः। उक्ताया विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति स यः

कश्चिदित्यादिना। कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्तमेव संक्षिपति। एतमेवमिति। गार्हपत्योपदेशा
नंतर्यमथशब्दार्थः॥ अथवाग्निस्तुष्टयमनस्य दक्षिणाग्नेश्चंद्रेण विशेषं दर्शयति। तत्रेति। अन्वाहा
र्यपचनश्चंद्रमसोस्तादात्म्येनायनेन नक्षत्राणां च ताभ्यामौन्यत्वेन संबंध इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह
स एवेति। कथं पुनरन्वाहार्यपचनचंद्रमसोस्तादात्म्यं तत्राह अन्नसंबंधादिति। प्रसिद्धं हि दर्शपूर्ण
मासयोरन्वाहार्यपचनेह विप्रपत्नीं ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवंती त्यादौ चंद्रमसि प्रसिद्धोन्नसंबंधः त
स्मात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः॥ तयोरेकत्वे हेत्वंतरमाह। ज्योतिष्टुति। तत्रैव हेत्वंतरमाह दक्षिणेति।
अन्वाहार्यपचनो हि दक्षिणाग्निरुच्यते चंद्रमाश्च दक्षिणेन पथा प्राग्यमाणो दक्षिणस्यां दिशि
भवतीति गम्यते उत्तरदिगधिष्ठात्रपि तस्य तत्संबंधानिवारणाव तद्घटकं तयोरैक्यमित्यर्थः॥
अथ यां नक्षत्राणां च चंद्रवदन्वाहार्यपचनेन तादात्म्यमाशंक्याह यामिति पूर्ववत्स्थित्यन्नयोस्त
यो गार्हपत्याहवनीयाभ्यामन्नत्वेन संबंधवदिति यावत्। संबंधोन्वाहार्यपचनचंद्रमोभ्यामिति
शेषः॥ कथं नक्षत्राणामन्नत्वं तत्राह। नक्षत्राणामिति। कथं पुनरयामन्नत्वं तदाह यामिति। द्वि

छांदो॰टी॰ णाग्ने र्दक्षिणाग्नेः प्रतीति यावत्॥ पृथिव्या गार्हपत्याग्नेः अन्नमन्नत्ववदित्य दाहरणार्थः॥ स य एतमेवं विद्वानि
७२ त्याद्यपि पूर्ववत्॥ गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेश्चोपासनानंतरमेव यथाशास्त्रं व्याख्यातः। तत्रावांतरभेदं दर्शयति। य एष इति। सोऽह
मस्मीत्याद्यपि समानमिति संबंधः यथा पूर्वं ज्योतिष्ठु विशेषात् गार्हपत्यादित्ययोरन्नाहारयेपचनचंद्रमसोःश्चसा
म्यमुक्तं तथा ज्योतिष्ठुसामान्याद्विद्युदाहवनीययोरत्ताद्यत्वमेव व्यमित्याह। एवं वदितिकथं तर्हि तान्यां दिवाका
शयोः संबंधस्तत्राह दिवाकाशयोश्चेति। आहवनीयस्य फलत्वादिवो विषयत्वं तत्र होमादिक्रियाणि ध्यजा
पूर्वस्य द्युलोकपालत्वाभ्युपगमात्। विद्युतस्त्वाकाशाश्रयत्वं प्रसिद्धमतो विद्युदाहवनीययोरुपलैवैव दिवा
काशयोः संबंध इत्यर्थः॥ स य एतमेवमित्याद्यन्यदुक्तमर्थो नामि ध्यो विसंवादं आवर्जयति तेषु नहि
ति। तथाप्यात्मविद्या श्रोतव्येत्याशंक्याहात्मविद्येति। कथमाचार्योपदेशमंतरेणाभगवदुपदेशाच्छ्रावणादेवमे।
विद्याफलप्राप्तौ आचार्योद्देव विद्याविदिता साधिष्ठमित्यादिहि प्रागुक्तमतआहाचार्यस्त्विति। अपि चिकुन्दवेय
तरवशब्दतात्पर्यं दर्शयति। नवेति। उक्तमसि प्रायमाकोशापर्वकं वि..... कथमित्यादिना। काथ्कास्व राम॰ ७२
रयंगेन भीतः सन्नुक्तवानस्फुरमिति यावत्। भीतिं शिष्यस्यापनयन्नाचार्यो ब्रूते किंतु सोम्येति आचार्यवा

कस्त्वमिति शब्दमनूद्य व्याचष्टे इत्येवमिति। यद्वः सन्निहितमेवैतासंबंधः॥ यस्मादग्निमिद्धमाचार्योपप्रतीकस्ता
शिष्यानि वेदितवान्न तस्मादाचार्यः प्राप्तः साक्षकाशमित्याह। यत इति। कं खं ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मापि तेहत्कमित्याशंक्याह
न ब्रह्मेति। कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यत आह। इहेति। ब्रह्मज्ञाने किंस्यादित्याशंक्याह स्म। शिवतिकथमुपस
न्नायाचार्यो ब्रह्मचारिणो ब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह। य एष इति। अक्षिस्थो नेत्रद्रुपलक्षितो द्रष्टा य एष पुरुषो
दृश्यत इति संबंधः॥ नाहोमहवेषंछायात्मातिरि जो दृष्टिगोचरतामाचरतीत्याशंक्याधिकारिणो विशिनष्टि निवृत्ते
ति। निवृत्तानि विषयेभ्यो विमुखानि चक्षुरादिबाह्यकरणानि येषां ते तथेति यावत्। बाह्यकरणानां स्ववशत्वाधीनं विशे
षणांतरमाह ब्रह्मचर्यादीति। मनसो विषयाकारवृत्त्युपरमादित्येवं विशेषणांतरमाह। शांतैरिति। तेषां निवृत्तचक्षुष्ट्वे हेतु
माह विवेकिभिरिति। पुरुषोऽक्षिणि दृष्टेत्यत्र व्यवहारात्पक्षं तिष्ठमाशंकयति। चक्षुष इति। आचार्येणापरं विद्योप
देशादग्नीनामुक्तिर्मिथ्याप्राप्तेति शंकते। नचेति। अग्निवचनस्य गत्यंतरमाह। भविष्यतीति। नाग्नीनामुक्तिर्मृषा
नापि तेषां भविष्यद्धूषयात्तानमिति दूषयति नैष दोष इति। यत्स्वल्पगुणकमाकाशरूपस्यमस्मिन्निहृपरिष्टे
तस्यैव कारणाद्ब्रह्मणो दृष्टरूपस्याक्षिणि दृश्यत इत्यनुवादो गतिव्याख्यानायाचार्येणाक्रियते तत्राक्लिष्टदोष

रूपमित्यर्थः। अक्षिणीति दृश्यत इति प्रयोगात्सर्वार्थेषु छायात्मा विवक्षित इत्याशंक्याह एष इति। उत स्मृतायं पुरु
षः छायात्मेत्यनंतरवाक्यमवतार्य व्याकरोति। एतदित्यादिना। इति शब्दो यथोक्तगुणोपास्यः पुरुषो न छायात्मा
भवितुमर्हतीत्यर्थः॥ असंगत्वाच्चेनायं छायात्मेत्याह किं चेति। माहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यत इति शेषः॥ किमेता
वता पुरुषस्यायातमित्याशंक्याह स्थानस्यापीति। तस्यैवोपास्यत्वार्थं गुणांतरं दर्शयति। एतमिति॥ पु
रुषस्यासंयद्वामत्वं ब्रह्मविदुक्त्याससिद्धमपि नान्वर्थमंतरेणाव्यक्तीभवतीति शंकते कस्मादिति। अत्र यथा
र्थोपन्यासेन परिहरति॥ यस्मादिति। गुणोपास्तिफलमाह तथेति। उपास्यगुणानुसारेणेत्यर्थः। एवंविदं
संयद्वामगुणविशिष्टः पुरुषोऽस्मीति वेदितारमित्येतत्॥ गुणांतरमुपास्यत्वाय दर्शयति एष इति। त
स्तुत्याद्यपति एष इति। गुणांतरं ध्यानायोक्त्वा स्तुत्या द्यपति एष इत्यादिना। आदित्यादिरूपेणास्यैव दी
प्यमानत्वे श्रुत्यंतरमनुकूलयति तस्येति। गुणोपास्तिफलमाह य एवमिति। गतिं वक्तुं पूर्वोक्तब्रह्मवि
द्याभ्यामधिकगुणानेवाचार्योऽनुवाद। इदानीं तामेव गतिमवतारयति। अथेति। तां वक्तुं पातनिकां करो
ति। यद्यपीति। करणाकरणाभ्यां विदुषो न वृद्धिर्नापि हानिरित्यत्र श्रुत्यंतरं प्रमाणयति। न कर्मणेति अथ

पदृचैवेत्यादिवाक्यस्यान्तात्पर्यं दर्शयति श्रावकर्मेणामीति। तात्पर्यं तं रंहस्थापयति न पुनरीति। यदि विदुषोपि श्रावक
र्मकर्त्तव्यं कस्तर्हि तस्याविशेषस्तत्राह। क्रियमाणेहीति। अन्यत्रेत्यविद्यावानुच्यते। इहेति प्रस्तुतवाक्यस्य विद्यावतो
वोक्तिः। इति श्रावकर्मणापनोदरपर्वकमिति शेषः। विद्यावतः श्रावकर्मभावाभावयोरपि तिवधस्य फलं संसिध्यति।
अविद्यावतस्तु श्रावकर्माणि नफलदानीति विद्यास्कृतिरिहाभिप्रेतेति भावः॥ तेषिषमेवेत्यत्रतत्र ब्रह्मयत्या
चष्टे॥ येस्युस्वाकाशमिति। सत्यलोकस्थमिति देशावच्छेदेन विमिति व्याख्यायते मुख्यमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्द
लं ब नं किं नोच्यते तत्राह। गंतृगंतव्येति। एतेनापोहतुम्यः सत्यलोकस्थं ब्रह्मनमुख्यमिति संबंधः॥ मुख्यब्र
ह्मप्राप्यपियथोक्तव्यपदेशाभविष्यंतीत्याशंक्याह। सन्मात्रेति। तदनुपपत्तेनेतादृक्ब्रह्मब्रह्मशब्दमि।
ति शेषः। अनुपपत्तिमेवस्फोरयति। ब्रह्मैवेति। नत्रेति मुख्यप्राप्तिरुच्यते। कस्यचिदपि सन्मात्रब्रह्मप्रा
प्तिरत्र नास्तीत्याशंक्याह। सर्वगतेति। वक्ष्यति षष्ठे ध्यायेष्वति रिति शेषः। जीवस्य सन्मात्रं ब्रह्मपारमा
र्थिकं रूपं चेदुपासकस्यापि नगतिरुचितातस्यापि ब्रह्मत्वात्। इति कस्वरूपाभावादित्याशंक्याह। न चेति। एक
त्वलक्षणो मार्गेन दृष्टश्चेद्गमनायनोपतिष्ठते न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकत्वं गमनं वारयितुं याप

२३ सफलाया यथोक्तेन गतिपूर्वकेन फलेन सहिता यास्ति यावत्कार्यं ब्रह्मोपासनसमुच्चिता कार
ण ब्रह्मोपासना यथोक्ता न विद्या स ६

छां॰टी॰ ७५ सगुणब्रह्माह। नचेति। एकत्वलक्षणो मार्गो न दृष्टम्वे स्वात्मनायनोपपत्ति ष्ठुतेन हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकसंगमनं
वारयितुं प्रारब्धेत्य ज्ञानप्रतिबंधात् न च गमनं भ्रांतिसंभवादित्यर्थः॥ यद्वा एकत्वलक्षणो मार्गो नावगतो
न गमनाय मोक्षायोपस्थितो भवतीत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह। सएनमिति। स परमात्मा प्रत्यक्त्वेनाज्ञातः स
न्नेनमधिकारिणं मुक्तिप्रदानेन न यालयतीत्यर्थः। प्रकृतां गतिमुपसंहरति। एष इति। गतिफलं निगमय
ति। एतेनेति इमामिति विशेषणात् इमावृत्तिरस्मिन्कल्पे कल्पांतरे त्वावृत्तिरिति सूच्यते॥ आवर्तं प्राद्वं व्याक
रोति। अत्रेर्त्रेनेति। संहिता विद्यात्र विवक्षितातास्या इत्यर्थः॥ पूर्वोत्तरग्रंथयोः संगतिमाशंकाप्रासंगिकीं सं
गतिमाह। रहस्यप्रकरणादिति। रहस्यमुपासनं तत्प्रकरणो विदुषो फलप्राप्तये मार्गोपदेशप्रसंगेन पञ्चस्य स
माप्तिगमनायानंतरग्रंथेन मार्गोपदेशादस्ति संगतिरित्यर्थः। किंच पूर्वोत्तरग्रंथयोरारापकत्वेन समानत्वा
दपि संगतिरस्तीत्याह। आरपकत्वेति। किंचाग्निविषया विद्या प्रकृता यज्ञे वसिष्ठे अग्निसंबंधे यदि किमपि क्षत राम॰
तमुत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्थो आह तयो विधानम् आरत्यनंतरग्रंथप्रवृत्तिरिति संगत्यंतरमाह यज्ञ इति ७५
प्रकृतामामुपासनानां मौनं मंगीक्रियते वाग्व्यापारे विक्षिप्तचित्ते न तथा ध्यानानुष्ठाना सिद्धेः अविशेष

स्पच प्राप्यश्चित्ताभित्तस्य मौनमन्त्रविधीयते तेनाक्तिभिर्यः संगतिरित्या[illegible]नां
[illegible]विशेषे)हा तदभिन्नस्येति। यत्नस्य देवत्तो देशेन द्रव्यस्यागात्मकत्वात् क्रियायाश्च संराग्नमिव्याप
तिमत्वापोगात् मार्गीयदेशसंभवात्कथमाघासंगतिरित्याशंक्याग तिमत्वं संपादयितुं यत्नस्य वायुरूपत्वमा
ह। एषइत्यादिना। यत्नो वाद्यान्त्रयो वाद्यात्मक इति श्रोतीप्रसिद्धत्वामेव प्रकटयति। वायुप्रतिष्ठ इति श्रो
तीरुद्राहरति स्वाहेति स्वाहाकारस्य ज्ञायर्थे वा तेवायौ धीयते क्षिप्यत इति वातेधायकः अत्र्यंतरमाहायमिति। आदि
शब्देन वाताय त्वःप्रयुज्यतामिति श्रुतिर्गृह्यते॥ आदर्शितश्रुतीनामर्थसंगमत्वातिवात इति। योयत्नः क्रिया
समवायी तत्समुत्पात्मकः स वायुरेव द्वयोरप्युल्लनात्मकत्वाविशेषात् तस्माद्वायुप्रतिष्ठः तदात्मको यत्न इत्य
र्थः॥ वायुप्रतिष्ठोपन्नरत्यत्र अत्र्यंतरमाह वानएवेति॥ यवेनत्वश्रुत्यापि वायुयत्नयोरेकत्वमाह। एषहयत्नि
ति। विनापि वायुं शुद्धिः सिध्यतीत्याशंक्याह। नहीति। अचलतो विहितक्रिसामननुतिष्ठत इति यावत् शु
द्धिर्नामदोषनिरासः स च निषिद्धं प्रयुक्तं यतमानस्यासिध्यति नत्वनिषिद्धक्रियात्यागोदासीनस्य दोषनिरा
सात्मिकाशुद्धिः संभवति चलनं च वायुस्तस्मात् वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जगत्पुनातीत्याह दोषेति। वायोर

२५

कौ॰ब्रा॰टि॰ क्षयावनलं प्रकृतेकिमायातमित्याशंक्याह यद्यस्मादिति वाचात्मनागतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुपस्थितमिति।तस्ये
७६ ति।एवंविशिष्टस्य पावनस्य वायुरूपस्येति यावत्। यज्ञस्योक्तमार्गद्वयवैशिष्ट्ये सोपस्कारमैतरेयवाक्यमुपसंहरति
प्राप्नोति।प्राणापानाभ्यामुच्छ्वसनिश्वासाभ्यां परिवलनं विद्यते यस्यास्तस्या वाचश्चित्तस्य च पर्वापरभावक्रमेण
यज्ञः संयाघते मनसा हि ध्यायन्वाचमभिव्याहरन् पर्वापरीभावेन यज्ञं संयादयतीत्यर्थः॥ यज्ञस्य मार्गद्वयवि
शिष्टत्वमुपसंहरति।अतइति।तयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावं दर्शयति।तयोरिति।वाचासम्यक् प्रयुक्तये
तिशेषः।संस्कृतायां च वाग्वर्तन्यां तयैव यज्ञो निष्पन्नो भवतीत्याह।वाचैवेति।किं तर्हि मनोवर्तन्याः संस्क्रिय
तेत्याशंक्याह तत्रेति।यज्ञस्य द्वाभ्यां मार्गाभ्यां नीयमानत्वे पूर्वोक्तरीत्याऽस्थिते सतीति यावत् मनोवर्तन्याः
संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति।अथेत्यादिना मनोवर्तनीं ब्रह्मणा वाग्वर्तनीं च होत्रध्वर्यूद्गातृभिः संस्का
र्येति व्यवस्थान्तरमित्यर्थः॥ सब्रह्मेत्युपसूचयति। ब्रह्मेति।पुनरुक्तिस्तस्य क्रियापदेन संबंधद्योतनार्था
।एतस्मिन्नंतरे काले प्रातरनुवाकशस्त्रमारभ्य पतत्या।समाप्तेरंतरावस्थायामित्यर्थः।वाचो होत्रादिभिः राम॰
संस्कार्यत्वमुक्त्वा मनसश्च ब्रह्मसंस्कार्यत्वमाभदेतावता यज्ञस्य किमायातमित्याशंक्याह।सयज्ञदक्षिण ७६

ज्ञभ्रंशमेव आकांक्षाद्वारेणोत्पादयति। कथमित्यादिना। नाशे यज्ञस्य यजमानस्य किं मायातमित्याशंक्याह।
यज्ञप्राणो हीति। वाग्यज्ञेनी संस्कारेणाभावे यत्तुल्यो दोषः। मौनगुणं दर्शयति। अथ पुनरिति। तथैव सम्यगनुष्ठा
नादि इति यावत्। तथा सति ब्रह्मा चान्ये च ऋत्विजो द्वे वर्त्मनी संस्कुर्वंतीत्येवेत्याह तय इति। वर्त्मनी द्वय संस्कारे किं स्या
दित्यपेक्षायामाह। एवमिति नित्यानुष्ठानमुक्त्वा नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते। अत्रेति। तद्द्वये
ब्रह्मणो मौनभ्रंशे सतीति यावत्॥ एतान्विशेषतोऽनुक्तादेष्टछति। कानीति। एवं यथा लोकानभ्येत यज्ञश्चेति
यावत्॥ जयाहेति संबंधः॥ तदेवाविवृणोति। भूरिति व्याहृतिमित्यादिना॥ प्रथमो तः शब्दो यत इत्यस्मिन्नर्थे।
यदृक्त इति ऋचः शब्दः तस्मिन्नृक्ते प्रायश्चित्तमेवाकांक्षापूर्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना॥ क्रियाविशेष
णमिति यज्ञस्य क्षतं संदधातीति पतेत् तदृचामेव रसेन संदधातीत्यर्थः॥ ओजसा संदधातीति संबंधः तथा
च सति यथोक्ते साधने सतीत्यर्थः॥ यथा पूर्वस्मिन्प्रायश्चित्ते यज्ञस्य क्षतमिव रसेन होता संदधाति तथा
द्वितीयतृतीयप्रायश्चित्तयोरपि यजुषां साम्नां च रसेनाध्वर्युरुद्गाता च तत्क्षतं संधत्त इत्याह पूर्ववदिति होत्रा
घयराधाधीन यज्ञभ्रंशे प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्याशंक्याह ब्रह्म

छां॰ टी॰ ति। यथायथोक्तप्रायश्चित्तैर्लिंगं दर्शयति त्र्यप्याहीति ब्रह्मणस्त्रयीसारत्वे प्रमाणमाह। अथ केनेति। साधारण

११ कार्यस्य साधारणसामग्रीजन्यत्वनियमाद्दृष्टत्रयसाधारणो ब्रह्मत्वे वेदत्रयसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमि

त्येकोऽप्यायो दर्शितः संप्रत्यक्षस्यैव वेदकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिज्ञस्य ज्ञानमाह। त्येनैव दोषनि

रासान्नान्यत्प्रायश्चित्तं विधेयमिति न्यायांतमाह। न्यायांतरं वेति विक्त स्वभाववैचित्र्याद्दुत्पन्नस्यापि स्व

तस्य केनचित्संधानं भवतीत्यत्र दृष्टांतमाह। तद्यथेत्यादिना। किं तत्र साधनमिति तद्दर्शयति क्षारेणे

ति। खरे सुवर्णो वह्निसंयुक्ते द्रवीभूते क्षारप्रक्षेपेण टंकणादिना मृदुकरणं मिथोवयवसंयोजनं संधा

नं प्रसिद्धमित्यर्थः। रजतं सुवर्णेन स्वरसतस्तावद्दृढं संधानं तथापि वह्निसंयोगाद्येकं पूर्ववदेव

तत्रापि प्रसिद्धं संधानमित्याप्ति प्रसिद्धमित्यर्थः। रजतं सुवर्णेन स्वरसतस्तावद्दृढं संधानं तोह सुवर्णे

नेति। रजतेनेत्यादवपि यथोक्तं द्रव्यं संदधाति ब्रूहीति शेषः। भेषजेनेव कृतं संस्कृतं इति यावत्तत् राम॰

स्वस्फुरयति। रोगार्त्त इति। भवति संस्कृत इति शेषः। इतश्चैवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह। किं चे ७७

ति। गाथाशब्दो गाथ आदिष्टं होवाति रिक्ते छंदो विषयत्यतो यतः प्रदेशात्क्रमो वर्त्तत इत्युक्तं विवरणोतिश्च

विज्ञामितियत्रयत्रप्रदेशेयज्ञस्यक्षतिर्ध्वस्येप्रमतीनाममवनत्रतत्रयज्ञस्यक्षतरूपंप्रायश्चित्तेनप्रतिसंस्था
नोब्रह्माकर्तव्यपरिपालयतीतिसंबंधः॥ आविजिब्रह्मणामानवशब्दप्रवृत्तौनिमित्तद्वयमाह। मौनेनेति। ज्ञाना
तिशयवत्तछब्दार्थः कर्तव्यमिरक्षतीसंबंधः। उक्तामर्थेदृष्टांतेनप्रकटयति। योनित्यादिना। प्रकरणार्थमुपसं
हरतिएवमिति॥ ४॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविरचितायांश्रीभगवनंदकृतायांछांदोग्य
भाष्यटीकायांचतुर्थोध्यायः॥ छ॥ वृत्तमनूद्यवक्ष्यमाणाध्यायस्यसंगतिंसंगिरते। सगुणेति। वि
द्यांतरपंचाग्निविद्यातिरिक्तासगुणाविद्यातच्छीलिनांतन्निष्ठानामितियावत्। तामेवगतिमर्चिरादिलक्ष
णामित्यर्थः। ततोगतिद्वयान्तरतीयाचविद्याकर्मरहितानामितिशेषः अथक्रमेणमुक्तिसंभवादुत्तराणा
निरूप्यतां किमितिदक्षिणान्तरतीयाचसंसाररूपागतिरतिकष्टाव्ययदिध्यते तत्राह कष्टतरेति। सगुणब्रह्म
विद्यावतामचिरायांगतिमुक्त्वासमुच्चितानामसमुच्चितानांकर्मणांसंसारगतिप्रभेदरूपंफलंवक्त
मयमारंभइत्यर्थः। कर्मविधिश्चधनसंपत्तौसत्यांभवतितत्संपत्तिश्चप्राणस्यश्रेष्ठत्वे सतिभवसंभव
नीतिश्रेष्ठसिद्धयेप्राणोपासनंसर्वत्रानुक्तंवक्तव्यमित्यनंतरग्रंथसंगतिंवदन्प्रसंगात्करोति। प्राणश्रे

१६

छां॰ दो॰ टि स इत्यादिना। प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः। उदाहृतानुदाहृतश्रुत्यंतरसमुच्चयार्थश्चकारः। प्राणस्य
७८ वागादिभ्यः श्रैष्ठ्यमुक्तमाक्षिपति। सकथमिति। सर्वैर्वागादिभिः सह तस्य प्राणस्यकार्यकत्वेसंप्रतिपन्ने
स एव कथं तेषु श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषां अन्यतमस्यैव श्रैष्ठ्यं किं न स्यादित्यर्थः। तस्यैवोपास्यतया श्रैष्ठ्यमाशं
क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्यत्वमुपास्यप्राणस्यैवनोपास्यत्वं हेत्वभावादित्याक्षेपांतरमाह कथं चेति।
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव तावत्प्रथममारभ्यते यो ह वै ज्येष्ठं चेत्याद्यं चोद्यं प
रिहरति प्रथममिति। प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनंतरमारभ्यते अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्नि
त्यादिनेति द्वितीयं चोद्यं परिहरति इदमनंतरमिति। कोसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो विदितव्य इत्यत आह। फले
नेति। कुतो वागादिभ्यो ज्यैष्ठ्यं प्राणस्य प्रतीनं सर्वे हि वागादयः सप्राणाः सहैव गर्भस्थे स्वतो वृत्तिभागि राम॰
नो भवंतीति तत्राह। गर्भस्थे हीति। तत्र गर्भे विवृद्धिदर्शनं प्रमाणयति। यथेति। कदा तर्हि वागादीनां व्यक्तिला ७८
भस्तत्राह। चक्षुरादीति प्राणस्य ज्यैष्ठ्यं प्रतिपादितं निगमयति इति प्राण इति। गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शि
तं निगमयति अत इति। तदर्थत्वेनैव गुणांतरं दर्शयति। यो ह वा इति। वसुमत्तमं धनवत्वाद्यन्येषां निवा

सकारणमित्यर्थः। तथैवेत्युपासनानुसारेणेति यावत्। वसिष्ठेह भवतीति वासयिता वेत्यर्थः। वाचो वसिष्ठ
त्वं समर्थयते। वाग्मिनो हीति। वसुमत्तमा ह्युक्तेनान्यान्निवासयंतीति शेषः। गुणांतरमाध्यानायोपदिशति
योहेति। प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति। चक्षुषा हीति। गुणांतरमाह। योहवा इति। दैवाः कामाः स्वर्गादयो वा
मानुषाः पश्वादयः। श्रोत्रस्य संपत्त्वं साधयति। यस्मादिति। इत्येवं यस्मात्तस्मादिति योजना। संप्रति गुणांतर
माह। योहेति। कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह। इंद्रियोपहृतानामिति। यथोक्ता गुणा मुख्यप्रा
णगामिनो न प्रत्येकं वागादिषु भवंतीति वक्तुमाख्यायिकां प्रस्तौति। अहमिति। केचित्तु विराजं कश्यपादीना
मन्यतमं वेत्यर्थः। शरीरस्य पापिष्ठत्वं यापकार्यप्रधानत्वं इवशब्दो वधारणार्थः। उत्क्रमे वाथ्ये संसिव्याह। कु
णायामिति। त्यक्त्वा प्राणं शवरूपमिति यावत्। ननु प्रजापतिः सर्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं ना
भिवदतीत्यत आह। काष्ठेति। अयं श्रेष्ठ इत्युक्ते यत्तेषां वागादीनां दुःखं तत्परिहृतं भविष्यत्प्रजापतिः स्वा
भंगोपायविशेषेण श्रेष्ठमुक्तवान्न स्फुटमित्यर्थः। अन्यदित्यस्य विषयमाह सर्वेषामिति। बालानाम
पि बहिरंतरिंद्रियत्वाविशेषात्कथं ममनस इति विशेषणमित्यत आह। प्रहृष्टेति। परीक्षितेषु श्रेष्ठता

छां॰टी॰टि
७८
रदितेषु । निरूप्यन्तिश्च्छ्रितेष्वित्येतत् यस्त श्रीलाः पासत्तेषां संहतिः परदवीत्तस्याईशानि धामकाः शंकचोवर्णावि
कारैः छांदसः तान्यथोक्तान्श्वोपुणपदुत्पाटयेघथ्येतिरथ्यं तमुस्कांस्दर्षीति कमाह एवमिति । मपिस्त्रे षष्ठेव
धीपुंभिष्माकमस्तीति कथं तान्तु शंक्य मित्याशंक्याहाथ्येति । वचनं प्रकार एवंकं प्रकटयतिति कथमित्यादिना
। क्रियाविशेषणात्वमेव विशदयति यद्वसिष्ठत्वेति । वसिष्ठत्वेन गुणेनाहं गुणवानस्मीति यत्तत्त्वमेवेति योज
ना । अनंतरवाक्यमादाय व्याचष्टे त्वमित्यादिना तद्वसिष्ठ इति समस्तं पदमिति । हित्वाचा व्याख्या यप्रश्नोत्तर
माह । अथ वेति । यष्ठ्छष्ठचक्षितपयोरर्थः । अहं वसिष्ठत्वगुणोस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोसीतिक्रियभि
दानीमुच्यते अन्यथा हि एवं समभिधानं तवासीदित्याशंक्याह । त्वत्कृतइतिवाचिदर्शितं न्यायं चक्षुरादिष्व
वतिदिशति । तथेति । वागादिवचनादुच्छायप्राणाधीनतां वागादेः श्रुतिरेव कथयतीत्यत्तरस्य नैवाचइ
न्यादेस्तात्पर्यमाह श्रुतेरिति । तदेवचसोपस्कारं व्याकरोति । युक्तमित्यादिना । यदि सर्वाण्येव करणानि राम॰ ७८
वाक्चक्षुःश्रोत्राणि स्युः तर्हि वाच इत्येव तानि ब्रूयुः यदि चक्षुःश्रोत्राणि स्युः तदा सर्वाण्येव चक्षूंषीति वदेयुः
न चैवं वदंति प्राणा इति तु तानि कथयंति तस्मात्प्राणायात्तं त्वं करणानां सिद्धमित्यर्थः ॥ वागादिमहत्त्वं

त्वंतद्वसिष्ठोसीत्यादिग्रंथस्यैव यथोक्तगुणवतोध्येयत्वं प्रकरणार्थः। साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसंजिहीर्षि
तीत्युक्तं॥ आख्यायिकाया यथाश्रुतमर्थमाक्षिपति। नन्विति। यथा पुरुषाश्चेतनावंतो विवदमानाश्च स्वश्रेष्ठ
तं तथा वागादयोचेतनाः स्वकीयश्रेष्ठत्वसिध्यर्थं विप्रतिपन्ना मिथः स्पर्द्धेरन्निति नैव युक्तमचेतनेषु स्पर्द्धादे
र्दर्शनादित्यर्थः॥ किंच वाग्व्यतिरिक्तानामन्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्व्यापारत्वादित्याह। नहीति। किंच
वागादीनां देहादपसर्पणाद्ययुक्तमचेतनत्वादित्याह चेति। चशब्दो नहीत्यस्यानुकर्षणार्थः। अग्न्याद
यश्चेतनावत्यो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्तदात्माभिप्रायेण वागादीनां चेतनावत्त्वसंभवाद्वदनसंवदनादि
व्यवहारः संभवतीत्याह। अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिश्रुतिमनुसृत्योत्तरमाह। तत्रेति। एकस्मिन्देहेऽनेक
चेतनावत्त्वे प्रसक्तविरुद्धानेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देहस्योन्मथनप्रसंगाद्विप्लवप्रसंगाद्वा नाने
कचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य देहस्य संभवतीति शंकते। तार्किकेति। किमेकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भव
तिकिं वा तैर्निर्णीतकर्तृभोक्त्रधिष्ठितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति। नेति। आस्ताह्यमने। किमेकशरीरमनेके
चेतनाधिष्ठितं शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्येश्वराधिष्ठितत्वं न तथा चैकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भव

भौ.सू.टी. तीनास्ति सेश्वरवादिनां शंकेत्यर्थः॥ संग्रहवाक्यं विवृणोति येनावशिष्टेति॥ अचेतनानां चेतनाधिष्ठितानामेव प्रवृ
८० त्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह रथादिवदिति। द्वितीयं प्रत्याह न चेति। कार्यकरणानामधिष्ठातृदेवतानां हि तत्कार्यकरणा
नां किमधिष्ठात्रन्तरमिति पृच्छति। किं तर्हीति। देवता कार्यकरणानामधिष्ठातृदेवतान्तरमिष्टं चेदनवस्था
स्यादिति मन्वानं प्रत्याह। कार्यकरणवतीनामिति। शाकल्यब्राह्मणमनुसृत्याह प्राणेति। ननु भूयस्यो देवताः
कथं तासां प्राणलक्षणैकदेवताप्रभेदत्वमत आह अध्यात्मेति। अध्यात्माधिभूताधिदैवानां भेदकोटिभिर्विक
ल्पोपास्यानामिति विग्रहः। नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारेणैवं वायुपितृं विशिनष्ट्यध्यक्षतामात्रेणेति। अथेश्वरस्यापि
नियन्तृत्वात्कार्यकरणवत्त्वं देवतानामिव स्यादित्यत्रेत्याह स हीति। अकरणत्वमकार्यस्योपलक्षणं तत्र श्रुति
प्रमाणयति। अपाणीति। आदित्यद्वेन चनेन तस्य कार्यकरणं च विघतद्व्यादिमंत्रवर्णोऽपि हीतः स्तब्धात्माहिरण्य
गर्भोऽसावेका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभेदानां देवतानामीश्वरो नियन्ता तत्र प्रमाणमाह हिरण्य ताम०
गर्भमिति। आदिशब्देन हिरण्यगर्भः समवर्ततेत्यादि गृह्यते देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य ८०
भोक्तृत्वमत आह भोक्तेति। तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत् वागादिशब्दवाच्यश्चेत् नावत्योऽस्व

ना इति स्वाकृत्या ख्यापिकायाम्वा यथेनिर्वृत्यर्थं मुक्तमिदानीं तास्यास्तात्पर्यमाह। वागादीनां चेति। कल्पनाप्रयोजन
माह विदुष इति पथ्योक्तां कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेत्यादिना तेनोक्तेत्युक्तमेव व्याचष्टे। एवं वेदनेति विदुष इत्या
दिनोक्तप्रयोजनं प्रकटयति। कथं नामेति। विद्वान्प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति संबंधः। प्रतिपत्तिप्रकारं संक्षिप
ति वागादीनामिति फलवती कल्पनेति कल्पनेति शेषः। दृष्टान्तार्थं श्रुतिमनुसृत्याह कत्वेन दर्शयति यथा चेति। वागादीनां
स्वामी श्रेष्ठ्यादिगुणाः प्राणोऽस्मानीति विद्यादिति प्रधानविद्यामुपादिश्यन दर्शनांगम् नान्नवासोदृष्टिविधानार्थं प्र
क्तमेव प्रथममन्नदृष्टिं विधातुं प्रसंगं प्रकुरुते। स्म ह वा चेति। मुख्यस्य प्राणस्य प्रकृष्टत्वं वागादीनां प्रतिवक्तृत्वं च काल्प
निकमित्याह मुख्यमिति। यदि दृष्टमित्युक्तमेव च परस्परं वा कथार्थे कल्पनार्थे यदन्नमित्यश्चानद्यते तद्वा एतादृग्यादि
नाउक्तं वाक्यस्य पर्ववाक्यादर्थं नेदमावमाशंक्याह प्राणस्येति। प्राणशब्दं विहायान शब्दप्रयोगे तात्पर्यमा
ह सर्वेप्रकारेति अनचेष्टायामिति धातुजस्यानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टायाः प्राणस्य व्याप्तिगुणप्रदर्श
नार्थं तथा चयः कोपि दहति शोषयति प्लावयति वा स सर्वोपि प्राण एवेति युक्तं प्राणस्यान इति नामेत्यर्थः। प्रत्य
क्षं परोक्षं धातुजन्मनामेति यावत्। उक्तमेवार्थं समर्थयते प्रत्यादीति। अन शब्दस्येति शेषः। न प्राणस्य सर्वचेष्टा

छां॰ उ॰ टि॰ ८१ त्तिरित्येवकारार्थः। तथा च प्राणादिशब्दोपादाने विशेषप्राप्तिरेवेति सिद्धं तेन सन्नीत्यर्थः। अत्र न इति प्रत्यक्षमिदं नामसम
वीक्षानाम तन्नाम ग्रहणमिति संबन्धः। तदेव व्याचष्टे सर्वोऽन्नानामिति। ननु च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वं मन्न
चेन्न विदुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं शास्त्रं विरुध्येतेत्याशंक्याध्यात्मिकं रूपं हित्वाधिदैविके
रूपे गतस्य सर्वान्नत्वे विभागशास्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह प्राणात्मतत्त्वाभिज्ञा ति४
नामनो विद्वानित्यत्र श्रुत्यंतरं संवादयति। प्राणादीति प्राणविद्यागतेनान्नदृष्टिरूपदिष्टा संप्रति तद
वा गत्वेनैक्ये सो दृष्टिप्राप्तौ ति॥ सहोवाचेति। अत्रापि प्राणस्य प्रष्टृत्वं वागादीनां प्रति वक्तृत्वं च कल्पितमेव
त्याह एवं वै रिति। अपां प्राणे प्रातिवासोरूपत्वेन गमकमाह यस्मादिति वासो दृष्टिफलमाचष्टे लंभुक
इति। अनग्नोऽहम भवतीत्यस्यार्थं न हत्वेव माषामात्रं विप्रोऽपि समाहवास समइति। आचमनान्तं प्राणविदो
विधीयते एवंविद इति श्रोत्रियं आचामेदिति श्रुतेस्त्यागशंकामाह। मोक्ष्यमाण इत्यादिना। आदिपदेन पुनर्वचने णम०
ऽपेति। सर्वप्राणिभोज्येनेन स्याद्रात्राममिति दृष्टिवदाचमनीयास्वप्सु तस्य विधीयते वासोदृष्टिरित्यर्थं ८१
व्यतिरेकद्वारा विशेषो निषेध इति तात्पर्यं नानग्नातार्थत्वेनेति यावत्। अपूर्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते सर्वो

ञमस्मरणस्य प्रमाणाविरुद्धत्वात्पूर्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशंक्याह तत्त्वयोरिति ॥ एकस्याचम
नस्य श्रुत्यर्थत्वमनन्यतार्थत्वं च वक्तुमशक्यं विरोधादित्याशंक्याह यत्त्विति । विरोधो यथा स्यात्तथेति यावत्
नहि क्रीयाचमनं विवक्षितमित्याह किं तर्हीति प्रयतस्य भावः प्रायत्यं तदर्थो याचमनक्रिया तत्साधनमतोस्य
प्लुवासः संकल्पनं क्रियांतरमत्र विधित्सितमित्याह प्रायत्ये तिक्रियाभेदफलितमाह तत्रेति । अन्यार्थोपस्मृ
अन्यार्थत्वचिंतने प्रमाणाविरोधाद्विधियोगेन वासोर्थेमाचमनानंतरमेव विधेयं तत्र चानन्यतार्थत्वचिंतनमु
चितमिति शंकार्थः ॥ वासोर्थापर्त्तौ चमनविधानेतत्रानन्यतार्थे दृष्टिविधाने चं वाक्यभेदप्रसंगात्प्रसि
द्धाचमनसाधनमनात्स्वप्लुवासोदृष्टिपरमेव च वाक्यमित्युत्तरमाह नेत्यादिना । वासोर्थत्वं त्वन्यार्थत्वं
च्छार्थत्वं दृष्टफले प्रमाणाभ्यैकस्य वाक्यस्य प्रमाणत्वप्रसंगादितियावत । तदुक्तं दित्यादिवाक्यं न विधानार्थेना
यिफलवचनं तथा चत्वर्थमित्याशंक्याह तद्वेतीयदिति । स्मृतिमेवप्रपर्व्वेकविवृणोति कथमिति । जीवतेपु
रुषायप्राणाविद्यावते एतद्दर्शनं ब्रूयात्तशखास्मिन्महाफलं भवतीति किमुवक्तव्यमिति योजना । गोदोहनेन
दधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणविदोस्मिन्नधिकारोस्तीत्याह । यद्योक्तेति । अनंतरं प्राणविद्यानिष्पत्तेरिति

श्रौ॰ से॰ टि॰ शेषः॥ वाक्यशेषं दर्शयति। तस्येति महत्त्वद्वारा विषयोपभोगकामुकस्य कर्मविधायि शास्त्रं श्येनादिशास्त्रवदनर्थफ
८१ लमेवेत्याशंक्याह॥ महत्त्वे हीति। तस्येति प्रकृतमंथाख्यकर्मोक्तिः कालादीत्यादिशब्दो द्रव्यादिसंग्रहार्थः। दे
श्यं दीक्षायां भवमौत्स्यंपंजनादिनस्सर्वमवायमनुतिष्ठति प्रकृतिधर्मा हि विकृतावनुवर्त्तंते प्रकृतिवद्वि
कृतिः कर्त्तव्येति न्यायात॥ न चेदं कर्म कस्यचिद्विकृतिरतो यथोक्तधर्मवत्त्वमेवात्र विवक्षितमित्यर्थः। दीक्षित
त्वेसनेन विवक्षितं धर्मांतरमाहोपसदीति। उपसदो नाम सेष्ट्यः प्रवर्ग्याहः सुप्रसिद्धाः तासु व्रतं पयोमात्र
भक्षणं तदुपेतो भक्तामंथसंपादयज्जुहोतीति वाजसनेयके समानप्रकरणोऽश्रवणादिति यावत्। पिष्टकृ
त्वात्तस्य मम पद्यमेवदधिमधुनोः संबंधं पात्रे प्रक्षिप्येति संबध्यः। औदुंबरत्वे नियमः पात्रस्याकारेत
विकल्पः कथमश्रुतं पात्रमत्र कल्प्यते तत्राह श्रुत्यंतरादिति। औदुंबरे कंसाकारे कंसे चमसे वेति वाजस
नेयेश्रवणात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनापेक्षितं पात्रमत्राह हीतमित्यर्थः॥ आवसथ्यसंबंधी लौकिको
ऽग्निरावसथ्यो विवक्षितो यस्मिन्नौपासनाख्यं कर्मक्रियते आज्यस्य हुत्वेति संबंधः। आवापस्थानमाहुति राम॰
प्रक्षेपप्रदेशो गृह्योक्तं वसिष्ठाय स्वाहेत्यादि वाक्यं पूर्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह समानमिति। तल्पसमे ८१

वसापयति। वसिष्ठायेति। स्वाहेतिमंत्रं समुच्चार्यहुत्वेतिसंबंधः॥ तथैवप्रथमहोमानंतरमित्यर्थः। आहुत्यानंतर्ये
मथशब्दार्थः नवतः प्राणस्येदंनाममंथस्यतत्कथंमंत्रार्थत्वमित्याशंक्याहान्नेनहीति। प्रतिज्ञातेर्थे संप्रश्नंहेतुमा
ह। कुतइति। अतश्चामोनामासीतिपूर्वेण संबंधः। हेतुंव्याचष्टेयस्मादिति। अनंतरंजयकर्मणः सकाशादितिशेषः।
तेस्वस्यापयति। मंत्रस्येति। मंत्रैकैकेनपादेनमंथस्यैकैकंग्रासंभक्षयतीतियोजना। भोजनेमंथरूपमितिसं
बंधः। नत्वयंसवितुः स्यात् प्राणस्याहिमंथद्रव्यमन्नमित्युक्तं तत्राह प्राणमिति। उच्यतेसवितुर्भोजनमितिशेषः
प्राणादित्ययोरेकत्वेफलितंवाकार्थमाहादित्यस्येति मंथरूपं तद्भोजनमिति पूर्वेण संबंधः॥ प्रार्थनाविषयंभो
जनमेवविशिनष्टि। येनेति। तस्यैवविशेषणांतरं श्रेष्ठमित्यादिस्त्रि तिकारणत्वमुक्त्वाजनकत्वंपक्षांतरमाह
तिशयेनेतिजगच्छष्टौ फलैः फलदानेध्यातुः श्रेष्ठंकिमितिभोजनेकथ्यमानेध्यानमुच्यतेतत्राह विशिष्टेतिबु
द्धीत्वंध्यानकारणमुक्त्वाप्रकृतकर्मवत्वेप्सितमहत्वेहेतुत्वात् पिध्यानमनुष्ठेयंरत्याहथवेति। सावित्रंरूपमुक्त्वेत्य
मेनोहंवरंवैकल्पिकाकारेविशेषः। पात्रंप्रक्षाल्यपिबतीतिसंबंधः॥ मंथलेपपात्रंप्रक्षाल्यपीत्वाचमनपूर्वक
मग्नेः पश्चिमभागे कृष्णाजिनेव्यवहितायांकेवलायांवाभूमौप्राक्शिरामलाशयीतेत्याह पीत्वेति। शयानस्यकर्त

२२

छां०दी०टि० वंदर्शयति।वाचंयमइति।तस्यस्वप्नेक्षं विद्युतमश्वीदर्शनेष्यु भागमः सच्यात उत्याह।सएवंभूत इति प्राणाविद्यानंदाक

८३ मेचेत्फलपूर्वं उक्तमिदानीमग्निविद्यामाख्यातुकामस्तावदाख्यायिकातात्पर्यमाह।ब्रह्मेत्यादि।तासांचवक्तव्यत्वे

हेतुमाह।वैराग्यहेतोरिति।राजाकुमारेतिसंबोधयन्नभिमानंश्वेतकेतोर्व्यनिनीषति।यथेत्यस्यार्थमाह येनेति।

विद्वदविदुषोरुक्तयोर्मार्गयोः सतोर्द्वैमार्गौतयोर्मध्येदेवयानस्पेत्यादिपोज्यं।।उक्तंवाक्यार्थंसंक्षिपति।इतोत

रेति।विदुषांचकर्मिणांचमार्गद्वयमधिकृत्यसहप्रस्थितानांयत्रमिथोवियोगोभवतितत्किंवेत्थेत्यर्थः।।पित

लोकसंबंधिनंलोकमेवव्याकरोतियंप्राप्नोतिआहुतानिवेत्थाइत्यस्यव्याख्यानमाहतिसाधनाभूतेतिअप

वेरूपाणामपांमंतांतरसमुच्चयार्थश्चकारः अप्यवाययोपघृताद्विरूपेणाहुतिसाधयेतीतिचाहुत्यापुनर

पवोत्मनानिष्यन्नाइत्यर्थःक्रमेणेतिश्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतसांहवनद्वारेणेतियावत्।।षष्ठ्याहुतिमन्तानां

अंत्येष्टिविधानेनशारीराहुतिद्वारास्मशानंगतानामित्यर्थः।त्वस्यश्चार्थेज्ञातातिरिक्तविषयमनुशासनं राम०

ममास्तीत्यनुशिष्टोस्मीत्युक्तमित्याशंक्याह योहीति।अननुशिष्यत्वामन्वशिषमितिकथमुक्तवानसी ८३

त्याशंक्याह यतइतिनैकंचनेत्युक्तमेवनञ्पदेनाशंकमितिसंबंधंदर्शयित्वापुनरुपात्तंअतोमांप्रतित्व

मिथ्यावादित्वासिद्धेतिशेषः।पितास्वकीयमिथ्यावादित्वशंकांपरिहरतिसहोवाचेति॥यथामात्वमित्यादिव्या
कांपूर।पित्वाव्याख्यानंतर।वाक्यमाकांक्षापूर्वकमुच्छायमिथ्यावादित्वशंकांपरिहरतिसहोवाचेतिमु
ध्यात्वमित्यादिव्याख्यानंतरवाक्यमाकांक्षापूर्वकमु प्रति।कथमित्यादिनातद्व्याचष्टे।पथे
ति।अनातनाविशेषोशांतेः द्वार्थः अन्यथीथाभावोत्तानेपिविषयेतवानुक्तिरितियावत्॥त्वदीयमज्ञानंकु
तोहेतोर्मेयात्तातयामित्याशंकामुद्राव्यानंतरवाक्येनोजरमोहकुंतउत्पादिना।अतस्तवयात्रमतस्यानुपदे
शान्मदीयमज्ञानंज्ञानव्यामितिशेषः।अर्हणांपोगपापूजामित्यर्थः॥सभागयदंसम्प्रत्यंतंराज्ञोविषयंप्र
श्यमीतेगौतमविषयमितिभेदः।गौतममागतंयोराक्षेमार्थिनंबुध्वाराजाप्रसन्नःसन्नुक्तवानित्याह॥
तंहोवाचेति।तर्हिकुतनवक्ष्यस्यतवकिमित्यागमनमित्याशंक्याहयामेवेति।वक्ष्याभावमभिनयतिकिमि ध ४
तिगौतमस्यवचनंराज्ञोदुःखीभावकारणंवर्जैतामस्ताहिप्रत्याख्यायतामित्याशंक्याह।सहेति।किमिति
नाहेचिरंवसेत्युक्तवानित्यत आह।न्यायेनेतिसंवत्सरंवसेतियावत्तवक्तव्याविधेतिशेषः॥कथंराज्ञोब्रा
ह्मणंप्रत्याख्यानंकुर्वतोनप्रत्यवायः स्यादित्याशंक्याहयथास्र्वोमिति।प्रत्याख्यानादिविषयंहेतुवचनंनकेवलं

विद्यावशादेवश्रैष्ठ्यं किंतज्ज्ञानिनोपीत्यपेरर्थः।तर्हि किंबुद्धिनो वाचमित्याशंक्याह।नत्वेति।विद्याप्रवचने प्रसक्ते सती।
तियावत्।यथैतस्यापेक्षितं पश्यति।तथेति।प्रसिद्धमेवस्फोरयति तस्माद्दिति ब्राह्मणानामनयाविद्ययाप्रशा
स्तृत्वस्य प्रागभावादित्यावत्॥इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति।क्षत्रियेति।उक्तप्रख्यानाद्धिकारणमतः शब्दा
र्थः।ननु यथाप्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं पंचमं तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदताक्रमो निराकृतस्तत्र किंकार
णमत आह।पंचम्यामिति।अर्थक्रममनुसृत्य पाठक्रमोभिधानमित्यर्थः।ननु वाजसनेयकेऽग्निहोत्रप्रक
रणोऽग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामं जगादुत्क्रांते देवेहापि विवक्ष्यत इति चेत्किमनेन पिष्टपेषणान्यायेनेत्या
शंक्यार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणास्थितमर्थमनुवदति।अग्निहोत्राहुत्योरिति।उक्तिप्रकारमेवप्रदर्श
यन्नप्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रतिषट्प्रश्नाननुष्ठापयति।तं प्रतीति।कार्यारंभकमदृष्टद्वारार्थः॥अग्नि
होत्राहुत्यपूर्वपरिणामो जगदित्युक्ते तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चाहुतयोराहुत्योरस्माल्लोकादुत्क्रांतिरु
त्क्रांतयोः परलोकं प्रति गतिः।गतयोः तत्र प्रतिष्ठा।प्रतिष्ठितयोः स्वाश्रयेसंपाद्यमानात्तृप्तिः।तृप्तिमाया
घावस्थितयोः पुनरिमं लोकं प्रत्यावृत्तिः।आवृत्तयोराश्रयः पुमान्कथममुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवती

तिकार्यारंभमधिकृत्यषट्प्रश्नाः प्रवृत्ताइत्यर्थः॥ तत्रैववाजसनेयकेयाज्ञवल्क्यंप्रतिजनकस्यप्रश्नवचनंद
र्शयति।तेषंचेति।अविरूपेखल्वाहुतीयजमानमुत्क्रामंतंपरिवेष्ट्योत्क्रामतस्तेचधूमाग्निनाजायमानेनांतरिक्षमा
विशतितदाश्रितत्वात्तदाविशतः।तेपुनरंतरिक्षस्ययजमानानुकूलत्वेनावस्थितेस्तस्यमंतरिक्षाधिकरणात्तदाहव
नीयमिवकुर्वातेआहुत्यधिकरणस्याहवनीयत्वात्तत्रवायुंसमिधमिवकुरुतोवायुनांतरिक्षस्यसमिध्यमानत्वा
त्शुक्लामाहुतीमिवमरीचीरेवाधत्तेमरीचीनांमंतरिक्षेव्याप्तत्वात्तेचांतरिक्षस्थेतत्तृप्तंयजमानंपूर्वलोकानुभव
मारब्धातेतेपुनरंतरिक्षादुत्क्रामतियजमानेसहोत्क्रामतोयजमानेचद्युलोकमाविशतिसहाविशतस्तमा
विश्यतमेवाहवनीयंकुर्वातेआदित्यंसमिधमित्याद्यंतरिक्षेवद्यदेवोक्तंप्रथमाहुतीयद्वदंतरिक्षंतर्पयत
उत्क्रामतस्थैवद्युलोकस्थयजमानंफलदानेनसुखिनमातन्वातेतेचारभ्यक्षयेततोद्युलोकाद्यजमानेप
थिवीमाविशत्यभूतेसहावर्त्तेतेय।पृथिवींचाविश्यव्रीह्यादिनाम्नान्नाश्रयेणैवपृथिव्यास्तस्मिंश्चपुरुषमाश्र
यद्वारेणाविशतःपुरुषाद्रेतोद्वाराद्वितीयांप्रकृतिमाविश्यगर्भीभूतेस्वाश्रयंकर्मानुष्ठानयोग्यंदेहमापि
नमापादयतस्ततोसौपारलौकिकंकर्मानुष्ठापयंतेलोकंप्रत्युत्थानशीलोभवतिइतिसर्वंजनकेनोक्तमित्यर्थः

२२

छां॰टी॰ तथापि कथमर्चिरादिसिद्धिरित्याशंक्योक्तमेव संक्षिप्याह । तत्रेति । वाजसनेयकं सप्तम्यर्थः । प्रकृतत्वेनेतरथा विशेषणं शेष श्र॰
८५ तीहखिन्ति ॥ पंचधा त्वपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्प्रकारेणेतियावत् ॥ पंचाग्निसंबंधमवतार्य प्रश्नमपयोपस्य तात्पर्यमा
हइहेति । अथ संप्रसन्नस्यार्थः । आहुत्योरप्सुमवायित्वासिद्ध्यर्थं विशिष्टानपि प्रश्नमाहेति । तयोः श्रद्धात्वसिद्ध्यर्थं प्रश्नप
रः स्वर्ग इत्युक्तं । तयोरधिकरणमग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमाहेति । आहवनीयेति । तयोस्त्वांतं अं
परिहरति । कर्त्रादीति । अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मियरः । काल्पनिको द्युलोकाख्योऽग्निस्तत् । संबद्धमिति तद्
द्वोऽग्निविषयः । अन्यद्येत्युक्तं स्पष्टयति । समिदादीति । आदिशब्दो धूमार्चिरंगारादिविषयः । पर्यायतात्पर्यमु ।
क्तोऽक्षराणि व्याकरोति । असावित्यादिना इहेत्यन्तेन लोकनिर्देशः । पर्वतासंबंधनेन तदुक्ता नास्मिन्नेतस्मिन्नग्नि
गृहीतः । अध्यात्माधिदैवविभागेन देवानि शब्दयति । यजमानेति । प्रत्ययविशेषत्वेन श्रद्धाया होम्यत्वानुप
पत्तिरित्याशंक्य श्रद्धां व्याकरोति । अग्निहोत्रेति । किंच प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् प्रश्ने चापां होम्यतया श्र रामः
तत्वात् प्रतिवचनेऽपि ताः श्रद्धाशब्दिता होम्यतया विवक्षिता इत्याह । पंचम्यामिति ॥ अप्सु श्रद्धाशब्दस्य व ८५
द्दष्टवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशंक्याह । श्रद्धेति । कथमापः श्रद्धाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह श्रद्धा

प

ति कार्यारंभमधिकृत्य षट् प्रश्नाः प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रति जनकस्य प्रश्नवचनं द्र
र्शयति। नेषं चेति। अग्निहोत्रे त्वं आहुती यजमानमुत्क्रामंतं यदि वेत्थ उत्क्रामतश्च धूमादिनाऽऽजायमानं तेंतरिक्षमा
विशतितदास्त्रिनत्वात्तदा विशतः। ते पुनरंतरिक्षस्य यजमानानुकूलत्वं यास्मिन् तेषां यमंतरिक्षाधिकरणोत दाहव
नीयमिव कुर्वाते। आहत्यधिकरणास्याहवनीयत्वात्तत्र वायुं समिधमिव कुरुतो वा पुनरंतरिक्षस्य समिध्यमानत्वा
त्वं सुद्धामाहुती मिव मरीचीरिवाधत्ते मरीचीनां मंतरिक्षे व्याप्तत्वात्ते चांतरिक्षस्थे तन्निष्ठं यजमानं पुनरनुव
मारुधाते ते पुनरंतरिक्षादुत्क्रामति यजमाने सहोत्क्रामतो यजमानेन च द्युलोकमाविशाति सहाविशतस्तमा।
विश्य तमेवाहवनीयं कुर्वाते। आदित्यं समिधमित्याधत्तेंतरिक्षे च पदे वोक्ते यथाऽऽहुती यवमंतरिक्षं तर्पयत
उत्क्रामन्तरथैव द्युलोकस्थं यजमानं पुनरदानेन सुखिनमानन्दयाते ते चाऽपि शुभे यतनो द्युलोकाद्यजमाने प्र।
थिवीमाविशात्य भ्रुते सहावर्ततैव। पृथिवी चाविश्य त्रीहास्तिनास्वाश्रयं प्नेषयित्वा ते तस्मिंश्च पुरुषमाश्र
यद्वारेणाविशतः पुरुषाग्नेरन्तो द्वारा द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भस्ते स्वाश्रयं कर्मानुष्ठानयोग्यं देहमापि
नमापारयतस्ततो सौ पारलौकिकं कर्मानुष्ठापांते लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवति इति संवेजनकेनोक्तमित्यर्थः

छां॰उ॰टि॰ तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशंक्योक्तमेव संक्षिप्याह। नत्वेति। वाजसनेयिकं सप्रश्नस्यार्थः प्रकृतश्रुतेरर्थविशेषं दर्शय श्र॰
८५ तीहवि ति॥ पंचधा द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्प्रकारैरिति यावत्॥ पंचाग्निसंबंधमवतार्य प्रथमपर्यायस्य तात्पर्यमा
हइहेति। अयं संप्रश्नस्यार्थः। आहुत्योरप्रमवायित्वासिद्ध्यर्थं विशिनष्टि पयआदीति। तयोः श्रद्धात्वसिद्ध्यर्थं श्रद्धाप
ः स्वदेऽस्यक्तं। तयोरधिकरणोऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणांतरमादत्ते। आहवनीयेति। तयोः स्वातंत्र्यं
परिहरति। कर्त्रादीति। अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मिपरः। काल्पनिकोफलोकाल्योऽग्निस्तत्। तत्संबद्धमिति तद्
द्धोऽपि विषयः। अन्यच्चेत्यक्तं स्पष्टयति। समिदादीति। आदिशब्दो धूमार्चिरंगारादिविषयः। पर्यायतात्पर्यमु
क्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति। असावित्यादिना। इहेत्येतल्लोकनिर्देशः। पर्वत्वं संबध्यते तदुक्तं। नास्त्यत्र तच्छ्रुतेनाक्षिप्तो
ऽगृहीनः अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान्निःशब्दयति। यजमानेति। प्रत्ययविशेषत्वेन श्रद्धाया होम्यत्वानुप
पत्तिरित्याशंक्य श्रद्धां व्याकरोति। अग्निहोत्रेति। किंच प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात्प्रश्ने चापां होम्यतयाश्रु राम॰
तत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः श्रद्धाशब्दिता होम्यतया विवक्षिता इत्याह। पंचम्यामिति॥ अप्सु श्रद्धाशब्दस्य व ८५
द्धव्यवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशंक्याह। श्रद्धेति। कथमापः श्रद्धाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यंते तत्राह श्रद्धा

इति। श्रद्धापूर्वकहोमे मुमुक्षुप्रभृतयः सोमाज्यादिसाधनं संपाद्य जुहोतीति नैत्तिरीयकाः पठंति तथा चा कृश्रद्धा
शब्दः संभवतीत्यर्थः। उक्तमर्थं स्पष्टं तेन स्पष्टयति पद्येनाद्विना॥ उक्तं मधुविद्यायामिति शेषः चौद्धं कार्यैवं द्रुस
मीपस्थं तत्सदृशं शरीरमित्यर्थः। तथापि यजमानानां कथं फलित्वमत आह। यजमानाश्चेति। आहुतीति छन्दवा
च्ये प्राधान्येमयडर्थः॥ तद्देवस्य स्पष्टयति आहुतिभावनाभावितादृतिनान्सैनास्तत्वनुसारिणास्तदाश्रयाद्यर्थः॥ त
द्भावितत्वकसमाहाहुतिरूपेणेति। तेनाकृष्टत्वं वशीकृतत्वं॥ आहुतिभावितान्यक्तंस्पष्टयति। श्रद्धेति। तत्पूर्व
कंप्रयः सोमादिसाध्यं यत्कर्म तदाश्रयादित्यर्थः। सोमभक्तानां तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्यन्तत्स्वरूपादित्यर्थः॥ क
थं सोमसाहचर्यं धर्मिणां फलमित्याशंक्याह। तदर्थमिति। यजमानानां सोमभावो गतिमंतरेणानसिध्यति त
था च वक्ष्यमाणगतिरित्याशंक्याहात्रेति। आहवनीयोग्निः समाप्तम्यर्थः सा न हि कुत्रोप्यतेन हितदुक्तिमंत
रेणापथोक्तफलं सिध्यत्यत आहतोस्विति। द्वितीयहोमसंबंधी द्वितीयः पर्यायः तस्यार्थे निर्दिष्टं तमेव
पर्यायमादत्ते अथेति। इत्यर्थः। पुरोवातादीत्यादिशब्देन वर्षहेतवो वायुभेदा उच्यंते। उक्तं चाश्वारोधे मकार्यंतं
पौराणिकैर्यज्ञधूमोद्भवं त्वभ्रं द्विजानां चाहितं सदा। दावाग्निधूमसंभूतमभ्रं वनहितं स्मृतं॥ मृतधूमोद्भ

छांदो टि
८६

वं तत्र मधुमाय भविष्यति। आमिचारात्स्निग्धमोहं भूतनाशाय वै द्विजा इति। अध्यात्मं यजमानस्य प्राणा इन्द्रा
दयस्त्वाधिदैवतं देवा इत्याह। एवं वक्ष्यति शोमं राजानमित्यादि व्याचष्टे॥ श्रद्धा व्या इति। तस्या आहुतेर्गर्भः सं
भवति अप्कृतं व्यक्तीकरोति एवमिति। यथोक्तपरीत्या श्रद्धादीनां रतो तानां यानि घूलोकादिषु पोषिर्दत्तेष
स्निषु हवनानि तेषामेकैकस्मिन पर्याये यः क्रमो व्याख्यातः तेनेति यावत कथं पुनरापोगभीभवंति भूतांतरा
णामपि तुल्योगाभो भावस्तस्य यां च भौतिकत्वात अन्न आहुतत्रेति॥ भूतानां मध्ये किमित्यपां प्राधान्यविवक्ष
यैषा निर्दिशस्ता तासामेव केवलानां कार्यारंभकत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह नत्विति। भूतांतरासहकृतानां केवलाना
मपामारंभकत्वे यस्तु बुद्बुदं कार्यं न तदङ्गोगाय तस्य जलबुद्बुदवदत्यंतचंचलत्वादित्यर्थः॥ केवलानामप्समुपेता
कमिदानीं तद्देवनास्तीत्याह नचेति। इति शब्दस्तां सांत्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः॥ स
त्वेस्य त्रिवृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्यते इत्याशंक्याह त्रिवृत्कृतत्वेपीति। अपां प्राधान्यविव राम०
क्षया प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्द इत्युक्तमुपसंहरति। तस्मादिति। केवलानामपामसत्वादित्यावत्कार ८६
थमारंभकेषु भूतेषु अपां बाहुल्यमवगतमित्याशंक्य कार्यद्वारा तदधिगतिमित्याह दृश्यते चेति। सोमादि

नामथाह स्मेपि कथं वाथिंवशरीरस्य तद्वाहत्य मित्याशंक्याह बहुदृंवंचेति। पंचमप्रश्ननिर्णयमुपसंहरन्नुपात
निकांकरोति। नत्रेति। योषाग्न्याविति यावत्। गर्भाभिमताः पुरुषवचसो भवंतीति संबंधः। उक्तार्थे वाक्यं योजय
ति। इतित्विति। अयं गर्भाभिवोक्ति मात्रे गोपुरुषवचस्त्वस्यानिर्णीतित्वास्त्वमस्तु रग्रे ग्रेनेत्याशंक्य तत्स्य तात्पर्य
माहयद्विति। आहुत्योः संबंधीति शेषः। आसंगिकं गर्भाभिवोक्ति प्रसंगादागतमिति यावत्। इहेति प्रकृतमनुस
क्तिः प्रासंगिकी संगतिस्त्यक्ता साक्षाद्देवपूर्वोत्तरग्रंथयोरस्ति संगतिरिति तात्पर्यांतरमाह इहचेति। प्रजानाम्
ध्वैगमनमुत्तरत्र विरूपतिष्ठते तादर्थ्येन तत्साम्यतिक्तिराद्यावुच्यत इत्यर्थः। द्विधा संगतिमुक्त्वा वाक्याक्षराणि
योजयति। स गर्भ इति। सोमवृष्ट्यन्नरेतांस्यथ्येक्ष्य पंचमत्वेन गर्भस्य परिणामस्यादृष्टत्वं। अयं प्रकृतत्व
द्योतनार्थमाहुतीत्यादिविशेषणद्वयं। अथवा पर्वोक्तात्कालान्न्यूनाधिकेनवाकालेन यावता जंतुः समग्रां
गोजापतेतावत्कालेन कुक्षौ शयित्वेति संबंधः। अनंतरं योनितो निर्गमनकारणीभूतकर्माभिव्यक्तेरिति
शेषः। उल्बावृतत्वं कुक्षौ चिरंशयनं योनितो निस्सरणमित्येतद्विशेषमतिप्रसिद्धं किमिति अन्वाख्यपक्षिप्य
तेन ज्ञाहोल्बावृत इत्यादीति वैराग्यार्थं लमस्य स्फुरयति। कष्टं हा ति। श्लेष्मादीत्यादिशब्देनास्य कृमयस्तासु

श्री०टी० मज्जादिविट्मूत्रस्रवत्ते ।। तद्दुर्लिप्तस्येति तच्छब्दो मूत्रपुरीषादिविषयः शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं बलं देहसामर्थ्यं वीर्यमि
८० न्द्रियसामर्थ्यं तेजः शरीरगता कांतिः प्रज्ञा चेतना जीवनधर्मः चेष्टा प्राणधर्मः तानि रुद्धोपस्थानस्येति विग्रहः ।। मा
तुरुदरे शयानस्य कष्टं वेपितं दुःखं योनिद्वारानिःसरणं सुखं करोमीति चेन्नेत्याह नतउगि । तत्राह कस्त्वप्रकारमे
तृ वामिनयतिमुहूर्त्तमपीति । यस्मादंतः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं तत्कथं दीर्घकालं शायितं शाकोकथं चरदशवा
न्वेवमासानंतरं शापित्वा पुनर्योनिद्वारादुष्करं निःसरणं दुःसहं स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ।। जा
तस्य पुनरनर्थो नास्तीत्याशंक्याह सुरेवमिति यावदाप्रुषमित्येतदाचष्टे । पुनरिति । घटीयंत्रवद्दूर्ध्वगम
नार्थे वा निषिद्धं कर्म पौनः पुन्येनाचरन्पापकर्मणार्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे जीवति ततो म्रियते तथा
च जातस्य मृत्युध्रुवत्वात्तन्नास्ति सम्यक्ज्ञानं विनास्त्वस्ति प्राप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि मृतस्य कृतकृत्यतेत्याशं
क्याह । तमेनमिति । सर्वस्य तर्हि मृतस्य परलोकित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । यदीति । तदा परलोकं प्रतिकर्मणा राम०
निर्दिष्टमिति प्रवैराग्यं बंधः सुकृतं च तस्मात्तस्याप्यर्थेन यत्नमित्याह । यतइति । स तुल्यावृत्तदृष्टास्तितोऽकमनु ८१
वदतिवे हो निप्रत्युपस्थितः प्रजोत्पत्तिप्रदर्शनेन प्रसंगात इतियावत ।। तद्धरक्त्यं विदुरित्येतदाचष्टे तत्र

त्रेत्यादिना। सप्तम्यर्थमेव स्पष्टयति। लोकमिति निर्द्धारणार्था षष्ठी वेदस्य प्रकारमनुवदति यस्तोकादीनिति वि
षममिसंभवंतीत्युत्तरत्र संबंधः॥ साधारणोक्ते विशेषे संकोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शंकते। कथमिति।
पारिशेष्यं संकोचकमिति परिहरति॥ गृहस्थानामिति। षष्ठी निर्द्धारणे। तत्र चैव स्वकर्मिणां गृहस्थान
विदुरिति यद्गृहाणां महत्त्वेनेति शेषः। पारिव्राजकानां वानप्रस्थानां च गृहस्थानामिचेत तन्नेत्याह। येवेति। केषां तर्हि गृ
हिणामत आह पारिशेष्यादिति गृहस्थ एव हेत्वन्तरमाहाग्निहोत्रेति। तद्धाहुत्य पूर्वं परिणामात्मकं ज्ञा
पं दत्वैं च धाप्रविभज्याग्नित्वेन दर्शनमुत्तरमार्गेण्वाग्निमाधनं चोक्तं। ततो विद्यायास्तत्संबंधाद्गृहस्थाना
मपि न तत्संबंधस्य प्राप्तत्वात्तेषामेव गृहस्थानामुचितमित्यर्थः॥ पारिशेष्यमाक्षिपति। नन्विति। या
मेस्य पत्नीको वा सोऽन च ब्रह्मचारिणां पत्नीसंबंधः तत्र ग्राममप्यहत्या ब्रह्मचारिणोऽगृहान्नाध्रुकुर्वा
सित्वाप्युना रणयञ्चृत्या पत्नीरक्षितास्तत्र तेषामिहाग्निग्रहणासंभवात्तन्न पारिशेष्यमित्यर्थः। किंत्वै
ष्ठिकब्रह्मचारिणोऽत्रैष्वं विदुरिति गृहेण किं चोपकुर्वाणाऽति विकल्पादौ दूषयति। नैष दोष इति
। अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणां नामऊर्ध्वरेतसां॥ स्मृतस्थानं तु यज्जेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादि

२६

छां०टी० ८८ णतास्मृते: श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्ध्वरेतसामादित्यसंबंधेनोत्तरायणेनोपलक्षितो दे
वयानाख्यो मार्गो पावनता प्रसिद्धिरित्यर्थः॥ तस्मात्तेषामरण्यवासिभिस्सहाविदितब्रह्मचर्येणोवाविरोधिगति
लाभान्नपंचाग्निवित्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्यसिद्धिरित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह उपकुर्वाणकास्त्विति। ते स्वा
ध्यायग्रहणार्थाः तस्मिन्नाहिताः स्वेच्छावशादाश्रमांतरं गच्छंतः स्वतत्फलेनैव परवंतो भवंतीति न गृहस्थाद्विशेषो
विभज्यैषां विदुषामिति शेषमर्हतीत्यर्थः किंतु नैष्ठिकानां ब्रह्मचारिणां स्वजनाद्युत्तरमार्गप्राप्तिसंभवात् नैष्ठिकामिष्ठं
ष्टिसंप्राप्तं इति श्रुतिविरोधाद्द्वितीयेऽथ्या पारिशेष्यासिद्धिः तादवस्थ्यमिति शंकार्थः किमिष्टं वित्वं नैष्ठिकान्प्रत्यनर्थ
कमिष्यते किं वा सर्वानेव प्रतीति विकल्पाद्यमंगीकृत्याद्द्वितीयं दूषयति न गृहस्थानिति। तान्प्रत्यर्थवत्त्वमेवे
ष्टं वित्वस्य विभज्य समर्थयते ये गृहस्थाः इति स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्तेवलादित्यर्थः॥ तेषामेव गृहस्थानां
मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेणोक्तं पंचाग्निदर्शनं विदुरग्निभ्यो मद्यासमुत्पन्नां ब्रह्मविदुस्ते देवयानेनोत्तरायणथागच्छं राम० ८८
तीति संबंधः॥ न केवलं गृहस्थानां पंचाग्निविद्यामेवाकिंतु सगुणब्रह्मविद्यमायिनेषामस्तीति प्रमाणमाह
थे [illegible] त्युक्तिकरणाकरणयोरविशेषेणाब्रह्मविदामर्चिरादिगतिश्रवणाद्गृहस्थानामपि ब्रह्मविद्यमिति

गम्यते परिव्राजकादिषं सेघ्यसंभवेन विद्यास्क्ततेरपि दुर्वचनत्वादित्यर्थः॥ विहितत्वाविशेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमापिक्रप
शंकते नन्विति। साम्यमुक्त्वास्फुटं स्त्वेषु विशेषं दर्शयति। अग्निहोत्रादीनीति वैदिकानि कर्माणि भस्मपांसि संति तेषां चत्वा
हुत्येसत्यविदुषामूर्ध्वरेतसामेव देवयानेन पथा गमनं नगरस्थानामित्यपुक्तं साधनमप्यस्त्येव फलमप्यस्त्वन्यापषि
तेषामादित्यर्थः॥ आश्रमित्वाविशेषेपि धर्मविशेषादिष्टसिद्धिरीरितमप्यसंभवान्नैकरूप्यमितिपरिहरति नेष
दोषइति। कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिमप्येवं धर्मेवतां विद्याहीनानामप्यपुनरावृत्तिं तत्राह शत्रुमित्रेति। अत्र ब्रह्मच
र्यादीत्यादिपदेन परिगृहीतानि गृह्यंते। अशुद्धिवाहुल्यकारणमतः शब्दार्थः॥ तद्वदूर्ध्वरेतसामपि स्मृद्धि
हेतुबाहुल्यादपुनरावृत्तिमित्याशंक्याह। हिंसेति। ऊर्ध्वरेतसां पतनेपि सिद्धफलितमाह। तेषामिति। ऊर्ध्वरेतसां देवया
नेपथ्यानुप्रवेशे प्रमाणमाह। तथा चेति। पौराणिकाः आहुरिति संबंधः। आश्रमधर्ममात्रमार्गोद्धारेणाम्
तत्वमूर्ध्वरेतसामुक्तमाक्षिपति इह विद्यामिति। तेषां विद्यानर्थक्यमिष्टमेवेत्याशंक्याह। तथा चेति स
परमात्मात्मस्वमस्त्रातस्सन्नेनमधिकारिणामपवर्गप्रदानेन पाल्यपतीव ववा केवं विद्यामंतरेणामृतत्वं ब्रुवतो
विरुद्धमित्यर्थः ऊर्ध्वरेतसाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वान्न विद्यानर्थकमेवेति परिहरति। नामृतेति। आये

श्रीशं.टि. ८७ क्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह। तत्रैवेति। यत्र प्रजाः कामयमाना मुक्तिभाजो न भवंतीत्युक्तं तत्रैव तत्सन्निधावित्यर्थः।
यावत्कथं तर्हि पथो जन्मश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशंक्याह यद्वेति।। आदिशब्दस्तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादि
श्रुतिसंग्रहार्थः। आपेक्षिकामृतत्वे श्रुतिविरोधो न शंक्यते परिहृतं मितिपूर्वं कृतेन चेति। आदिशब्दस्तेषामिह न पु
नरावृत्तिरित्यादिवाक्यसंग्रहार्थः। इममिहेति विशेषणावष्टंभेन निराचष्टे नेत्यादिना तद्व्यतिरेकमुखेन विश
दयति। यदीति। सर्वकल्पेषु श्रुतेरेतादृशत्वादिममिहेति पदद्वयं सामान्येन सर्वकल्पविषये विशेषणान
र्थक्यं दुर्वारमित्युत्तरमाह। नानेति। वृत्तीति विधांतरेण विशेषणार्थसंभवे प्रश्नितमाह तदिति। यस्मिन्कल्पे
ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पांतरमन्यत्रेत्युक्तं। ऊर्ध्वरेतसामाश्रमधर्ममात्रनिष्ठानाममृतत्वमापेक्षिक
मुपक्षिप्तं संप्रति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वानामात्यंतिकममृतत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह नचे
ती तिनेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यंतिकममृतत्वं भवेत्तत्र प्रमाणमाह। ब्रह्मैवेति। न तस्मात्प्राणा उत्क्रामं राम.
तीति माध्यंदिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिकाण्वश्रुतिरपि नेतव्येति पूर्वं कृतेन न तस्मादिति। वाक्यशेष ८७
विरोधान्नैवमिति दूषयति। नात्रेति। श्रुत्यंतरालोचनायामपि न स्वपक्षकल्पनेत्याह। सर्वे प्राणा इति। प्राणो

सहजीवस्येति। शेषः संसारदशायां प्राणैः सहवित्तानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमि
त्याशंकायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशंक्याह परायीति। अव तु प्राणानामत्रैव समवनयस्तथापि जीवस्य
गमनाय तममृतत्वमित्याशंक्याह। न चेति। कस्मिन्वहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा
स्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः। किंच प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपा
धिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह जीवत्वं चेति। उक्तमर्थं समर्थयते सर्वगतत्वादिति चिदात्मा हिरु
ल्पनायामधिष्ठाने सति घृतोनिभोगं सर्वस्यात्मा तस्माद्यग्नेर्विस्फुलिंगवज्जीवस्याव्यमेदसंपादनतस्य
प्राणैः संबंधमात्रमेवेति वैदिकानां प्रसिद्धं तथा च प्राणवियोगे चिदात्मनो जीवत्वं निर्वोन शक्यते कल्प्यपि
ष्टं तस्मात्सर्वगतत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमाणत्वादित्यर्थः॥ सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यमेदकरणानप्रा
णोपाधिकृतं किं तु स्वत एव तस्यांशो जीवस्तथाग्निविस्फुलिंगवत्तस्य गत्युपपत्तिरित्याशंक्याह न चेति। निष्क
लं निष्क्रियं शांतमित्यादिश्रुतेरिति शेषः प्रकरणार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। निर्गुणब्रह्मविदामात्यंतिकाम्य
नत्वस्यागमनादिनिरपेक्षत्वादिति यावत्। सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणाश्र

छां.भा.टी. ९०

तिमन्तृत्वयति। तदपराजितेति। आदिपदेन तदश्वत्थः सोमसवनइत्यादि गृह्यते॥ तेषामेव ब्रह्मविदामेष पूर्वो
क्तविशेषगुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य लोको नान्येषामकृतात्मनामिति विशेषदर्शनादमृतत्वं तेषां तल्लोकनिवा
सिभिः समं साध्येस्यमेवेति निर्द्धारितमित्यर्थः॥ ऊर्ध्वरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्मलोको लभ्यते गृह
स्थानां पुनर्विदुषामेवेत्यपवादप्रकृतश्रुतिव्याख्यानमनुवर्त्तयति। अतइति। पूर्वोक्तपारिशेष्यादिवशादितिया
वत्पारिव्राजकाश्रयमुख्यसंन्यासिनां नहि दृष्टेनोहं तेषु मुख्यसंन्यासिनां ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वा
त॥ श्रद्धां सत्यमित्युपासत इति श्रुत्यंतरं यं चाग्निविदोऽगृहस्थाः स्वाश्रममात्रप्रवणा ऊर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मेपि
सकाश्रोमपये सर्वशब्देनोच्यंते॥ चतुर्थे यदुपकोसलविद्यायां गतिव्याख्यानमतिरजं तेन समानमर्चिषोऽहरि
त्यादिवाक्यव्याख्यानं तथा च तत्पथ कर्त्तव्यमित्याह समानमिति। उत्तरमार्गव्याख्यानमुपसंहरति। एष दे
ति। देवयानेन यथाविहितं शास्त्रवाक्ये स्थितं ब्रह्म गंतव्यमित्येके तान्प्रत्याह। नांतरादिति तत्र हेतुमाह यदंतरेति १७०
९ पितरं द्युलोकं मातरं च पृथिवीं मध्ये ये द्वे सृती आश्वंताभ्यामिदं विश्वं कर्मज्ञानाधिकृतं गच्छति न चांतर्ब
हिरस्ति गतिद्वयमित्यर्थः। वेत्थ यदितोधि प्रजाः प्रयंत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं से

प्रतिषिद्धत्वान्नोपदेशेनापि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशंक्याह ग्राम इतीति। सपत्नीको ऽग्निवासो ग्राम इत्युच्यते नेन च सप
त्नीकत्वमध्वरेतसां च पुत्रं तथा च गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाध्वरेणां न च तत्पत्नत्वमध्वरेतोभ्यस्तेषां व्याव
र्त्यत्वादित्यर्थः॥ तदेव दृष्टांतेन स्फुटयति। यथेति। वेधंतमो वृक्षमेधाङ्ग हिवेदीति विशेषणा। आदौ स्त्रमिति प्र
नीकोपासनं पुनराख्यातस्यानुवाद इत्यपुनरुक्तिः इति शब्दार्थमाह इत्येवंविधमिति यापि चरणं गुर्वाद्युपासा
पि श्रावणारक्षणादिपरं नित्यसाध्या यादिसंयमार्थे। उपासनेनात्यये गान्तु निर्गच्छतीति यावत्। कथमिति शब्दस्याय
थोक्तार्थत्वमिति हस्मै पाध्यायः कथयतीति वस्त्रवृत मात्रगामित्वादित्याशंक्याहेति शब्दस्येति देवयानाधिक
नेभ्यः सकाशात्पितृयाणाधिकृतेषु विशेषांतरमाह नैतदिति अप्राप्तप्रतिषेधोयमिति शंकते कुत इति प्राप्ति
दर्शयन्नुत्तरमाहास्तिहीति। एवं वधूयावदेवयानेन यथावयवेभ्यो वपविनः संवत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति या
वत्। अत्र शब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति नन्विति। औपचारिकमर्थं गृहीत्वा परिहरति। नैष दो
ष इति। वस्तुप्रयोगमंतरेण कथमुपकारणविषयपात्रशब्दो व्याख्यायते नेतत्राह दृष्टश्चेति। भवतु कर्मिणां देवान्य
त्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपयोगाभावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशंक्याह नचेति। आत्मोपभोग्यानाम

पित्वपंभोगसत्वंतस्मादिष्टदुच्यते। तथापितेषां स्वर्गतानामशरीरिणां कथं सुखोपभोगः संभवतीत्याशंक्याह शरीरं चेति। क्र-
श्रमयां चंद्रलोके तद्देहारंभकत्वं तदाहतद्रुक्तमिति। अथायांसोमस्तमेवात्रप्रतीयतेनतु कर्मिदेहारंभकत्वमित्याशंक्या-
ह। ता आपइति। कर्मसमवायिनीनामपांकर्मोपनिबद्धत्वाद्यजमानदेहप्रतिष्ठानां कथं धूमलोकप्रवेशादि संभवतीत्याशं-
क्याह। तास्तासां चेति। प्राप्तिरात्र्यस्यशरीरस्य भोगायतनत्वं दर्शयति तदाहुरितेनेति। तद्देवानामन्नमित्यादिश्रुत्या व्याख्यात-
मित्यादिश्रुत्या च प्रतीयावस्थितिः। चंद्रलोके तत्र उच्छ्वासार्थः। यावत्संपातमुषित्वेति श्रूयते कथमन्यथा व्याख्यायते तत्रा-
ह। संपतंतीति। पुनः शब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह पुनरितिश्रूयते त्वादिवाक्यार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। तच्छब्दप-
रामृष्टं हेतुं स्पष्टयति स्थितिरिति। यथादीपस्य स्नेहक्षयेऽस्थितिर्निमित्ताभावादस्थितिस्तथा चंद्रलोकेऽस्थिति-
निमित्तस्येष्टादेर्भोगेन क्षयात्तत्रास्थित्यसंभवादावर्त्तिरेवेत्यर्थः। तास्मिन्यावत्संपातमुषित्वेत्यत्र विचारयति त-
त्रेति। तस्य चंद्रमंडलप्राप्तकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः क्षयेसति। निःयावत्सावशेषो भुक्तावकर्मणः सकाशा-
दिति। केनचित् कर्मणा सहितः सानुशय इत्यर्थः। पक्षद्वयेपि फलं पृच्छति किंततइति। तत्राद्यं पक्षं पूर्वपक्षमुखेन प्रतिवि-
क्षिप्य द्वितीयमाह। यदीति। तत्रैव दूषणांतरमाह निवर्त्तितेति चंद्रमंडलं सप्रमस्यार्थः। ततश्चंद्रमंडलादित्येततः। इहे

त्येतच्छ्लोकोक्तिः। आदिपदं स्मृ मा प्रभुक्ति कर्मानु शापि सर्वकर्माधारसंग्रहार्थो। न केवलं सर्वकर्मक्षयपक्षे मुक्तिरेव विरुध्यते
किंतु दृष्टनिरुद्धं त्याह तत्तनद्रति। चंद्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषे सत्यनुपभुक्तेन कर्मणा जन्मप्रति
पद्यते इत्यादावुक्ताः स्मृतिः सर्वकर्मक्षयपक्षे विरुध्यत इत्यर्थः॥ सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षि सम्मतमन्यथावाच्छिन्नाप्र
तिष्ठिते सावशेषपक्षमुत्तरवादी प्रतिपद्यते न च्चितिति। नन्वपि चंद्रमंडले भुक्तान्येव तेन निरवशेषोक्ती त्याशंक्याह न
चेति। न हि सर्वकर्मवशात्चंद्रमंडलप्राप्तिरिति भावः। न हि चंद्रमंडले कर्मफलोपभोगाभावाद्लंतदारोहो त्याशंक्या
ह यत्त्रिमित्तमिति। अविशेषश्चंद्रमंडले भोगास्पशेषकर्मसद्भावस्य चेति शेषः। यद्भतत्तः शेषे सत्यादि दृष्टिविरोधः इ
ति तत्राह शेषशब्दश्चेति निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्मसु अभुक्तकर्मसु शेषशब्दो न विरुध्यते भुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य
त्यक्तत्वात्तेन अनुमानशेषपक्षे दृष्टतिविरोधोक्तीत्यर्थः। यद्वा चंद्रमंडलस्थस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह न स्वेति। शेष
कर्मसद्भावाद्देवेति यावत्॥ उत्तमप्रकर्मशेषसिद्धिरित्याह॥ विरुद्धेति। आदां न कर्तृत्व संभवादेकजन्मोपभोग्यकर्मक्षये
पि कर्मशेषः संभवतीति शेषः। अथैकस्मिन् जन्मनि सर्वो प्रारब्धीयंते कर्माशयस्यैकभविकत्वादित्याशंक्याह न चे
ति। एकभविकस्याय स्वोपपादिप्राधिनि रागद्वारिध्यमा गालादित्यर्थः॥ उत्तमप्रशेषकर्मसिद्धिरित्याह॥ ब्रह्महत्यादेश्चेतिश्च

छां॰ भा॰ टी॰ ५२ स्वदुःखरोषाणामित्यादिस्मरणं घृतभांडस्नेहशेषवत्तमुक्तस्यैव कर्मणः शेषात्पुनरावृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह। स्थावरादी
ति। शेषकर्मसिद्धौ हेत्वंतरमाह गर्भस्थानामिति। कर्मशेषसद्भावमुपसंहरति। तस्मादिति॥ एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्महे
तुत्वे तच्छब्दार्थः॥ मतांतरमुत्थापयति। परिहति। यावत्प्रवृत्तफलं कर्म न क्षीयते तावदस्योत्पत्तिप्रतिबंधादन्यानि कर्माणि
स्वफलं नारभंते मरणकाले तु प्रतिबंधकाभावात्सर्वकर्माण्युपसंघातोपमर्देनैतेषामुत्तरशरीरारंभकत्वमविरुद्ध
मित्यर्थः। तथापि कथं शेषकर्मसद्भावासिद्धिरित्यत आह तत्रेति। अनारब्धकर्मणां सर्वेषामुत्तरशरीरारंभकत्वेऽम
नीतियावत्। प्रायणकाले यानि कर्माणि अभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरारंभकाणि तानीतरेषां तु न शरीरारंभकत्वमिति
दूषयति। नरसादिति। मधुब्राह्मणोक्तेन न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वांगीकाराद्देहस्यापि तथात्वान्नसर्वात्मनोपमर्दो
पपत्तिरित्यर्थः। उक्तमर्थमुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह नहीति सर्वं सर्वस्य कारणं कार्यं चेति न्यायेन सर्वास्यस
र्वात्मकत्वेऽपि तेषां तत्कस्यचित्क्वचित्सर्वात्मनोपमर्दः तथाभिव्यक्तिर्वा नोपपद्यते प्रतीयमानोपमर्दो देशे
विशेषादिकृतत्वादित्यर्थः। उक्तं न्यायं प्रकृते योजयति। तथेति। इत्थं च कर्मशेषः संभवतीति क्रमवज्जातीयदृष्टांत राम॰ ५२
माह। यथा चेति। एवं क्रमेणानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि तैरभिसंस्कृताः संयादित्वाद्विरुद्धापाभयस्या

कर्म

वासनासंज्ञातिविशेषप्रायकेनकर्मणातस्मिन्नारभ्यमाणेनतिरुध्यंतइत्यर्थः।दार्ष्टांतिकमाह।तथेति।दृष्टांतंवि
वृणोति।यद्दिहीति।व्यवहितवासनोछेदेपिनाव्यवहितदेशोछिद्यतेतथाचानंतरजन्मोद्भवावासनासामर्थ्यान्मर्कटे
शिशोर्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशंक्याह।नचेतिकिंचपर्वेप्रभावेत्यविशेषेणापर्वेजन्मार्जितवासनाजीवमनुगछ
तीतिप्रवणादव्यवहितपर्वेजन्मवासनैवतमन्वेतीतिनप्राक्तंविशेषसेतुमित्याह।तंविद्येति।दृष्टांतमुपयाघप्र
र्थेतिकंनिगमयति।तस्मादिति।शेषकर्मसद्भावेफलितमाह।यतइति।उपभुक्तात्कर्मणःशेषेणेतिसंबंधः।कष्ठि
रितिश्रौतोवास्मार्त्तोवार्थोक्तिकोवाक्तेकिकोवेत्यर्थः।एतमेवार्थ्यानमितिप्रकृतमध्यानंप्रमुपर्वेक्तंविशदयति।
कोमात्विन्यादिना।यथेतमित्युक्तमाक्षिपति।नन्विति।किंयथेतमित्यनेनदेवनसंभवतिकिंवायथेतमेवेतिनियमोनोपप
द्यतेनेत्याद्यंदूषयति।नैषदोषइति।द्वितीयंप्रत्याह।नचेति।अत्रेतिनिवृत्तिरुक्ता।अनेनेवंविधमपीतिपर्यागतिक्रमोदर्शितोन
तथानिवृत्तिर्नियमाः किंतुविधांतरेणापिसंभवतीत्यर्थः।निवृत्तेःक्रमनियमाभावेकोदृशोनियमोविवक्षितइत्याशंक्या
हपुनरिति।केनाभिप्रायेणातर्हियथेतमित्युक्तमतआहातइति।गतिक्रमवन्निवृत्तिक्रमेनियमाभावोऽतःशब्दार्थः॥
उक्तंचयथेतमनेवंचेति।निवृत्तिनियमेफलितमाहातइति।परमात्मानंव्यावर्त्तयितुंभौतिकमित्युक्तं॥कथंपर्वेस्मि

३१

छांभा.टी. काशतातात्स्यापत्तिरवरोहतांसिध्यतीत्याशंक्य तत्साम्यगमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपचर्यते साभाव्यापत्तिरितित्यादि
९२ त्याह।यास्त्वेषामिति।एतत्स्यंसस्थेयस्यानंकाठिन्यं।तास्वाकाशसतासुतत्सरिवेष्टितास्केमितोध्यवरोहंतत्तद्भूताद्भवमवं
तीत्यर्थः।आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयतितात्र्यंतरिक्षादिति।उक्तेतेषुसमुद्रादिष्वास्थितेषु प्रदेशेष्विति यावत्।तद्भनु
शयिनोनिर्दिश्यंत।इहेतिपृथिवीकथ्यते।कृष्यमस्मिन्वाक्येबहुवचनेनानुशयिनांबहुत्वानिर्देशः कृतइत्यर्थः।कथंतं
हिमेघोभूत्वाप्रवर्षतीत्यादावेकवचननिर्देशः तत्राह।मेघादिष्विति।पूर्वैमेघादयोनभोंतास्तेप्रत्येकमभिमानिदे
वतानामेकरूपत्वात्तदुपश्लिष्टानामनुशयिनामप्येकवचनेननिर्देशोयुक्तइत्यर्थः॥अतोवैखलुदुर्निष्प्रपतरमित्यादिवाक्यं
व्याचष्टे।यस्मादिति।अनुशयिनांदुःशकंनिःसरणमित्युक्तंप्रपंचयति।यतइत्यादिना।मकरादिभिर्भक्षिता
नामनुशयिनांतेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनसमुद्भवोभविष्यतीतिचेन्नेत्याह।तेषामिति।मकरादयोपिजलचारि
भिरन्यैर्भक्ष्यंते तथाचसमुद्रेप्रपतितानामनुशयिनांतत्रैवलयः स्यादित्यर्थः॥नन्वेवमत्रनुशयिनःसमुद्रे
लीनाः नपुनरुद्धर्तुंशक्यंतेतथाचकृतविनाशः स्यादित्यतआह।जलधेरिति।समुद्रांभोभिरितित्वतीयासहा राम०
र्थे।तर्हिसर्पव्याघ्रोपभुक्तानामनुशयिनांतत्समानजातीयदेहभोगः स्यादितिचेन्नेत्याह।भक्षितास्त्रेतियदिहि ९२

सपोरयोभस्यंततेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशयिनामुद्भवः स्यादितिचेन्नेत्याहतेपीति।तथापियथोक्तनीत्यापरि
कर्तनान्नैरेतःसिग्योगाभपियदाकदाचित्प्रपद्येरन्नितिचेन्नेत्याह।कस्यचिदिति।तथापिभक्ष्येषुजातानांरेतःसिग्योग
:सुलभःस्यादितिचेन्नेत्याह।भक्ष्येष्वपीति।इतिशब्दोयतशब्देनपूर्वेणासंबध्यते।एवंमतःश्राद्धेहेतुपरतयाव्याख्या
तःसंप्रतिव्री।ह्याद्यवधिवाचकत्वेनतेव्याचष्टे॥अथवेति।इतिःयततरमितितकारसहितेपाठेसतिविवक्षितार्थमाह॥
व्रीहियवादीति।तत्रहेतुमाह यस्मादिति।नहितेषांमंतरत्वेविशेषणानांदैर्भाग्यत्वाभावादनुशयवैयर्थ्यमित्याशं
क्यहिकस्यचिदिति।काकतालीयन्यायवत्त्याद्वृष्टिकल्पायनेनेतियावत्।अनुशयानामसकृद्योगाभावेदिहारेभायेसा
तमुख्यप्रश्नपूर्वकंविवृणोति।कथमित्यादिना॥अनुशयिनोरेतःसिग्योगस्यहेतुमाह।रेतसइति।तस्यरेतःसिग्
कृत्यातद्दर्शनभावितत्वात्संस्कृतत्वान्नरंगसंभृतत्वात्तद्रूपेणगर्भाशयमनुप्रविष्टोनुशयीरेतःसिग्कृतिर्भवती
त्यर्थः॥रेतसोरेतःसिग्गांसमनुष्यत्वेप्रमाणमैतरेयकश्रुतिरित्याहसर्वेभ्यइति।रेतोरूपेणगर्भाशयंप्रविष्टस्यरेतः
सिग्कारत्वमुक्तंनिगमयति।अतइति।अनुशयिनोरेतःसिग्कारत्वेयौक्तिकानुभवमनुकूलयति।तथेति।च
इस्थलसवलितानांअवरोहतांव्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानांद्राघीयसाकालेनदेहांतरलाभश्रोतोहिव्रीह्यादिदेहा ह

छां॰भा॰टी॰ ९५

मिमानिनामपि दुःखं शाकं निःक्रमणं व्रीह्यादिदेहसंबंधाविशेषादित्याक्षिप्त आह। यैरिति व्रीह्यादिदेहसंबंधे विशेषे कुत्त।
स्तद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भवतीत्याशंक्य विशेषमाह कस्मादित्यादिना। शरीरजैः कर्मदोषैर्यातिस्थावर
तां नरः इत्यादिस्मृतिस्मरणात्पापैर्येषां कर्मनिमित्तं स्थावरजन्म तेषां कर्मक्षय एवावधिरेवरोहस्यान्तु कर्मासंकीर्णेनाद्विषम्यपि
त्यर्थः॥ यथा जलूकात्तृणात्तृणांतरं दीर्घमतासंक्रमते न तथानुशयिनो व्रीह्यादिदेहभाजोपितत्त्यागेन देहांतरंग
च्छंति तद्विषयविज्ञानवंत एव न गच्छंतीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति। सविज्ञानइति। अथोपसंहृतकरणानां
विज्ञानेकारणासंभवात्कथं सविज्ञानत्वं तत्राह। यद्यपीति। इंद्रियकरणाभावेपि स्वप्नमेवैकं वासनात्मकं ज्ञानं तेषा
तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छंति देहांतरमित्यत्र हेतुमाह। श्रुतिप्रामाण्यादिति श्रुतिरत्र बृहदारण्यकं।
श्रुतिः। यथा सविज्ञानमेव व्रीह्यादिदेहांतरगमनं तथाज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिणां धूमादिना च गमनं स्वप्नवदुद्
द्धवासनात्मकविज्ञानेन सविज्ञानानामेवेत्याह तथेति तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमाह लब्धवृत्ती ति। अनुशयिनामपि त ராम॰ ९५
र्हि व्रीह्यादिसंश्लिष्टानां रेतःसिगादिदेहसंबंधः सविज्ञानानामेवेति चेन्नेत्याह न तथेति। अनुपपत्तौ हेतुमाह नहीति
ति व्रीह्यादिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वेन व्रीहिवनादौ तज्जी। वनवत्तेर्यास्यपि प्रवासप्रसंगात्तेन रेतःसि

ह संबंधः सिध्येदित्यर्थः। व्रीह्यादिषु देहान्तरं गच्छतस्सविज्ञानत्वो यत्वं भाव्यं न शायिष्वपि देहांतरप्राप्तेरविशेषाद्धुमे
सविज्ञानत्वमिति शंकते। नन्विति। तत्रागतानंतरं प्रतिजलदकागमनवदवरोहतामपि देहांतरं प्रतिगमनस्य तुल्यत्वा
द्व्रीह्यादिवधुक्ता सविज्ञानतेति योजना। अस्तु तेषां सविज्ञानत्वं काहानिरित्यत आह तथा सतीति। इष्टादिकारिणा
मतरालेन रकानुभवे तथा चेति तदनुष्ठानस्यानर्थार्थे विहितत्वे श्रेयःसाधनविषयककर्मकांडं विरुध्येतेत्याह। अ
नेश्चेति यथा वृक्षं प्रत्येकं वृक्षमारोहतां सविज्ञानत्वेपि तस्मात् बुद्धिपूर्वकं यतनात्र सविज्ञानत्वं विज्ञायते तथा चंद्र
मंडलमारोहतां सविज्ञानत्वेपि ततोवरोहतां नैव तत्सुकृतकर्माभावादित्याह। अवरोहयोर्ज्ञानविशेषसंभवान्नि
वमिति परिहरति। नैष इति संग्रहवाक्यं विवृणोति। देहादित्यादिनाचकाराद्दृष्टांतोसविज्ञानत्वं संभवेदिति संघा
वरोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञानशून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यस्याभावान्न वृक्षान्तरानामपि विज्ञानमात्रमस्त्येवा
न्याशंक्योदाहरणांतरमाह यथा चेति। तेन मुदाराश्निना योभिघातस्तेन हेतुना यद्वेदनाख्यं निमित्तं तेन संमूर्छि
तानि संहृतानि प्रतिबद्धानि वाकरणानि येषां तेषामिति पावतामद्दितो भिन्नो देहो ममपतः स्थूलो देहोपेक्षात
नस्ववप्रतिबद्धकरणानां पुंसां विज्ञानशून्यतेति संबंधः। यथोक्तदृष्टांतवशात् दुमंडलादवरोहतां विज्ञानशून्यां

३३

षं.भा.टी सिध्यंतीति निगमयति । अत इति । तथापि समुच्छिन्नानां स्थूलदेहसद्भावाद् देशांतरगमनं पुनः समवरोहणं तत् कथं
८५ विज्ञानादिभावः संभवतीत्यत आह । अथ परित्यक्तेति । न यदि त्यक्तदेहभावस्य बीजकर्मोपवेष्टाभिरद्भिस्ताभिरुपहिता
षि जीवा समुच्छिन्नवद्विज्ञाना अम्बुयागगनादिक्रमेणापि पृथिवीं प्राप्य कर्मफलभुक्तजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यत इति
संबंधः ॥ स्थावरदेहसंबंधित्वादुक्तजीववत्तदा स विज्ञानत्वं संभवतीत्याशंक्याह । प्रतिबद्धेति । व्रीह्यादिसंश्ले
षावस्थायामनुशायिनां कर्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात्करणानां च तत्तद्वृत्तित्वाभावादनुभूतविज्ञानत्वं पुनः मित्यर्थः ॥
न केवलं व्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किं तु व्रीह्यादेर्भक्षणादिकालेऽपीत्याह । तथेति । पाकसंस्कारः रसा
दीत्यादिशब्देन शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जारेतांसि उच्यंते ॥ तस्मिन्काले संमूर्छितत्वादनुद्भूतविज्ञानत्वे देहाद्बहिर्निर्ग ८५
तानां प्रारब्धेहोतरं प्राप्तेस्तु दृष्टमेव निहेतुमाह ॥ देहेति । अलब्धवृत्तित्वादिति छेदः ॥ कथं पुनरनुशायिनां विज्ञान
मस्पष्टत्वेन यथा तृणजलौकायुकात्तृणस्यांतं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीत्यादौ सचेतना जलूका
दृष्टांतत्वेनोपादीयते तत्राह । देहबीजमिति । सर्वोऽस्य वस्थास्वनाद्व्रीह्यादिसंश्लेषणतद्भक्षणादिवशायित्वमत्र

तानचेतनात्वं जलूकादृष्टांते विवक्षितं किं तु सातत्यमात्रमिति भावः। जलूकावत्त्वं जलूकासादृश्यमनुशयिनामित्यर्थे
:। आरोहतां सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्यमित्युपपादयति आरोहतामपि यामत्त्वस्थानेभ्यः करणान्युपसंहृत्य हृ
दयेवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वेन दृष्टा छेदृहिशिखिनो नानाभ्राम्यहांतरथ्यामेत्तरस्यानुशयिनां तु चंद्रमंडलादवरोहे
स्तनामपि नभाविदोहपर्वतावासनादौ घो भवति प्रमाणाभावात्संक्षेत्याहांतरालेपि तिनि। चंद्रमंडलादवरोहतां देहा
तरारंभनस्यत्सुदृश्यत्वेपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति इत्यदोषइति। यत्तु हिंसानुग्रहात्मकत्वाद्दृष्टादिक
र्मणां स्थावरत्वमपि तत्फलमेव तस्माच्चैदिकानां कर्मणामनर्थानुबंधित्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति तत्राह न
चेति। उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति यावत्। अहिंस्यात्सर्वाभूतानीति श्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसा
नानर्थहेतुः। इत्याह भूयानि तेषीति। यद्यपि स्वरूपेणाहिंसानर्थहेतुस्तथापि गम्यते तथापि तद्युक्तानां वैदिका
नां कर्मणां नानर्थारंभकत्वं यथा स्वरूपेणाविषदध्यादेर्मरणादिहेतुत्वेपि मंत्रपूरणादिभिः सहोपयुक्तस्य न क
तत्कार्यारंभकत्वं तथा हिंसायाः स्वतोधर्महेतुत्वेपि वैदिककर्मनिष्ठाया नानर्थहेतुत्वं वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्फला
दोषापनयाद्युक्तंसत्र सिद्धेरित्यर्थः। एवमिति मेवत्यांतं तत्पूरयति। मंत्रेरौति। तेन सहोपयुक्तस्य विषस्यानर्था

छां.भा.टी. हेतुत्वेन पुण्यहेतुत्ववद्देहादिकं धर्मोनुप्रविष्टाया हिंसायाः पुरुषार्थत्वमेवासिद्धमिति चेन्न शास्त्रादित्याह। पापा रिप्यर्थे।गातद्द
१५६ पथत्वमभवती त्येतत्प्रसंगागतं परिसमाप्य प्रकृतश्रुतिव्याख्यानमनुवर्त्तयति। तत्र चेति। अन्यायिष्विति पूर्ववत्।
मिलायादिति न्यायेन तेषु व्रीह्यादिषु संश्लिष्टा ये नुशयिनः। तेषां मध्ये ये के चिदस्मिल्लोके चंक्रमं स्नान प्राप्तः प्राप
वस्थायामनुष्ठिता भुक्त रमणीय चरणास्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्निति संबंधः। उक्तमेव स्पष्टयति। शोभ
नइति॥ कथं रमणीयचरणानुरोधेन शोभनो नु शयो लक्ष्यते तत्राह। क्रौर्येति। तेषु खल्वमुं नुशयिनो रोतस्मि पोणा
नंतरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति हेतुमाह। यतस्तापि क्षिप्रं यथैवेति योजना। तत्राविहेतुमाह। स्वक
र्मेति योनिविकल्पे तृतीयं पंथानमवतारयितुं पूर्वौक्तौ पंथानौ संक्षिप्यानुवदति येतिति। शुभानुशयवशाद्धि के
विद्वास्मणादियोनिमापद्यन्ते स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः संतोपर्येष्टापूर्तादिकर्मकृतवंतस्तत्र दक्षिणेनाय
थाचंद्रं गच्छंति तत्र च भोक्तव्यकर्मणि भोगेनेक्षितो पुनः स्वप्रिष्ठेन कर्मणा पृथिवीमागच्छंत्येवं घटीयंत्रवद्व
त्युनः पुनरारोहंतो वरोहंतश्चैके कल्पकर्मिणोरदर्शयं तेचेतरद्विजातयः स्वकर्मस्थाः संतोध्यात्मं लमेरं भुत्तरे
णाया नेने तो ब्रह्मलोकं गच्छंतीत्यर्थः। इदानीं तृतीयस्थानमुपदिशति। यदाविति। यौनः पुन्ये लोपामध्यमे

कवचनान्तयोः सर्वाख्यातेषु विधानात्पुनः पुनर्जायंते म्रियंते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोगः इत्याह तेषामिति। यद्य
सर्वैश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयत्येत दित्युच्यत इति द्रष्टव्यं॥ तेनासावित्यादिना कां व्याचष्टे। चे
नैवेति। उक्तयानीत्यानिर्णीतान्प्रश्नान्विविच्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कथयति। पंचमस्त्विति। व्याकर्ने ~~सम्यसिस्वाकां~~
~~ध्यायचष्टे। ये~~ नैवेति। उक्तयानी~~त्या~~निर्णीतान्~~प्रश्ना~~नपि व्याख्याते त्यज्ञस्य संबंधः। मृतानामविदुषां विदुषां चेत्यर्थे
।अंत्येष्ट्यनंतरं विदुषां कर्मिणां च संवत्सरमिति ज्ञानिनोपरहंते॥ अन्ये पितृलोकमिति केवलकर्मिणां इति विभागः
ः क्षीणानुशयानां चंद्रलोके भोक्तव्यकर्मभोगेन क्षपितवतामिति यावत्। स्वशब्दमेवानुवदति। तेनेति। किमर्थ
मेषां महायासवती संसारगतिरुक्तेत्याशंक्याह। यस्मादिति। तृतीयस्थानस्य कष्टत्वं स्पष्टयति। यस्माद्व्रीहिज
न्मादिना जनिता यावेदनानंतरनुभवेक्षणः क्षणो वसरो नान्यत्र येषां तथ्या। इष्ठवधृतिश्छेदः। त्ती। यस्थानवदि
तरयोरावृत्तिमत्वात्कष्टत्वमित्याह तस्माज्जुगुप्सेति। संसारात्प्रत्यवरागनस्य तात्पर्यमुक्त्वा पंचाग्निवि
धायामनुष्ठानसिध्यर्थं तस्य स्तावकं श्लोकमुदाहरतीत्यव्याचष्टे॥ तदेतस्मिन्नित्यादिना। पंचाग्निविधामाहा
त्म्यसमस्यार्थः। पंचमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यते तेन तु पंचाग्निविधास्तुतिरिहभातीत्याशंक्याह। अथे

३५

छां·भा·टी ति। पृष्टत्वेहेतुमाह तेनेति कस्येदं फलमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावंतमनुवदति य एवमिति। पूर्वोत्तरसंदर्भयोः संबंधं दर्शे
५७ यन्नुत्तरसंदर्भमवतारयति। दक्षिणेनेत्यादिना। उत्तरग्रंथस्य वैश्वानराख्यात्मभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाहात्मी
ति विद्यायाः संप्रदाननियमस्य न्यायो विनयादिसंपत्तिस्तत्प्रदर्शनार्थाचाख्यायिका दृश्यते चात्र प्राचीनशा
लप्रभृतीनां तत्संपत्तिरित्याह विद्येति। कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्याभावस्त्या
शंक्याह। ब्रह्मेतीति। उक्तरीत्या मिथो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह भेदेनेति। इतश्चोपास्यस्य सर्वात्मत्वं गम्य
ते परिच्छिन्नोपासनस्यानिंदितत्वात्समस्तः क्रतुवत्तज्यायस्त्वमिति न्यायादित्याह। मूर्द्धेति। भगवंतः स्वतः संपाद
यांचक्रुरिति पूर्वेणासंबंधः॥ अश्वपतिरित्यादे भगवंत इति प्राचीनशालप्रभृतयः संबोध्यंते। स हेत्यादिसो
पस्कारं व्याचष्टे॥ महाशालेत्यादिना। यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत्। किं तर्हि भगवतागमनस्य प्रयोजनं
तत्राह। वेत्स्यंचेति। तत्र मापि नास्तीति शंकां निरस्यति आत्मानमिति। शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्यादातव्या रम०
न यथा कथंचिदिति राज्ञोऽभिप्रायः। ते हेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति। यत इति। योगक्षेमार्थं राजानं प्रत्यु ५७
पगमनमिष्टमेवेति मत्वा नो विशिनष्टि विद्यार्थिन इति। न चोपेत्य ब्राह्मणैः शूद्रो दृष्टव्यः। उपनयनं यादृपोनिय

नावक्ष्यमाणां वैश्वानरविद्यानंतेनैतदित्यस्य संबंध इति यावत्। आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति। यथेति। शिष्यो
हि प्रष्टा आचार्यस्तु प्रतिवक्तेति न्यायेन शंकते। नन्विति। वाक्यशेषावष्टंभेन दूषयति नैष दोष इति। बृहदारण्यक
श्रुत्यालोचनायामपि नैतदस्त्याख्यमित्याहान्यत्रापीति। आचार्यस्याजातशत्रोरिति संबंधः। तस्यात्मबोहेतु
माहात्म्यनद्रति। एकाहादिरूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणास्तत्र सुतं सोमरूपं तत्ताद्रूप्यमहीने प्रसुतं सत्रे त्वासुत
मिति भेदः। तवेति पुनर्वचनमन्वयदर्शनार्थं। न केवलं प्राचीनशालनिष्ठमिदं फलं किंतु त्वत्कुलस्यापि भवती
त्याहान्वयीति। न हि यथोक्तवैश्वानरज्ञो नादेवकृतं तत्कुलं त्वेतावाशंक्याह मूर्द्धा त्विति। अक्षरार्थमुक्त्वा विवक्षि
तार्थमाह साध्विति। अथ प्राचीनशालेत्यादि तूष्णींभूते जिज्ञासमाने सत्यनंतरमित्यर्थः। आदित्यस्य शुक्लत्वा
दिरूपत्वमष्टमे स्पष्टीभविष्यति। तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुक्तमुपपादयति। सर्वाणीति। अन्नमत्र
मित्यादिविशेषणं कृतमित्यतः प्राणमिति शेषः। चक्षुष्ट्वेनादित्यादिवाक्यं व्याचष्टे। चक्षुरित्यादिना। तत्रापि ना
त्येयेयथा पूर्वं द्रष्टव्यमित्याह एवमिति। सत्ययज्ञो परमानंतरमित्यर्थे शब्दार्थः। पृथगिति सतः प्राकृतमा
त्यियरेन गृहीतं पृथक् सर्पेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे नानेति। आभिमुख्येनागच्छत्वा वहतस्तेन पृथग्वर्त्मा

३६

छां॰भा॰टी॰ त्वामित्यादि व्याचष्टे। तस्मादिति। नानारिक्षा नानाविधा सदस्युम्बा इत्येतत्। अत्स्यन्नमित्यादि समानमित्युक्तमादिप
५८ स्मुपात्तपन्नवाक्यसंग्रहार्थं। उत्तरवाक्येष्वपि प्रायसाम्यं मत्वा हस्त्वाभ्यामस्त्विति। इंद्रद्युम्नोपमानं तयेमथत्राह्यर्थः। अ
त्रापि पदमेषइत्याद्यस्मात्प्रागुक्तवाक्यसंग्रहार्थं कथमाकाशस्य बहुलत्वमतआह। बहुलत्वामिति। कथं शरीरस्य मध्य
मेभागे संज्ञापदवाची संदेहशब्दो वर्त्तते तत्राह संदेह इति। आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वाद्देहस्य परिच्छिन्नत्वेन
तदभावात्कथमाकाशं वैश्वानरस्य शरीरं स्यादित्याशंक्याह। मांसेति। तच्छरीरमिति संबंधः। जनस्योपमानं त
रयथशब्दार्थः। कथमस्यात्मको वैश्वानरो रयिरातुधनेन निर्दिश्यते तत्राह। अप इति। आपुष्टत्वमिति वक्तव्ये
वाचकेन प्राकारतां लक्ष्यत इत्यर्थः॥ तस्मादघशोऽन्ये वैश्वानरोपासनादित्येतत्स्वरूपवैश्वानरोपासनात्धन
वानित्येवमुक्ते कथं पुष्टिमानित्यधिकावाप्तस्तत्राह पुष्टिमांश्चेति। सत्याश्चापोधनं चैतौ वस्तिशिरमिधीयत इत्यापण
येनाह। वस्तिरिति। प्राचीनशालप्रभृतिषु पंचसु मौनमातिष्ठमानेष्वनंतरमित्यथशब्दार्थः। उद्दालकांतेषु वि राम॰
द्यार्थिष्वपसन्नेषु महास्यैव वैश्वानरविद्यावक्तुकामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति तानित्यादिना। अनर्थकाविद्वान ५८
र्थकौ नियातौ न त्वनर्थकावेव तेषां मिथ्याज्ञानत्वप्रसिद्धिस्मारकत्वाद्यमित्यन्वयार्थे ज्ञातुमुक्तमपि पाठक्रमेरा

पुनरन्नस्य यथैव विद्वान्स इति संबंधः॥ यथा जात्यंधा हस्तिस्पर्शेन भिन्नदृष्टयो भवंतीति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेक
मपि सर्वात्मकं संतं भिन्नमिव विद्वांसः यतिछिन्नाद्यरूपेणात्मानं बुद्धवंतः तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवाया
न्नाभागतवंतः साधु कृतवंत इत्यर्थः। अर्थेन विद्यावक्तुं पातनिकां कृत्वा तामिदानीमुपदिशति। यस्त्वेतमित्यादिना एतमे
वं स्वरूपं कृत्वा यास्ते सर्वैः सत्रमतीति संबंधः॥ एवं शब्दार्थमाह यथोक्तेति। एकं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत्
॥ प्रादेशमात्रमित्येतद्विभजते प्रदेशैरिति यथोक्तैस्तद्धिदैविकैरवयवैर्ध्यातं प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति व्यु
त्पत्त्या प्रादेशमात्रं तमिति यावत्। प्रकारांतरेणात्मा चष्टे मुखादिष्विति। तेषु हि प्रदेशेष्वयमकर्तृत्वेन साक्षित
यामीयत इति व्युत्पत्त्या तथोच्यत इत्यर्थः॥ विधांतरेणाव्याचष्टे घुलोकादीति। अर्थांतरमाह। प्रकर्षेणेति। आमने
तिचैनमस्मिन्निति न्यायेन पक्षांतरमाह। शाखांतरे चेति। श्रूयते ह्येतज्जाबालश्रुत्यनुसारेणामूर्द्धानमारभ्याधा
रफलकपर्यंते देहावयवे संपादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति नेत्याह इहत्वेति। सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारद
र्शनाच्चात्र जाबालश्रुतिरनुसर्तव्येत्यर्थः॥ विशेषणांतरं व्याचष्टे। प्रत्यगात्मतयेति। सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्वप्रवृ
त्त्वं वा हेतूकृत्य वैश्वानरशब्दमनेकधा व्याकरोति विश्वानित्यादिना। ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरस्य दमुभय

छां०भा०टी त्रसंबंध्यते।सवैश्वानरविरत्रमदस्सर्वेषुलोकादिषुस्थितत्वात्रमत्तीतिसंबंधः।कथमात्मशब्देनशरीरादयोगृह्यंतेतत्रा
९९ ह।तेषुहीति।सर्वेषुलोकेष्वित्यादिवाक्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति।वैश्वानरविदिति।वैश्वानरोपासकः।सर्वात्मासन्न
न्नमत्तीत्येवंकस्माद्धेतोर्निश्चितमित्याशंकामनूद्यहेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमुपादत्तेकस्मादित्यादिना
।वैत्मासन्नन्नमत्तीत्येवंकस्माद्धेतोर्निश्चितमित्याशंकामनूद्यहेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरंवाक्यमुपादत्ते
कस्मादित्यादिना।वैश्वानरस्येति।सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापितदात्मतयासर्वात्मत्वादसौसर्वात्मभूतःसर्वेष्वन्न
मत्तीतियुक्तमित्यर्थः।।तस्येत्यादिवाक्यस्यतात्पर्यमाहप्राग्वेति।प्रधानविद्यामुक्त्वानतदंगप्राणाग्निहोत्रंद
र्शयितुकामोभूमिकांकरोति।।अथेति।संपादयितुमिष्टत्वादौत्तदंगान्यस्यतिराहेत्यर्थः।वेदिरिति।स्थंडिलमा
त्रेणच्यते।अग्निहोत्रेनावभ्रात्रस्योपयुक्तत्वादितरस्यदर्शपूर्णमासाद्यंगत्वाद्वेधामास्तीर्येनेयेदर्भोबर्हिःशब्दे
नोच्यंते।हृदयस्याहितयत्यत्वंमनःप्रणयनहेतुत्वात्प्रणीतमुपत्वन्निमवेत्यर्थः।।आहवनीयसादृश्यंचमुखस्यदर्श राम०
यतिआहवनीयइति।एवंसतीत्यादिकस्यापेनाग्निहोत्रेसंपादितेसतीत्यर्थः।संपादितस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्रत्वस्यसा ९९
मान्यादन्यद्गुणातरीतितदंगायत्रभवेदित्याशंक्यतद्बुद्धिमात्रस्यविवक्षितत्वान्नैवमित्याहाग्निहोत्रेति।इत्येतिवेषा

नरविदे भोजनमुच्यते प्रकृते भगवता वांतरविभागमाह सभोजनेति। कथमिमं मंत्रो वा द्रव्यपरिमाणं वा फलं वा पश्यते तत्त्वप्र
थमं प्रत्याह प्राणायेति। यदि द्वितीयस्तत्राह। हुतीति। अवदानस्य प्रमाणपरिमाणं कर्मणा प्रमाणं प्रसिद्धत्वेन परिमित
मिति यावत् तृतीयस्त्वेत्त्राह। तेनेति। भुंजानस्य स्वदेहप्रत्यक्षं प्रमाणं प्राणादेरस्त्वेन शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह। प्र
त्यक्षमिति। प्रजादिमिष्टमोक्षफलं प्याप्तीति संबंधः। प्रसिद्धाग्निहोत्रनिदर्शनद्वारेण वैश्वानरविदोपयोक्तमग्निहोत्रमवश्य
कर्तव्यतायै स्तौतीति स य इदमविद्वानित्यादिना। प्राणाग्निहोत्रस्यैव विशेषेह स्तुत्यंतरमतःशब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति
।कथमित्यादिना नैयमिकाग्निहोत्रनिदर्शनद्वारा प्राणाग्निहोत्रफलस्तुत्यनंतरं विधांतरेण तस्यैव निरवद्यता कीर्त्यते इत्य
थशब्दार्थः॥ एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं। सर्वमिति वैश्वानरस्योक्तसर्वात्मकत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः। अग्निहो
त्रमिति सांपादिकमग्निहोत्रं गृह्यते। कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकादिष्वन्नमत्तीति वाक्यं व्याख्यातं तस्य सर्वेषु
लोकादिषु हुतं भवतीत्यस्य दृष्टामिदं वाक्यं तत्राह हुतमिति। इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति
वक्तुं वैश्वानरविद्यां स्तौति किंचेति। तत्र वैश्वानरविद्यामहात्म्ये दृष्टांत इति यावत् इषीकायां मुंजमध्यवर्त्तिन्या
स्यैत्येतत्सर्वशब्दव्याख्या। ब्रह्मकर्मणोपि दाहसाम्यं व्याह वर्त्तमानेति। वैश्वानरविद्यायामहाफलत्वे सिद्धे तद्वतो निहे

२८

छां॰भा॰टी॰ १००

त्रं विशिष्यमिति तत्कर्तुः सर्वदोषास्पर्शित्वमित्याशयेनाह। य एतदिति। विद्यामेवं विद्यास्तौति द्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत्।
तत्प्रयुक्तेऽग्निहोत्रस्य स्तुतिरूपो योऽर्थः तस्मिन्नित्येतत्। मंत्रस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति जगदिति। विदुषो वैश्वानरात्मजः सर्वात्मत्वमि-
त्यर्थः॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायां छांदोग्यभाष्यटीका-
यां पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ श्रीशुभमस्तु ॥ ॥ श्रीगोपालकृष्णाय नमः ॥ श्रीसदाशिवाय नमः ॥ श्रीरामचं-
द्राय नमः ॥ ॥ वाजिब्राह्मणाध्यायस्यानंतरेण संदर्भेणास्य संबंधं वक्तुं प्रतीकं गृहीत्वा तं प्रतिजानीते श्वेतकेतुरिति। तमेव
प्रकटयन्प्रथमं तृतीयेनाध्यायेनास्य संबंधं कथयति सर्वमिति। एतद्वृत्तांतरूपोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति
संबंधः। व्यवहितसंबंधमुक्त्वाऽव्यवहितं तमादर्शयति अनंतरं चेति। अध्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽऽख्यायिकातात्पर्यमा-
ह पितेति। पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च प्रष्टेत्येवं विधेयमाख्यायिका सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वद्योतनार्था। पिता हि पुत्रा-
यसारतरमेवोपदिशतीत्यर्थः। कुलस्यानुरूपमित्यादिवचनान्न कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते। ब्रह्मचर्यम- राम॰ १००
ध्ययनार्थमिति शेषः। गत्वेत्यादिवचनान्माणवकाधीनमध्ययनमिति सूचितं। माभूदुपनयनमध्ययनं केवलं
शंकाहनचैनमुक्तमिति। किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह तस्येति। अतः शब्दः स्वार्हविषयः।

अनुमानं कल्पनं व्याहृतं चैतद्युक्तमिति।।किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयतीति तत्राह तस्येति।अतः शब्दः प्रवो
हि विषयः।अनुमानं कल्पनं व्याख्यानेन कल्पकमाह येनेति।अनन्वयानोनुवचनसमर्थः।कर्मे व्युत्पत्त्या करणात्युत्पत्त्याचाद्दे।
शशब्दो व्याख्यातः।।किमित्यधीतसर्ववेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छतितस्य सर्ववेदाध्ययना
दिनैव कृतार्थत्वादित्याशंक्याह सर्वानपीति।तदेतदद्भुतेष्वाभिलाहेत्यतंक्षिपतीति।कथं खल्विति मन्मयमित्यस्यैवाभ्य व्या ४
द्विकारजातमिति।नघथाम्रतिंदेन विज्ञानेन विज्ञातं स्यात्तथान्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन तद्विकारजातं विज्ञातं भ
वतीति योजना।अन्यविज्ञानादन्यविज्ञानमदृष्टत्वादप्रसिद्धमिति शंकते कथमिति कार्यकारणयोरन्यत्वासिद्धेरेव
मिति परिहरति।नैष दोष इति तदेव स्फुटयति यथान्यमन्यसदृश्यादिना।अन्यताभावे लोकप्रसिद्धिविरोधं शंकते कथं
नहीति।वाचारंभणमित्यत्र वाचेति नित्तेी यासप्तम्यर्थे द्रष्टव्या।नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति नाम्नैवेति विकारस्य मि
थ्यात्वे किं परमार्थतोस्तीत्याशंक्याह।मृत्तिकेत्येवेति एकेनैव दृष्टांतेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमनेकदृष्टांतोपादानेनेत्या
शंक्याहानेकेति।न वा इत्याक्षिपती कमादाय प्राचष्टे भगवंत इति तेषामज्ञाने हेतुमाह।यदीत्यादिना।ननु श्वेतकेतोर्गु
णामज्ञानमाचक्षाणो गुरुद्रोही प्रत्यवायी स्यादित्याशंक्याह वाच्यमपीति।गुरूणामज्ञानमतः शब्दार्थः।पक्षि

छां॰भा॰टी॰ १०१ नेन सर्वे विज्ञानं लभ्यते तद्विज्ञायनं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्तुं प्रथमं सर्वस्य सन्मात्रत्वं प्रतिजानीते सदेवेति। सच्छब्दस्य सामान्य
विषयत्वं व्युदस्यति सदिती। तस्य घटादिभ्यो विशेषं दर्शयति सूक्ष्ममिति। आकाशादिभ्यो विशेषमाह। निर्विशे
षमिति। अन्यविशेषविशेषमाह सर्वगतमिति। तस्यैतादृशस्य व्यावर्त्यत्वमेकमिति। प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्ववार
यति निरंजनमिति। निष्क्रियत्वेन कूटस्थत्वमाह निरवयवमिति। यथोक्तवस्तुनि प्रमाणमाह। यदवगम्यत इति। विशे
षणानुसारेणाशंकते किं नेदानीमिति। वर्त्तमानदशायामसत्त्वं जगतो नास्तीत्याह नेति सदा सत्त्वाद्विशेषविशेषणान
निर्वहतीति शंकते कथमिति किं विशेषणासामर्थ्यादिदानीमसत्त्वं जगतः प्रोच्यते किं वा विशेषणस्यार्थवत्त्वं प्रख्या
नेनज्ञाघं हृषयतीदानीमपीति। अर्ध्यस्य विरोधात्र वर्त्तमानावस्थायां जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः। इतीयं प्रत्या
हर्किं स्थितियद्वेदं वर्त्तमानं जगन्नामरूपविशेषणावदालक्ष्यते तेनादिदं शब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयभावेन स्थितमभव राम॰ १०१
तीति। त्वेदमिदमिदानीमित्यपि व्यवह्रियते तदेवं तदग्रे प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दस्य तद्बुद्धेश्चैतावन्मात्रगम्यमेवनाभि
दंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयो भवति। अग्रे सदेवेदमासीदित्यवधार्यते तस्माद्विशेषणाभिदं शब्दबुद्धिव्यावृत्त्यपेक्षं
प्राक्कालीने जगत्यविरुद्धमित्यर्थः। अथावर्त्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे किमितिति तत्रेदं शब्दबुद्धीनक्रमेतत्र

न आह। नहीति। यथा सुषुप्ते काले सत्यपि वस्तुनि संस्कारवद्बुध्योः गोचरस्तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि जगन्नामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन च रू
मिति न व्यवहर्त्तुं शक्यं कारणोपसंहारस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः। सुषुप्ते पि वस्तुनो न सत्वं मानाभावादित्याशंक्याह यथे
ति नहि तत्र वस्तुनोऽसत्वमुच्यते तस्य परामर्शादनुभूतस्यानुभवितृस्वाभावे तद्योगात् किन्तु तत्र विभक्तत्वं वस्तुरूपयते ह
पुरुष्य भावप्रसंगात् तस्तत्र केवलसन्मात्रं व[illegible]ति यथा वा गमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्वं सन्मात्रमुक्तमेवेत्यर्थः। उक्तमेवा
र्थं संप्रतिपन्नेनोदाहरणांतरेण समर्थयते। यथोसादिना। किमिदं सारूप्यापेक्षायां तद्व श्रणाम्याहैकमिति अवतारि
ते लक्षणावाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह। स्वकार्ये निःसजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः। विशेषणांतरमादाय
व्याकरोत् अद्वितीयमितीति विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः॥ यदुक्तं सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तत्रारंभवा
दशंकते नन्विति किं कार्यस्य सत्सामानाधिकरण्यं वर्त्तमानदशायां परपक्षेपि संभवति उच्यते किं वा प्रागवस्था
यामपीति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयं दूषयति प्रागुत्पत्तेस्त्विति लक्षणावाक्यं च परपक्षे दुर्योज
मित्याह न चेति वाक्यद्वयपर्यालोचनया परपक्षासंभवमुपसंहरति तस्मादिति दृष्टांतदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्यात्
दृष्टांतानां कार्यकारणाभेदनिष्ठत्वाच्च वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह स्यादीति। वैशेषिकपक्षासंभवेपि नास्ति

पु·

क्षभा·टी
१२

कपक्षो भविष्यतीति शंकते तत्रेति। असत्त्वस्य तद्व्यावृत्तविषयत्वं वा तत्त्वभावमात्रमिति सतोऽन्यदसदिति द्विजेत
सद्भावादिनापि प्रतियोगिभूतेन सदा स्थितमित्याशंक्याह स दभावमात्रमिति तदेव वैधर्म्ये दृष्टांतेन स्फुटयति यथेति सदिति
यथाभूतमसदिति चेत्ततो विपरीतं रूपमाणां सद्भासद्वेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति यथानेन व्यापिकावदं तिद्धेत्त्व सदसती
भावाभावाविति तैरप्यभ्युपगमाज्जनत्वाबौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिष्टं सदसत्त्वं ताभावोऽसदिति अभ्युपगमाद्प्रतीतप्रतियोगिका
भावस्यात्यंताभाववत्या शशविषाणानास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः॥ तमिममेवैनाशिकपक्षं शिष्यमुखेन दूषयति नन्विया
दिना॥ शिष्योक्तमंगीकरोति बाढमिति भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमसदिति अभ्युपगच्छतां ते बांयसेन युक्तं कालसंबंधाद्यसत्त
ति युक्तमेवत्वयोक्तमित्यर्थः किंचतन्मते यस्य कस्यचिदसत्त्वमिष्टं सर्वस्य चेति विकल्प्याद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयत्य
सत्त्वेति किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्यः किंवा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दू
षयत्राशंकते इदानीमिति साकिं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते किंवा तदभ्युपगन्तुरभावात्राद्यद्भुत्याह न प्रागुत्प सम०
त्तेरिति न द्वितीयः प्रागुत्पत्तेर्जगदसदिति स्याभ्युपगन्तारं प्रत्यभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता १०२
सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसंभवान्न हि प्रागुत्पत्तेस्तस्य सत्त्वे मानाभावः विमतः कालो नभ्युपगन्ता

वाक्यार्थत्वात्संभवतीत्यनुमानादित्याह प्रागुत्पन्नेति। परपक्षं दूषयित्वा वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति नन्वित्यन्व
यायोग्यस्य शब्दार्थत्वे सत्ययोग्यत्वस्य न त्वदर्थत्वे वाक्यप्रमत्वादिति शब्दस्यार्थसिद्धान्ततेऽत्र मीमांसकप्रक्रियया
शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वितीयमिति पदयोरन्वितवाचकत्वायोगादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च पदार्थसंसर्गाद्यात्मनो वा
क्यार्थस्यानुपपत्तिर्वाक्यार्थानुपपत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। सदभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमित्येवा
कां न तद्व्यस्यमेव साक्षादभिधत्ते तन्न वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति नैष दोष इति। नन्वथापि कथमसदादिशब्दा
नामप्रतीतशक्तिकत्वे वाक्यार्थोपपत्तिरित्याशंक्याह सन्निहितपदमिति। एकमद्वितीयमिति श्रुत्यवच्छ्यवदिदमास्ते। ऽद्वितीयशब्दैः स
हत्वेन समानाधिकरणत्वेनेत्याह तत्रेति सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थत्वेऽपि वाक्यमसदेवेत्यादिवाक्यमथैव
दित्याशंक्याह तत्रेति। इवशब्दो यद्वदित्यस्मिन्नर्थे तद्वदिति यत्र कुप्रयोगादित्यर्थः। किमिति वाक्यस्य सदभिनि
वेशनिवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वमेव किं न स्यादित्याशंक्याह नेति। सदभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्य तद्य
त्ता छब्दशक्तिगोचरत्वासंभवादित्यर्थः॥ अन्यपरत्वासंभवे सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं वाक्यस्य सिद्धमित्यु
पसंहरस्यतद्गतिप्राक्काले पुरुषस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि नञ्पदमेव प्रयोक्तव्यमिति

४२

छांभाटी त्मसदेवेदमग्र आसीदिति प्रयुक्तमित्याशंक्याह दृष्टोपि सेति । अथ वासदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्त्वा तद्दृढीकरणार्थं वेनास
१०३ देवेत्यादिनानुवादो यमिति तान्यौ तन्माह । दृष्टोपि सेवाहीति प्रथमे पक्षे न स्मादित्यादिवाक्यस्याप्योभावात् द्वितीयप॰
पक्षोऽत्रहीनस्तत्र कारणस्यासत्त्वमुक्तमिदानीं कार्यस्यापि तद्दर्शयति न स्मादिति । अजायतेति वक्तव्ये कथमुत्पाजा
यतेति प्रयुक्तमित्याशंक्याह अद्भावइति कुतस्तत्खल्वित्यादिवाक्यालोचनायामपि द्वितीयपक्षोऽथाह्यदृत्याभिप्रेत्या
हन्देतादिति । किमनमभावपुरस्सरं कार्यं वादं कुरवदिति प्रमाणाशंकतेयदपीति । अप्रसिद्धविशेषणत्वं मत्वा परिहरतीत
यथेति बीजोपमर्दनांकुरोत्पत्तेरिष्टत्वात्कथमप्रसिद्धविशेषणतेति शंकते । कथमिति । किमंकुरोत्पत्तौ बीजावयवावयवोपमर्दं
तेकिं वा बीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह यतो नावादिति द्वितीयं दूषयति यत्पुनरिति । किं परमार्थेवस्तु किं वासं
वृत्तिसिद्धं नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं । द्वितीयमुद्धापयत्यथ संवृत्त्येति संवृत्तिं विकल्प्य तत्तेकेपमिति । आद्ये भा
वस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वे न बीजत्वासाधकत्वादित्याह । यदीति द्वितीयमनूद्य दूषयत्यपथेति । तत्संप हाम॰
यासं व्रियते आच्छाद्यते सा संवृत्तिर्लौकिकी बुद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा न हि तया बीजावयवानामंकुराकारपरिणामसि १०३
द्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ॥ लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य परमतमेवाश्रित्य शंकते अवयवा इति प्रसत्यावयविन्युपमर्दो यो

ति३

गवस्य यवेषपित्तरयो॥ स्यात्तुल्यत्वान्नेदं ~~चो~~ चोद्यमित्युक्तं रमाहन्नतस्व यवेषित्तितत्त्वे स्फुटपत्ति। यथोतिनच्च स्कास्य सेप
रमावयवीनास्त्यवयवास्कसंत्ये वेतिचेन्नआहवीजावयवानामपीति नहिते षामंकुरजनकत्वमनुपमर्दः स्यादिति वैजेनाह
नद्देव यवानामपीतिन चांकुरजनकत्वं यवयवयपरंपराविश्रांतिमसिद्धयपघत्तेतस्याः कृत्स्नत्वेन तदुपमर्दे सत्कारणाबाधा
पातात् कृत्स्नत्वेपि कार्यत्वे कारणाविरुद्धत्वस्य सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात् कार्यत्वेभावस्यैवदुपमर्दोसिद्धिमत्येव २
नेदुपमर्दे सत्कारणतावाधापत्तिरेवेतिभावः॥ असद्वादस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सद्वादस्य प्रामाणिकत्वमाह सदुद्धीति २
।परमतेदृष्टांतामावमुक्त्वा स्वमतेतत्सत्त्वं च समुत्थितोतीति नन्विति घटस्यापि भावादेवोत्पत्तेरिष्टत्वाद्दृष्टांतासंप्रतिपत्तिरिति
शंकामाह यदीति किंच यद्यस्योपादानं तद्धि तत्रैव प्रत्ययो नत्वन्यत्रानुवर्तेत यथा तथाभावस्येतघटादेरुपादानं तत्सद्रूपमेवी
तत्रानुवर्तेत स्यात्तां नचानुवर्तते तस्मात् सतः सदुत्पत्तिरयुक्तेत्याहाभावेति।भावस्यासत्तामपिंरस्य घटादिकारणत्वम
न्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्भावयति यदपीति तस्मिन्नपि पक्षेन मम्यक्सौतिरित्युक्तमो ६३
हेतसापीति यदुक्तं सद्रूपापानुवृत्तेः सद्रूपा बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति शंकते मद्रूपबुद्ध्योरिति सत्वसिद्धो हिप
वैभाविवं कारणासंकार्यत्वं चोत्तरभावित्वं पुनःबुद्धीनां चासत्वादानंतर्यमात्रेण व्यवह्रियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः

म१

सां.भा.टी. असतो नापि बुद्ध्यादीनामानंतर्येणानिमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतच्च शक्यं संभावयितुं दृष्टांताभावादित्युत्तरमाह न बुद्ध्यादीनामि
१४ ति कुतस्तस्य खल्विन्यादिव्याख्यां आख्यातमुपसंहरत्यत इति एवं असतः सदुत्पत्तौ दृष्टांताभाव उक्तः इदानीमन्यदुपसंह
तामिति शंकां वारयन्नसत इति स्वपक्षसिद्धिमुपसंहरतीति संबंधः सिद्धांतेपि दृष्टांतासिद्धिस्तस्येति शंकते नन्वि
ति यद्यपि मृदो घटोत्पत्तिर्दृष्टांततया पिनमृदो मृदंतरं घटांतरं तानुत्पद्यमानमुपलभ्यते न स्मात्र सतः सदंतरो
त्पत्तिरित्यर्थः। किं सदंतरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव बाध्यते किं वा कारणत्वं सतो निराक्रियते तत्राद्यमंगीकरोति सत्य
मिति द्वितीयं निराकरोति। किं तर्हीति तत्रापि दृष्टांताभावमाशंक्याह यथेति (किं वा कारणत्वं सतो निराक्रियते तत्राद्यमंगीकरोति)
सत्यमिति द्वितीयं निराकरोति। किं तर्हीति तत्रापि दृष्टांताभावमाशंक्याह यथेति कुतस्तत्सद्भावे कार्यत्वप्रसिद्धिनीत्याशं
क्योदाहरणांतरमाह यथा चेति। प्रभेदे रवनिषु तदुप इति संबंधः। सत एव सर्वे प्रकारेणानवस्थाने प्राक्कालिके कार्यस्यासद
वचनमयुक्तं तस्य सर्वदा सत्त्वाविशेषादिति शंकते यद्येवमिति प्रागभव्यस्था हि कारणांसन्मात्रत्वं च कार्यस्याव धार्यतेत राम
था च कारणात्मस्वेव सततत्त्वे नैतेनाकारणावस्थानमित्यंगीकारेपि कार्यस्य प्राक्कालिकं सत्त्वावधारणमविरुद्धमित्युत्त १४
रमाह नैन्वति। कार्यस्य कारणमात्रत्वं चेदवधृतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्यमिति तर्हि सदेवेदानीं जातमित्यसत्कार्यवादिम

नमायात्वमिति शंकते प्रागनमिति कारणस्यैव कार्यरूपेणावस्थानान्न सत्कार्यवादापत्तिरिति दृष्टांतेन परिहरति नेत्यादिना
विमतमृदादानाद्विघनेतरद्वैलक्षण्याबुद्धिविषयत्वाद्घटाश्वबुद्धिविलक्षणो महिषस्तेनास्मि घनेतरत्वाच्च कथं सतत्वेवं।
धीविषयानिर्वाच्यावस्थांगीकारेणासत्कार्यवादापत्तिसमाधिरिति चोदयति नन्विति विलक्षणाबुद्धिविषयत्वस्याभे
दमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनं तात्विकभेदसाधकत्वे दृष्टांतासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह नेति किंच कार्यस्य व्यभिचारित्वेना
नृसर्पादिवन्मिथ्यात्वानुमानादनिर्वाच्यसंस्थानादेव कार्यबुध्यालंबनत्वं सतोंगीकर्त्तव्यमित्याह यदीतितरैवमप्यु
दयतिपघयीतिमृदंतंतरेणापि घटयोः स्वरूपाभावादिति तत्सद्भावार्थं व्यभिचारेणोक्तमित्यादिदृष्टांतं व्यभिचारफलमा
हनस्मादिति दृष्टांतगतमर्थं दार्ष्टांते समर्थयमेवमिति अथोवप्रथमानस्यकार्यस्य कथं सन्मात्रत्वमित्याशंक्याह व्यवचारं
भणोतिकार्यमिथ्यात्वं स्फुटीकर्त्तुं चोदयति नन्विति यथावस्तुसत्तेभ्यो रज्ज्वघवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानमानिकीयमि
षेनथाश्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः सतो मायोपाधिकस्यावयवेभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्य
तेतस्माद्दर्यद्वैतग्रंथं चो ब्रह्मविवर्त्तः संभवतीति परिहरति नैषदोष इति ब्रह्मविवर्त्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलयन्निवा
चारंभणमिति ग्रंथं च मिथ्यात्वे फलितमुपसंहरत्येकमेवेति श्रुतिद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टेत

त्वादिति सत्त्वबुद्ध्यां जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तस्यैतेन निरस्तमित्याह तच्छ्रुतेरिति ईक्षापूर्वकारित्वादित्यावरचेत
नस्याभ्युपगमात्तस्य श्रायत्वेकं स्वष्टत्वमिति पूर्वपक्षः परिग्रमिति वर्जवाद्या वाक्यविरोधाहरणाद्बहुस्यामित्यादि श्रुतिता
त्पर्यं वक्तुं निरस्तमेव चोद्यमुद्भावयति असदेवेति च हुस्यां प्रजायेयेत्यनेनेक्षितुरेव कार्य्याकारापत्ति वचनेनैव शुषि
कोऽस्मितमेतन्निरस्तमिति अतितात्पर्यं रचयन्नुत्तरमाहनेत्यादिना। न ह्येव प्रपंचयति पर्थेत्यादिना। प्रतिज्ञातमर्थम
नुरूपानुसारेणाहृष्टांताभ्यां स्पष्टयति यथा रज्जुरिति। अज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादिरज्ञानमयत्वं चैतद्द्वैता
मिति निरूपस्य सन्मात्राविवेके सत्येवोत्पत्तिर्विचारेण तद्विवेके चानुत्पत्तेर्द्वैतमप्यज्ञानमयमेव तस्मात्तत्त्वं सन्मात्रमधिष्ठानं वाग्म
नसातीतमित्यर्थः।। तस्य वाङ्मनसातीतत्वे प्रमाणमाह यत इति। अन्यस्त्वत्र हिरण्यादिवाक्यमादियराथेः। तैत्तिरीय
सि॰८ कश्रुतिविरोधमाशंकते तेनान्विति। तथापि कथं विरोधधीरित्याशंक्याह निविरुद्धमिति। अस्यां श्रुतौ सतः सकाशात्स्वप्रा
थम्येन तेजः सृज्यमानमुच्यते अस्यां तु तेजस्तस्मात्सतः सकाशादाकाशं प्राथम्येन सृष्टमित्युच्यते तथा च कथ
मिदं मिथो विरुद्धं सिद्धमितीत्यर्थः। तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेणाछांदोग्यश्रुतेर्व्याख्यानसंभवान्न विरोधो सौ नियमहिरजि राम॰
नैषदोषइति। स्वच्छिके मत्याविवक्षितत्वमंगीकृत्योक्तं तद्देवनास्त्यपतीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति पक्षांतरमाश्रि १०५

त्माहाथ चेतितत्रगमकं दर्शयति सदादीनि सदादिकार्यं घटादि तद्धाति स्फुरणानास्ति सदाधेव तु सत्यमिति दृष्टांतोव्याख्यातः
रणाः सतस्तेजोवन्नादिकार्यं नरंतरिकेरणानास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दार्ष्टांतिकेऽपि विवक्षितं प्रमाणीत्यर्थः। तत्तेजोसृज
नेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यांतरमाह। अथवेति नासांत्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीत्यादौ त्रिवृत्करणस्योक्तत्वात्तत्र याणामेव भूता
नामिह सृष्टिरुक्ता तेन चैवं पंचीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्रयसृष्टिश्रुतेरत्यंतरसिद्धाकाशादिसृष्टेरुपल
क्षणावत्रिवृत्करणश्रुतेरपि पंचीकरणोपलक्षणत्वात्तथाच श्रुत्यंतरसिद्धयोराकाशवाय्वोः तेजः प्रभृतिषु अंतर्भावमभिप्रे
त्य लघूपायेन सर्वस्य सन्मात्रत्वं मंतव्यमिति मन्वाना श्रुतिस्त्रिवृत्करणमेवाचक्षाणा तदनुरोधेन त्रयाणामेव सृष्टिमाहेत्यर्थः ते
जसो चेतनस्य कथमीक्षितृत्वमित्याशंक्य वाक्यार्थमाह तेजोरूपेति अपां तेजःकार्यत्वे लोकानुभवमनुकूलयति यस्मा
दिति। पृथिव्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह पार्थिवं हीति। अपां कार्यमन्नमित्यत्रापि लोकप्रसिद्धिं दर्शयति। यस्मादिति
नाऽन्नमसृजं तेत्यत्रापोन्नसृष्टिरूपादिष्टांतेपिताभ्यस्तत्सृष्टिरूपादिश्यते तथा च यो न ह्रूज्यामित्याशंक्याथविशे
षं दर्शयन्नन्नमिति नितत्तेज ऐक्षतेत्यादेर्यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति नन्विति प्राणिषु हिंसाप्रतिषेधवत्स्तुय
हविर्धानवच्चतेजः प्रभृतिषु तदभावात्तेषां क्षीणं प्रकार्यं दृष्टिवस्तेषु तत्र दृष्ट्यभावाच्च नैतेषामीक्षणं ताम्रामाणिकं तथा

८६३

चाप्रवृत्तं वाक्यं प्रमाणीतमित्यर्थः। तेषां गौणमीक्षितृत्वमुपेत्य परिहरति नैष दोष इति सतोपि गौणमीक्षणमुपचा
रप्रायेपाठादिति शंकते नन्विति संनिधेः शब्दस्य बलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति न सदीक्षणमस्येति। तत्प्तं तेजःप्रभृ
तिष्वपि शब्दान्मत्वमीक्षणस्येति चेत्त्याह तेजःप्रभृतीनां त्विति। विमतमीक्षितृत्वं न भवत्यचेतनत्वात्कुम्भव
दित्यनुमानात्तेजोमुख्ये जातीक्षणासंभवात्तत्र श्रुतं तद्दौपचारिकमुचितमित्यर्थः। सांख्योनुमानावष्टंभेन
शंकते नन्विति अचेतनस्य कथमीक्षणमित्याशंक्याह तद्वदिति। अनुमातं कल्पयितुमिति यावत्। कथमचेतने चेतन
वदुपचारस्तत्राह दृष्टश्चेति। आत्मशब्दावष्टंभेन परिहरति नेत्यादिना। आत्मोपदेशोपि प्रधाने गौणो भविष्यतीति शंकते आ
त्मोपदेशोपीति। तामेव शंकां दृष्टान्तद्वारा विवृणोति यथेति। दूरं परिहरन्नस्मिन्नात्मोपदेशो गौणो न भवतीति तन्निष्ठ
स्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह नेत्यादिना। मोक्षोपदेशोप्युपचरितो भविष्यतीति शंकते सोपीति। शंकामेव विवृ
णोति प्रधानात्मेति। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति नयेनेति। उक्तमेव विवृणोति सत्येकस्मि रत्न० १०६
न्निति सतोन्यस्य ज्ञानस्याप्रामाणिकत्वाद्ब्रह्मसतो ज्ञानेन सर्वज्ञानोपदेशोपपत्तिमानित्याह। न चेति। संप्रति हि प्रधा
नज्ञानेन तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य च पुरुषार्थत्वात् ज्ञाने पुरुषाणामपि ज्ञानमुपचर्यते तस्मादेकवि

ज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशश्च शास्त्रे मोक्षोपदेशान्मुख्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह सर्वस्य चेति कथमुपनिषद्द्वारं मोक्षयेत्युच्यते पु
मर्थसाधनत्वानार्थत्वाक्षित्याशंक्याह पुरुषार्थेति तस्यानुमानवादिनः सांख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडाज्जडः पौरुषा
नुपपत्तिरित्याशंक्य नातश्चैतैव सिद्धत्वादुपनिषद्द्वारं मोक्षयेत्यर्थः ॥ श्रुतत्वेमुख्यार्थत्वेवाधकाभावाज्जत्यपरित्यागायोगाद्वि
क्षत्याधिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरितिपरमतनिरसनमुपसंहरति तस्मादिति प्रधानवादासंभवे परिशेषाया
न स्वमतं निगमयति श्रुतत्वादिति । माहाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यत्वोक्तेः संप्रति जीवाविष्टानां भौतिकानामपि परं
परया ब्रह्मकार्यत्वे चेति वक्तुं तान्यनुवदति तेषामिति परिबोध्यायेयेषां गत्यागती दर्शिते तत्र जीवं च स्थानमुक्तं तानि
तच्छब्देन परामृश्यन्ते । तेषां प्रसिद्धत्वद्योतनार्थे त्वल्विति स्फुटं भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति त्युक्तत्वे संबंधः ॥ भूत
शब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषामिह ग्रहणं किं न स्यादित्याशंक्याह तेषामिति । भूतानां प्रत्यक्षत्वमेषामिति
निर्दिष्टत्वे संभवति च पक्ष्यादीनां प्रत्यक्षत्वे तितान्येवात्र भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि तेषां प्रत्यक्षत्वायो
गात्स्पर्थः ॥ तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेषामिति निर्देशानुपपत्तिं समर्थयते तेषामिति तेषां प्रत्यक्षत यानि
देशासंभवे हेतुं तत्माह । देवताप्राब्देति देवतानां परोक्षत्वप्रसिद्धेरेतेषु च देवतापदयोगात्तेषां प्रत्यक्षत्वायोगपत्ति

रित्यर्थः॥ तस्मान्महाभूतानामन्त्रमसम्पृक्तेनोपादानाद्योगादित्यर्थः। अण्डजं पक्ष्यादीत्येतत्प्रत्यक्षेणोपपादयति। पक्षिस
र्पादिभ्योहीति। अन्यदपीत्यत्रोद्भिज्जमुच्यते अण्डजातमित्युत्पन्नं समारभ्याण्डमेव बीजमण्डजमिति प्राकृतेनान्वितिः। योर
षेयोत्युत्पत्तिः अन्यान्याध्येति परिहरति सत्यमित्यादिना। न केवलं प्रकृते एषां व्यवस्था किं तर्हि प्रत्यक्षेऽप्येत्याह दृश्यन्ते चेति
सत्येवाण्डजादौ तज्जातीयमण्डजादिसंतत्या जायते तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्डजाद्येवाण्डजजातिकार
णं। यद्यप्यण्डजाद्यभावेनोद्भिज्जायते तथाप्यण्डजादिभावेऽप्यण्डजाद्यभावेऽपि तद्भवतीति नान्वयव्यतिरेकावण्डजादीनामण्ड
जान्येव बीजानि नाण्डजादीनीत्यर्थः॥ धानाद्युद्भिज्जबीजविषयः। ननु स्वेदजं संशोकजमिति बीजद्वयमवशिष्यते तत्
त्किमिति न व्युत्पाद्यते तत्राह स्वेदजेति स्वेदजमुद्भिज्जायमानं यश मशकादि तदुद्भिज्जेनैव भवति संशोकजं दोऽप्या
जायमानं यूकादि तदण्डजेन भवतीत्यत्र स्वेदजं यूकादि तदण्डजेनैव भवति संशोकाद्देहस्याद्भूमिमुद्भिद्य जातं मशका
दितत्स्यादुद्भिज्जेनैव भो[illegible]स्तथा च नतयो[illegible]थगुपन्यासेनायेक्षेत्यर्थः॥ स्वेदजादेरण्डजादावन्तर्भावस्य प्रापकमा
हैवमिति जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वप्रकारोपप्रामात्तयास्त्वमिदानीं जीवानां विशिष्टरूपेणाब्रह्मकार्यत्वेऽपि न
स्वरूपेणानत्कार्यत्वं ब्रह्मैवोपाधिप्रविष्टं जीवव्यवहारास्पदमित्यंगीकारात्तथाच ब्रह्मणोऽविकारात्तेजोवद्वित्तानं

सेत्स्यति जीवानां च भोग्यायतनानि भौतिकानि कार्याणि तेषां नामरूपनिर्माणं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योत्तरग्रंथमादाय व्याक
रोति सेयमित्यादित्यादिना। यथा बहुं स्यामिति पूर्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरैक्षत प्रयोजनाभावादित्याशंक्या
हतद्वेति। इदानीं महाभूतसृष्टेरनंतरमिति यावद्ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य कारणात्मना मायोपाधिवशात्पूर्वसृष्टस्यानुभूत
लेतत्संस्कारस्य बुद्धिस्थत्वं स्मरणं चेत्यादिनाविरुद्धमिति द्रष्टव्यं। आत्मनेति विशेषणस्य तात्पर्यमाह प्राणेति निर्वि
कल्पकचिन्मात्ररूपा देवता मायावशान्महाभूतानि सृष्ट्वा तेषु यदा प्रविष्टा तदा तदारब्धेषु सूत्रविराट्प्रभृतिषु समष्टिव्य
ष्ट्यात्मसु देहेषु प्रविश्य तत्तद्देहाभिमानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेण च शौक्ल्यादिना संयोज्य पिंडं व्याकरोतीत्याहानुप्रवि
श्येति। देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारित्वात्स्वातंत्र्याच्च संकल्पप्रवेशावयुक्तावितिशंकते नन्विति। किं साक्षादनुप्रवे
शादि विरुध्यते किं वा जीवद्वारापीति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति। साक्षादनुप्रवेशादि नास्त्येव तर्हि कथं तदित्या
कांक्षापूर्वकं द्वितीयं दूषयति कथमिति। देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्यविरुद्धमिति शेषः। अविरोधमेव साधयितुं
जीवस्वरूपमाह जीवो हीति। आभिमुख्येनाहमित्यापरोक्ष्येण तदाभासन्तत्वयाभासः स्वतोपरोक्षश्चित्प्रतिबिंबस्तन्मात्रं जी
वो नामेत्यर्थः। तस्य स्वरूपे ज्ञानादित्वेपि विशेषाद्रूपे साक्षित्वं दर्शयति। बुद्ध्यादीति। बुध्यादिभिर्भूतमात्रादिभि

णा

४६

क्षिदात्मनः संसर्गः स्वेनाजनितस्वतंत्र इति यावत् स्वसनुचिदात्मा कूटस्थे संगो द्वितीयस्थे व्यत्ते सकथं
बुध्यादिविलिर्क्तनमात्रादि इति

कां·भा·टी
१·८ अप्रसंसज्यतेतत्राहाचिंत्येति। सत्वादिविकारैरशक्यचिंतनीयाऽनादिरनिर्वाच्यासम्यग्ज्ञानमंतरेणनाशयितुमशक्यारंडायमाना
यामायाशक्तिस्तस्याविषयत्वेनाश्रयत्वेनचपरादेवतावतिष्ठतेतस्याश्चिस्वनिष्ठमायाशक्तिवशाद्बुध्यादिभिरात्मनःसं
बंधःसिध्यतीत्यर्थः॥बुध्यादिसंबंधफलमाह। चैतन्येति॥तदाभासोजीवशब्दवाच्यःसिध्यतीतिशेषः॥बुध्यादिभिरा
त्मनःसंबंधेमायाशक्तिरुपादानमित्युक्तंतत्रैवनिमित्तकारणमाह देवतेति। आवरणविक्षेपशक्तिसंपन्नाहिमाया
शक्तिस्ततोविद्योदयाद्देशकालाद्यनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोहमितिविशेषाग्रहणमावरणनिमित्तं तत्त्वाबुध्याद्यध्या
सःसिध्यतीत्यर्थः॥बुध्याद्यध्यासस्यकार्यांतरं दर्शयति सुखीतियदेवतर्हि देवतासंसारिणीस्यादितिचेत्सत्यंअज्ञा
नद्वाराबुध्यादिसंबंधमनुभवजीवस्वभावप्राप्यैवससरतीत्याह छायामात्रेणेतियस्यादेवतायाःस्वतःसंसारा
भावंदृष्टांतेनस्पष्टयतियथेत्यादिनातस्याःस्वतोदुःखाद्यसंबंधेऽप्रतिप्रमाणयतिसर्वेइति।उपाधिद्वारातस्याः
संसारित्वेचश्रुतिरस्तीत्याह॥ध्यायतीतिप्रतिबिंबेछायाशब्दप्रयोगान्निध्यात्वमिष्टमितिमन्वानःशंकते अ तांम॰
न्वितितन्नस्याद्वमिष्टमेवेत्याशंक्याहतथेति। जीवस्यास्यात्वेस्वीकृतेसतितस्येहलोकपरलोकैकतद्धेतुधर्मा १·८
सत्त्वहेतुरश्चेतिसर्वमप्याख्यायिपर्थः॥द्विशाष्टरूपेणामिथ्यात्वेपिस्वरूपेणासत्यत्वाज्जीवस्यब्रह्मास्मीतित्वा

नान्मुक्तिः संभवतीति समाधत्ते नैष दोष इति। परन्तु परलोकेहलोकादिमयास्यादित्यत आह। सर्वं चेति। कथं तर्हि तस्य मिथ्या
त्वोक्तिरित्याशंक्याह स्वतइति। यथा प्रपंचो ब्रह्मात्मना सत्योपि स्वरूपेण मिथ्या तथा जीवशब्दवाच्योपि ब्रह्मात्म
ना सत्यः स्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह। तथेति। अथ भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योस्तु भोग्यप्रपंचस्यैव मिथ्यात्वमि
ष्यतामित्याशंक्याह यस्मादनुरूपो हीति। लौकिकन्यायानुसारेण भोग्यप्रपंचस्य मिथ्यात्वे भोक्तुरपि विभक्तस्वरूपे
यातत्वासिद्धेरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेन तद्वैलक्षण्यस्य सन्मात्रस्य सत्त्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः। प्रपञ्चता किंकेह्युच्यते
प्रपंचस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमतिः सत्यत्वे चाद्वैतव्याहतिरिति तदपुक्तन्यायेन निरस्तमित्याह। अतइति। अद्वै
तवादे दोषाभावं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति। व्याकरवाणीत्येतदंतं वाक्यं व्याख्यायतदन्तर्घनासामित्यादि
व्याचष्टे सैवमित्यादिना। व्याकरवाणीत्येतेन निसंबंधः। कथं पुनरिदं त्रिवृत्करणमित्याशंक्य प्रथममेकैकं द्वेधा द्वि
धा विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरभागयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणं विवक्षितमित्याह। एकैकस्यादिति गुण
प्रधानभावानंगीकारे समानपरिमाणास्तु त्रयनिर्मितरज्जुवत्त्रिवृत्करणमेकमेव स्यादित्याह। नन्वथेति। एवकारार्थं द
र्शयति नत्विति गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमुपसंहरन्नुमिति शब्दः। इतःस्फुटगुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमेव व्याप्ति

काप्रा॰टी॰ १०५

त्याह एवं हीति प्र॰ यद्ग्राम प्रत्यपला मेनाधिकं स्यादित्याशंक्याह प्रथमेति सेपमित्यादिव्याचष्टे एवमित्यादिना संक्षेपेण
त्रिवर्गस्य रागाद्यनिष्टापोहाहरणातः स्फुटीकर्त्तु मारभमाणो देहे त्रिवर्गस्य रागाद्यपोहे स्फुटीकर्त्तव्यत्वादेहानीति जैसु प्रथमं तदु
दाहर्त्तु मुपक्रमते नेति ष्ठल्तावदिति कथमुदाहरणानीत्यवधारणामित्याशंक्यानंतरवाक्यमवतारयति यत्नादिति उदाहरणा
शब्दं व्युत्पादयति उदाहरणानामेति तत्रैव शक्तिमवनार्यं व्याचष्टे तरेतादित्यादिना अत्रिवर्गस्य तमो रूपमिति विद्धीति सं
बंधः तत्राग्ने रूपत्रये पूर्वोक्तनीत्या प्र॰ यद्युक्ते मनीति पावते ॥ इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः ॥ अस्यार्थं मुक्तावा
क्तान्यथार्थमाह प्राणिति रूपत्रयविवेकात्प्रागवस्थायाम [illegible] शब्दबुद्धी तद्विवेकादूर्ध्वं तन्निवृत्तिरित्येनमर्थं द्रष्टा
तेन समर्थयते । यथेत्यादिना । अग्निविषये शुभं हि त्यधिककल्पनाया नास्ति निबंधनमिति शंकते । नन्विति । रोहिता
दिरूपत्रयविवेके सत्यग्नेरग्नित्वमपगच्छतीत्यत्र दृष्टांतमाह पथेति । शब्दबुद्धिप्रसंगेपि नशक्तत्यागोस्तीति परिहर
तिनैवमिति तत्र प्रमाणत्वेनानंतरवाक्यमादाय व्याचष्टे । पतदिति । अग्नेर्नाममात्रत्वमनः शब्दार्थः । प्रक्रमपर्यालो
चनायामुदाहरणोप्यनलमक्षीति शंकते नन्विति यद्यपि कूपादेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृ
र्हे ष्णं तदन्नस्येत्यत्र श्रीहियवादेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तेस्यो पत्कृष्णं तदन्नस्येत्युदाहरणं सभवान्नन्वन्न

राम॰ १०५

नेति पीडयतीति नैष दोष इति। तर्हि तेजो विषयमप्युदाहरणमस्तु नीलं किंमित्युदाहृतमित्याशंक्याह। तेजस इति। यद्यपि क्षित्य
युनोदाहरणमुच्यते नोपलक्षणमेव सिद्धेदतस्त्रयाणां रूपवत्त्वेन यथोक्तरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसंभवात्तेजसोऽ
पानप्रदर्शनमत्राधिविषयोदाहरणोपलक्षणार्थेन ननोपेक्षितमित्यर्थः। अबन्नयोरपि त्रिवृत्करणमुपलक्षितं
चेन्नहि तत्र रसगंधयोरसाधारण्यात्तयोस्त्रिवृत्करणमुदाहृतं स्यामित्याशंक्याह। गंधरसयोरिति। यथा पदं तन्त्रयो
भी स्वरं लोहितं रूपं तत्तेजसमस्तद्रूपं प्रयच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति शक्यते रूपं विवेक्तुं न तथा मधुकोरसोगंधो वा तेज
सोयामन्नस्यास्तीति वक्तुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः॥ ननु त्रिवृत्करणयोः त्रिधाथि रूपवत्त्वं यत्सोऽसंभावि
तोनत्कथं तयोस्त्रयाणामसंभवो जिज्ञासत्राह नहीति। संभावितावयितो त्रिषु विवक्तुमशक्यावितिअनुदाहरणौ॥
यावित्यर्थः। नहि सर्वेषु भूतेषु संभाविततयोः स्पर्शशब्दयोरुदाहरणं किं न स्यादित्याशंक्याह स्पर्शशब्दयोरिति
यथा लोहितादिरूपत्रयं त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दत्रयं स्पर्शत्रयं च त्रयाणां विभागेन दर्शे
यितुं शक्यं नो खल्वेकत्रोष्णशीतानुष्णाशीतस्पर्शत्रयं दृश्यते नापि तद्वन्मधुरमध्यमशब्दत्रयमेकत्रोपलभ्य
मित्यर्थः। सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे फलितमाह यदीति यथाग्न्यादि त्रिवृत्कृतं तथा सर्वमेव जगदपि त्रिवृत्कृतमि

त्वं गीकृतं तदाग्नेरग्नित्ववज्जगतोऽपि जगत्त्वमपगतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति योजना। तथापि कथं सन्मात्रपरिशे
षः स्यादित्याशंक्याह। तथेति रूपत्रयव्यतिरेकेण जगतो भाववत्त्वस्यापि रूपस्य पृथिवीशब्दितस्याप्शुक्लरूप
मात्रजलकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेणासत्त्वं पृथ्वीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहितरूपमात्रतेजोविकारत्वात्त
द्व्यतिरेकेणाभाववत्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनासत्त्वं सन्मात्रमेव परिशिष्टमित्येतत्त्रिवृत्करणप्रकरणे वि
वक्षितमित्यर्थः। त्रिवृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिध्यति परिशिष्टविज्ञेयसद्भावादिति शंकते
नन्विति। इतिपदं कथमित्यादिनासंबध्यते। गंधादयः शब्दांता गुणा गुणिभ्यो घनंन भेताः संतीति न सद्विज्ञानेन
तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह। गंधेति। तद्विज्ञानं सद्विज्ञानेनवाप्यादिविज्ञानं तत्र प्रकारांतरं तत्कार्यत्वादतिरि
क्तमिति यावत्। आकाशादेस्त्रिष्वन्तर्भावासंभवात्त्व परिशिष्टविज्ञेयमस्तीति परिहरति नैष दोष इति।
कथं तेजोवन्नेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह। कथमिति। तत्र शब्दस्पर्शयोराकाशवाय्वोश्च भूतत्रयेऽप्र राम०
त्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिं दर्शयति तेजसीति। तेजोग्रहणमबन्नयोरुपलक्षणं तत्रापि स्पर्शाद्युपलब्धे ११०
रविशेषाद्यनुगंधादिज्ञेयांतरमिति तत्राह तथेति भूतत्रये स्पर्शाद्यंतर्भाववदिति यावत्। त्रिष्वेवांतर्भावप

लितमाह। रूपवतामिति। मूर्त्तत्रये रूपवत्त्वात्काशादेरंतर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्थयते नेहीति। अमूर्त्तमौर्वोक्तिप्रकाशं पीहे
मुपक्षांतरमाह। अथवेति प्रदर्शनार्थं पंचीकरणस्येति शेषः॥ कथं पंचीकरणोस्तन्मात्रेषु शेषः सिध्यतीत्याशंक्याह। ए
केतिपक्षापंचाथिभूतानि प्रत्येकं द्वैधा विभज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्द्धा विभज्य भागानितरेषु पूर्वेषु भागेष्वेकैकशो
निक्षिप्यते तेन तत्पंचीकरणं अनुपलक्षितं लभ्यते त्रयाणां पंचानां भागानां पृथक्करणे यंचैव तन्मात्राण्यवशिष्य
न्ते तान्यपि पूर्वोक्तादिभ्यो बाह्यकार्यत्वाज्जगत्कारणाव्यभिरेकेणानसिध्यंतीति त्रिवृत्करणवत्पंचीकरणेपिन्याय
साम्यं सिद्धेस्यसाध्यकारत्वाभ्युपगमेति रेकेणाभावात्तेन विज्ञातेन तत्र यदविज्ञातमेवस्यात्तस्तन्मात्रेष्वपरमार्थसत्वेपरिशि
ष्टं भवतीत्यर्थः। उक्तन्यायेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरुद्धेत्युपसंहरतितदेकांमिति त्रिवृत्करणापरोप्ये
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरुद्धत्युपपाद्य त्रिवृत्करणमुदाहरणांतरेणादर्शयितुमारभते एतमादि त्रिवृत्करणा
मिति यावत्तानेवपुनरिति त्रिवृत्करणविज्ञानवंतो निर्दिश्यंते॥ वेदनप्रकारमेवाकांक्षापूर्वकं प्रकटयति कथमित्या
दिना। अग्न्यादिभ्यः संकाशादिति शेषः॥ यदन्येकरूपं त्वकपोतादिरूपेणासंदिह्यमानमेतत्तत्प्रश्यतेनस्मिन्नपोता
दिसत्त्वरूपेयत्किंचिद्वोहितमिवरूपं गृह्यमाणं पूर्वेषामासीत्तत्तेजसो रूपमिति तेविदित वंत इति योजना॥ अन्यंतदु

७१

श्रीभा॰टी॰ लीस्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञेनं द्वीपांतरादागतं पक्ष्यादीत्यर्थः॥ अग्रग्रह्यमाणामिति छेदः॥ यथा खल्वित्यादिवाक्यं वक्ता
११९ नुवादपूर्वकं भवतारयति एवं तावदिति॥ यथा खल्वेवैके का देवतापुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तथेदानीं तदाध्यात्मि
कं त्रिवृत्करणमेवमेवेति जानीहीति संबंधः॥ आध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमिति शेषः॥ कथं त्रिधा विभज्यमानत्वं कथं
वा तस्य विनियोग इति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना। रसादीत्यादिशब्देन रुधिरादि गृह्यते तस्य कर्मफल
स्य नाडीचरो भोक्तेति हि तात्पर्यानावक्ताम्विति यावत्। कथमन्नोपयोगात्प्रागेव मनसः सिद्धत्वात्कथमन्नो भवती
त्युक्ते तत्राह मनोरूपेणेति॥ मनसोऽन्नोपचितत्ववचनाद्वैशेषिकपरिभाषापि दूषितावेदितेत्याह ततश्चेति॥ मन
सो द्रव्यत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह पदर्थीति। केनाभिप्रायेणानर्हि विशेषामित्याशंक्याह किं
नेहीति॥ तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यात अनित्यत्वे पक्षस्यानित्यत्वमित्याशंक्याह यद्वेति। यद्वा चक्षुरादिवत्सन्न
पि मनसः संसर्गोपलंभाजरयेशस्यानस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशंक्याह यद्वेति॥ आत्मवन्मनसो नित्यत्वं किं न स्या राम॰
दित्याशंक्याह सादिति। भुक्तस्यान्नस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह तथेति। कथं तेजसोऽप्यादि ११९
त्यादेराशनमित्याशंक्या विदितानदृष्टि॥ तैलेति॥ मज्जा शब्दार्थमाह स्थीति॥ योऽणिष्ठः सा वागित्युक्तं व्यक्तीकरो

तितैलवचनादीति॥ भुक्तस्यान्नस्य पीतानामपामशितस्य तैलादेश्च ये अस्थिराष्ठाधातवस्ते मनोवाक्प्राणा इत्येवंप
न ·सिद्धमतस्तेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याहयत इति॥ तेषामन्नादिमयत्वं व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याक्षिपति नन्वि
ति॥ आखुप्रमुखानां स्फुटो दृष्टानां धानुयत्वेऽपि यत्ने मांसभक्ष्यं तत्रैवोदकाद्यं तन्मात्रसंभवात्प्राणादेरन्नमयत्वा
धुपपत्तिमित्युत्तरमाह नैष दोष इति॥ सर्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्कृतत्वस्योक्तत्वान्न तस्य सर्वस्यैव भक्ष्यस्य भक्ष्यत्वपा
त्मत्वसंभवादेकैकं भक्ष्यतोऽपि सर्वभक्षतोपपत्तेर्मनआदेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः। इत्यमेवव्यक्तीक
रोति॥ नहीत्यादिना। उक्तरीत्या मनआदेरन्नादिमयत्वप्रसाधनद्वाराप्रत्ननात्रासन्मात्रपारिशेषप्रत्याप्तितेसजि
ष्वेतकेतुश्चोदयतीत्याह इत्येवमिति। सर्वेषां सान्निधानाविशेषेनस्य मनसोऽन्नांशेनैवोपचिनोतीति नियामा
मिति निश्चयासिद्धेरित्याह नाधायीति। पार्थिवो ह्यंशः पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेषमाशंक्याह यस्मादिति। १२
एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां मिश्रीभूतत्वान्मनसश्च सर्वभूतगुणव्यंजकत्वेन सर्वभूतारब्धत्वात्पा
र्थिवत्वासिद्धेर्नैतो विशेषः संभवतीत्यर्थः। यस्मादेवमभिप्रायः श्वेतकेतोरत इतियोजना॥ मनआदेरन्ना

द्भिमयत्वमुपपाद्य पितृमुत्तरग्रंथमवतारयति तमेव मिति। यदुक्तं मन आदेरन्नादिमयत्वं कथमिति पृष्टे सति
तदिदं यथोपपद्यते तथाऽन्नादिमयत्वं तस्य स्पष्टं तमुच्यमानं शृण्विति योजना॥ मिश्रीभावेपि सूक्ष्म
भागस्य पृथग्भावे कार्यकारणत्वे दृष्टांतमाह दध्न इति॥ दृष्टांतमनूद्य दार्ष्टांतिकमाह एवमेवेति॥ तेजोमय्या
नेन मथ्यमानस्य दध्नो यथाणिमा तथा यथोक्तस्यान्नस्य योणिमेति योजना॥ कथं तन्मनो भवतीत्यु
च्यते आगमयितुमनसः सिद्धत्वादित्याशंक्याह मनोवयवैरिति मन आदेरन्नादिमयत्वमुपसंहरत्यन्नमयं
हीति। अतो भवद्वमि याथार्थमिति यावत्। एतत्सर्वमिति प्राणस्याम्मयत्वं वाचस्तेजोमयत्वं चोच्यते। इद
पत्र देशे प्राणादिसन्निधाना विशेषे कथं मनस एवान्नरसेनोपचयदृष्टेस्तत्रापि समाहितमिति मत्वा
हमनस्त्विति मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमुत्तरग्रंथमुत्थापयति तथेति। अन्वयव्यतिरेका
भ्यां मनसोऽन्नरसोपचितत्वं दर्शयितुमन्नरसजनितां शक्तिं कलात्वेन कल्पयत्यन्नस्येत्यादिना षोडशाहेना
वच्छेदेन षोडशधाकृतस्यान्नं दृष्टवृद्ध्यं। तथापि पुरुषस्य कथं षोडशकलत्वमत आह तयेति। तामेव प्रकृताम

न्नरसकृतां शक्तिं विशिनष्टि पञ्चद्यामितितयासंयुक्तः पुरुषः षोडशकल इतिपूर्वेणास्य संबंधः।अन्नरसजनितैर्मानसशा
क्तिप्रयुक्तैः सैघातस्य सामर्थ्यमित्यत्र वाक्यं प्रमाणयति वृश्च्यतिचेति।आयोल्लामोस्याप्तो।यायीयावच्छं प्राप्याप्तामवति
तावदेवास्य दृष्टेत्यादिव्यवहारः संभवतीत्यर्थः।उक्तेऽर्थे लोकानुभवमनुकूलयति सर्वस्येतितदेवस्पष्टयति मानसेने
तिकिंचके चिन्मानसेनैवबलेन ध्यानाहारादहर्षप्रतेतत्त्वध्यानमन्त्रं पर्यायोपरिनिष्पन्नमन्त्रस्यैवदेहादिरूपेणापरि
णतत्वादित्याह ध्यानेति। एवं यानानिकंतत्त्वासोऽशकलशब्दार्थमाह। अतइतियतोऽत्रकृतं मानसंवीर्यमतस्तदे
वषोडशधाविभज्यकलायस्येति योजना। एतत्स्वदेनान्नकृतं मानसंवीर्यं परामृश्यते। विच्छेस्यते विच्छेदै मापत्स्य
तेयस्मात्तस्मादपः पिबेतिपूर्वेणास्य संबंधः॥ अपांपानपरित्यागे प्राणविच्छेदकारणमाह यस्मादितिप्राणाख्या
म्मयत्वेपिकिमित्यपांपरित्यागेतस्योच्छेदस्तत्राह।नहीति। कृशाघप्रतिभानंतत्रेत्युच्यते ईषदपिनदहेकुतो
बहुदहेदिति योजना। प्रकृतिर्ज्येतिकेः अन्नोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः। अनुवृत्तिर्न्वयोऽन्नोपयोगे
मनसः सामर्थ्यमितिभेदः। मनसोऽन्नमयत्वमुपपाद्यपितत्पुष्पक्रान्तमापोमयः प्राणाद्याद्विकथमिहोच्य
तेतत्राह। यथेतादितिविद्यासमाप्तिमंतरेणाकथं दुर्विज्ञानमित्याशंक्याह। द्विरभ्यास इति। त्रिवृत्करणानियो

यद्विषयमवांतरप्रकरणंपरिसमाप्यमहाप्रकरणंसद्विषयमेवा॥नुवर्त्तयन्मनसोल्पयेसुषुप्तौजीवस्यसत्संप
त्तिंवक्तुंमनउपाधिकस्यमुक्तमनुवदतियत्रेति।उपाधेःस्वरूपमुक्त्वासंचारयतितन्मनइतिउपाध्युपहि
तेकार्यकरणत्वंदर्शयतियत्रायमिति।मनसोभावेजाग्रत्स्वप्नव्यवहारासिद्धिरित्युक्त्वातदभावेसुषुप्तिमवतारय
ति।तदुपरमेचेति।आत्मनिमनोवशादेवदर्शनादिव्यवहारेणस्वास्थ्येनेत्यत्रबृहदारण्यकश्रुतिंप्रमाणय
ति।तदुक्तमिति।द्वितीयेवाक्येसधीरित्येतदुपपद्यते।तृतीयेतुविचारमयोमनोमयइति।चपदद्वयमुपजीव्याह
नन्वेवंमरणिकावस्थासमनंतरवाक्यमात्मन्येतस्येति।तत्रसुत्रायेत्यत्रतस्यांदेवतायांतदवस्थानमितितदर्था
र्थः।तत्रेति।द्वितीयपक्षोक्तिः।अर्थादिति।स्वप्नस्यापिकार्यस्यसतत्वंकारणात्तत्रसुषुप्तमेवसुषुप्तावस्थितमो
क्षानंबीजंस्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापादानमनात्।द्वितीयव्याख्यानेसुषुप्तमेवार्थवशात्प्रतीत्यर्थः।इतश्चस्व
प्नांतशब्देनसाक्षात्सुषुप्तमेवोक्तमित्याहस्वमिति।नन्ववस्थांतरेपिस्वमपीतोभवतीतिवचनम राम०
विरुद्धमितिचेन्नेत्याहनैहीतितत्रापिकथंस्वापःस्यादित्याशंक्याहतत्रेति।स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यमि ११३
द्धमर्थंनिगमयत्यतइतिनन्वस्वप्नांतशब्दोबुद्धांतशब्दवदवस्थास्वप्नमेवाचष्टेतदापिस्वमपीतोभवतीत्य

विरुद्धं स वै राजीवस्य सद्रूपब्रह्मप्राप्तेस्तुल्यत्वादनेनाह यत्रेति। स्वप्नदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति पु
ण्यापुण्यपापोर्हीति न्यक्तं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किं विविधादिभिरिति नात्र स्वाप्नयः संभवती
त्याह पुण्यापुण्ययोश्चेति न हि स्वप्नव्रत्तस्य युक्तेऽपि स्वाप्नयं स्यात्तत्रापि कामकर्मादिसंबंधसंभवादित्याश
क्याह ज्ञानेच्छाजन्यमिति सति जीवस्य कथं देवत्वाभावः संभवतीत्याशंक्याह मननस्येति तस्मात्तस्य स्यैतः प्राप्त्ये
व्याख्यानः तेन परामर्शहेतुमेव स्पष्टयति स्वमात्मानमिति स्वापितिनाम निर्वचनफलं दर्शयति गुणेति स्व
प्ते स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासंभवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसंगात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमि
ति पृच्छति कथं पुनरिति ज्वरादिरोगग्रस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः श्रमापाकस्य सुप्तं च श्रमापनोदावस्था
नं तथा च तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धेत्याह ज्वरादीति संगृहीतं समाधानं विवृणोति जागरिते हि
ति करणानामनेकव्यापारनिमित्ता ग्लानिर्भवतीत्यत्र मानमाह श्रुतेश्चेति॥ अनुभवसमुच्चयार्थश्चकारः सु
प्तावस्थायां करणानामुपरतौ प्रमाणमाह। तथा चेति सुषुप्तौ प्राणस्यापि व्यापारादिविदुपसंहृतत्वमाश
ङ्क्याह करणानीति अन्यथा मृतिभ्रान्तिः स्यादिति भावः जीवस्यापि बाह्यव्यापारः स्यादिति चेत्तत्रैवं करणाभावा

दित्याहतदेतिननु सुषुप्ते श्रमापनोदमात्रं न स्वरूपावस्थानं तत्कुतो लौकिकी प्रसिद्धिरित्याशंक्याह।नान्यत्रे
तिउक्तमर्थे लौकिकदृष्टांतेन स्पष्टयति दृश्यते हीति बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि सुषुप्त्यवस्था
यामवस्थाद्वयजनितश्रमापोहार्थं बलनीडप्राप्तिर्गम्यत इत्याह तद्यथेति तत्रेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते यथो
४ जी क्तोर्थो हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं तस्मिन्निति यावत्।स शब्दो दृष्टांतविषयः शकुनिविषयो वा।अप्राप्ये
तिच्छेदः।पथ्यामंचाक्रोशनेन मंचस्थो देवदत्तो लक्ष्यते तथा तन्मन इति मनसि स्थितो जीवो लक्ष्यो भक्ती
त्याह मंचाक्रोशनवदिति।न केवलं प्रकरणाद्याशब्देन परा देवता लक्ष्यते अन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्या
ह।प्राणस्येति।प्राणशब्देन परदेवता लक्षणायां फलितमाह तदिति प्राणमेवोपश्रयत इति विद्यानात्मत्व
त्रहेतुमाह प्राणबन्धनमिति।वर्तमानस्थानं तत्वोक्तमुच्छाययत्येवमिति।आह अशनापिपासे सोम्ये
त्यादि तिशेषः।किमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं प्रत्येवमाहेत्याकांक्षायामाहान्नादीति।अन्नादीनि कार्याणि
कारणान्यवादीनि तेषां यथा परंपरातन्यापि जगतो यत्सत्त्वं क्षरणमस्तीति दर्शयितुमिच्छन् पिता पुत्रं प्रत्य राम ११५
शनेत्यादिकं वाक्यमाहेत्यर्थः।अशनेत्यस्य सन्तत्वाभावेपि कथं तदर्थो व्याख्यायतेत्राह सन्निति

पकारस्य लोपे नास्मिन्प्रयोगे मन्थप्रत्ययः प्रयुक्तस्तथा च तदर्थोऽग्निरविरुद्ध इत्यर्थः ॥ तत्राशनायापिपासयोः
सत्त्वं विज्ञापयति। यत्तेति सामान्येनोक्तं नाम विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति किं तदिति। यत्काठिनमन्नं पुरुषे गाशि
तं तत्पीनाश्रायोनयंतइति संबंधः। तदेति परिणामावस्थोक्तिः रथोत्पन्नस्य भुक्तस्य जीर्णत्वानंतयमुच्यते क
थं तदानाश्नो गौणात्वं तदाह जीर्णे हीति। तिनद्यथेत्यत्र तच्छब्दार्थमाहनयत्वेति। एतस्मिन्नर्थे दृष्टांत उच्यत इति शेषः
। अशनायेति कथमयामाख्यानमशनायाइति हि वक्तव्यं तत्राह विसर्जनीयेतितत्रेत्यस्य व्याख्यानमेवं स्त्री
त्यपामशितमनेन त्वे सतीत्यर्थः। अद्भिः पीतानामिरिति शेषः सत्रेति शरीरनिर्देशः। अन्नस्य देहमलत्वमाकां
क्षायत्वं कं सुस्वादयति कथमित्यादिना। तथा पुरुषभुक्तान्नवदिति यावत् तथापि कथं सतो मलस्य सिद्धिरि
त्याह यावितिसतो मलत्वस्य वास्तवं रूपं दर्शयत्येकमिति तस्य सर्वकल्मषाधिष्ठानत्वेन परिणामवादं शुद्धस्यान्नि
यस्मिन्निति अध्यासे मलकारणमाह विधयेति प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायतनाश्चेत्युक्तमर्थे दृष्टांतेन स
मर्थयते। नहीति सत्प्रतिष्ठाः सदायतनाश्चेत्यनयोरर्थे भेदाभावमाशंक्याह अंतं चेति। प्रतिष्ठाशब्दस्य ल
यवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः। लयशब्दस्य सुषुप्त्यादिविषयत्वं वार

यत्तिासमाप्तिरित्तिसम्यगाप्तिः समाप्तिरितिप्राप्तिरत्र विवक्षितेति शंकां वारयत्यवसानमितितस्याभावेन
तुच्छत्वमुत्पलं निरस्याति। परिशेषयति अन्नात्मशुंगद्वारा सतो मूलस्याधिगतेरनंतरमिति तच्छब्दार्थः। पिपास
तीत्येतन्नामा पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना। कथं पिपासतीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौणमित्याशंक्याह द्रवी
कृतस्येति। भवत्वपां तेजसा शोष्यमाणत्वं किंतूवतेत्याशंक्याह नितरां चेति। तदा पानेछावस्था या पिपासेत्यर्थः
॥तेजसोपशुद्दकनेतरत्वमुक्तं तत्र श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे। तदेतत्राहेति उदन्यमिति वक्तव्ये कथमुदन्येत्युक्तं तत्र
त्राहोदन्येतीति तत्रापि तेजसः स्य यीत्येतत्। पथाशनायेति छांदसं तथा तेजस्युदन्येत्यपि छांदसमेवेत्याह
एवं वदतीति। अन्नद्वारा सतो मूलस्याधिगमवदंबुद्वारापि तस्याधिगतिरस्तीत्याहा यामपीति तेजःशुंग
द्वारापि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह। सामर्थ्यादिति। त्रिवृत्करणप्रकरणादिनियावत्शरीरस्य भक्ततत्रयक्तो
यत्वमेतत्छब्दार्थः पथापर्वमन्नशुंगेन देहेनाप्नाख्यमूलं गम्यते इत्यादिश्याख्यातं तथा तेजःशुंगेन देहे राम॰ ११५
नतेजोमूलं गम्यत इत्यादिव्याख्येपमित्याह एवं वदतीति। वज्रांशुंनुवादएवैकं कथमित्याशिवाका मासते एवं
हीति। इत्युक्तायाः नामकृपप्रसिद्धद्वारेणापयोज्य देहाख्यशुंगस्यान्नादिकारणानां परंपरया सदाख्यं मूलम्

क्त विशेषाणां सन्मूर्त्तमन्विच्छेत्तु पदेशेन भूवेन केनचित्त्वायपि त्वाद्यवस्थायां शरीरमेकैकमन्तारब्धमित्याक्षेपे
प्राप्तेयदस्मिन्नाकरोतीति जः प्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण संघातस्योपचयकारित्वं वक्त
व्यं प्राप्तं नादेहस्य वे शरीरेषु सर्वभूतकार्योपलंभाद्य वस्थायां प्रमाणाभावात् दृश्यमाने संघाते कस्य भूतस्याकि
यत्कार्यमित्यपेक्षायामन्नमशितमित्याद्युक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना। सतोमूलस्यव्य
वहारसत्यत्वं वारयति परमार्थेति। वस्तुतो नाविद्यासंबंधस्तस्यास्तीत्याहाभयमिति। अविद्याकार्यसंबंधोपिप
रमार्थतो न तस्यास्तीत्याहासंत्रासमिति। उभयसंबंधाभावे समुद्भवान्निखिलदुःखत्वेनयरमानंदत्वं तस्यासिध्य
तीत्याह निरायासमिति। पूर्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति नत्रैवेति किंतदन्नमशितमित्याद्युक्तं तत्राहान्नादीनामिति
सीमन्धातुकं त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशुक्राख्याः सप्तधातवः तेषां संहतिरूपमित्यर्थः। तेजोबन्नकार्यभूत
देहस्यैवान्नाहारस्यान्नत्वं निरूपितमिदानीमरणाद्वारेण पितन्निरूपयितुमारभते सायमिति। तेजहेत्युपक्रमवहम
नंतेति स्फुटं। वाग्व्यापारस्यमनसि लयेहेतुमाह। मनः पर्वेकोहीति प्राणसंपत्तिर्मनसस्तदधीनत्वं। मनोव्या
पारानिरुपवक्षणानदेनुच्यते। प्राणाश्चतदेत्यविसंभोवस्थाकथ्यते। कथं प्राणस्यस्वर्गतिमुपसंहृतवान्
^ढ

करणात्वं न स्यात्। संवर्गो विद्यायामिति। तत्राहि प्राणाः संवृङ्क्ते वागादीनीन्द्रियमनोयुक्तं तस्य स्वात्मन्युपसंहृतकरण-
त्वमित्यर्थः। तेजसीति भौतिकमाध्यात्मिकं तेजो गृह्यते जीवतीत्याहुरिति संबंधः। सकरणस्य सप्राणस्य च
मरतसर्गस्य परस्यां देवतायां उक्तक्रमेणोपसंहारे पि जीवस्य। किमायातमित्याशंक्याह। तदैवमिति। तस्यांप-
रस्यां देवतायां उक्तेन क्रमेणातेजस्युपसंहृते सतीतियावत्। स्वमरत्वं मनसो मरत्वं मरतयं चकं। निमित्तो यसंहा-
रादन्यत्र निमित्तं मनो विवक्षितं। सत्सं पन्नस्य सत्याभिसंधेर्न पुनरुत्थानमित्येतत्तदृष्टांतेन स्पष्टयति पये-
ति। अभयं देशं प्राप्तो न पुनः सभयं देशं गंतुमिच्छतीति शेषः। यस्त्वनृताभिसंधो यथोक्तयानीत्यानस-
त्संपन्नस्तं प्रत्याह तत्रैवत्विति। अस्यैति षष्ठ्याः सर्वज्ञगकृत्कमसंसारी संसारी चेति छेदः। सत्तादेर्विशेषं दर्शि-
यति परमार्थेति। कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यस्तमयात्विकमिति शंकं वारयति सत्वमिति तत्वेन स-
हितमपि सत्त्वमित्याशंक्याह यायात्म्यमिति कथमेवमर्थत्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राह आत्मशब्दस्ये-
ति। सतोभवत्वात्मत्वं ममतु किं स्यादित्याशंक्याह तदिति संदेहास्पदमेव विशिनष्टि अहन्यहनीति संदेहे हे-
तुमाह येनेति तेन संदिग्धमेतदिति वक्ष्यमाणसंबंधः। संदेहव्यावृत्तिस्ताहि कथमित्यत आह अतदिति पुत्रस्य

प्राप्तसंदेहापोहार्थमुत्तरग्रंथमुपक्षिपयत्येवमितियथेत्यादिदृष्टांतमवतारयतिपन्यच्छसीतिप्रत्यहंसुषु।
प्तेसर्वाः प्रजाः सत्संपद्य सत्संपन्नाः स्मोवयमितिन विदुस्तदज्ञानं कस्मात्कारणादितिपन्मांपृच्छसितत्रेद
शृणु यादृशं ज्ञाने कारणमस्ते दृष्टांतं शृणु त्वमिति योजना। यथा सदृष्टांतः स्पष्टोभवति तथोच्यते इत्याह य
थेति पुनर्मधुपदं क्रियापदेन संबध्यादावज्ञाने कोधप्रदर्शनार्थं। मधुकृतो मधुलिह्वा रक्तवमाकांक्षाय
वैकं दर्शयति कथमित्यादिनानानागतीनांनानाफलानांइत्येतद्धरसानांकृष्यमेकत्वेत्याशंक्याह मधुत्वेनैकतारू
६५ वस्यार्थं इति मधुत्वमिति। यथेत्यादिव्याचष्टे तेरसाइति उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टांतेनस्पष्टयति यथाहीत्यादि
नाडहैति प्रकृतदृष्टांतोक्तिः। दृष्टांतमन्यथाप्रतीतिकमाह यथेति। रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेत
नवतामेव दृष्टांतः स्यादित्याशंक्याह यस्मादिति एवंयथोक्तरसदृष्टांतवशेनेति यावत्तेननानामयिसुषुप्त्या
दौना प्राप्य एकं दितनयारसतुल्यत्वान्नेषाविवेकानर्हावस्थापत्तिमात्रेप्रकृतमुदाहरणमविरुद्धमितिभावः।स
तासंपन्नानामपि पुनरुत्थाने मुक्तानामपि नतत्स्यादित्याशंक्याह संसारिणइति। मयपरपोलिमेत्यादावताराय
नि।तां प्रजाइति इतः सद्विज्ञानरहितेभ्यः सकाशादिति यावत्।। यमराभावमितितच्छब्दो ध्याहर्तव्यः। प्रश्रं

तरं दृष्टांतवत्ताद्रुश्यापयतीति यथेति। सतो ह्यागतानामस्मीत्युत्थितस्य ज्ञानाभावं दृष्टांतेनोपपाद्यादर्पितमुत्तरग्रंथमु
त्थापयतीत्युक्तश्रुतिश्चागमनावध्यपरिज्ञानं तत्रेत्युक्तं। प्रकृतं रंध्राविष्टं दृष्टमिति विनष्टादिति लोके दृष्टमिति
संबंधः। जीवात्मप्रत्यहं सुषुप्त्यवस्थायां मरणप्रलययोश्च कारणाभावं गच्छंतोपि न विनश्यंतीति यदेत
न्मे स्थितियोजना। जीवविनाशशंकमानस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति तथेति जीवस्यनाशाभा
वं वक्तुमादौ दृष्टांतमाह अस्येति। ननु रोगग्रस्तायां वा तोयहृतायां वा शाखायां प्राणोपसंहारे पि तु नो जी
वोपसंहारः संभवति तत्राह वा गिति। ननु वृक्षे जीवस्य सद्भावे तत्रोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ तत्रैतस्य सत्वे
न कुतस्तस्य मतं तत्राह जीवेनचेति। रसस्रावणावधेयादिति संबंधः। वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वे लिंगमित्यस्योत्तरा
चित्रदीयामेकां शाखां जहातीत्याशंक्याह अशितेनेति। जीवोपसंहारे लिंगमिति शाखा शुष्यतीति तत्राह जीवा
स्थितीनीति। जीवस्यास्थितिर्निमित्तं यस्येति विग्रहः। तथा शाखायामुक्तप्रकारेणेति यावत्। यत्तु वैशेषिकैर्वना
शिकाभ्यां स्थावराणां निर्जीवत्वेनाचेतनत्वमुक्तं तदेतान्निरस्तमित्याह वृक्षस्येति। आदिशब्दो वृद्धिमारा
दिसंग्रहार्थः। स एष वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टांतश्रुतिः। श्रुतिदृष्टांतविवक्षितमंशमनघस

ष्ठीति क्रमाद्यथा[illegible]थेत्यादिना जीवस्य सुषुप्ते नाशाभावे दृष्टांतरमाह कार्यशेषे चेति तस्मिन्सति सुषुप्तोत्थिता
पुनरुत्थितस्य कार्यस्य शेषोऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममासमाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समापनदर्शनाच्च स्वापे जी
वो न नश्यतीत्यर्थः। मरणात्प्रागेव तन्नाशाभावे दृष्टांतरमाह। जातमात्राणामिति। आद्यश्चकारः समुच्चये द्वितीयो वधा
रणे। जीवस्य प्रलयात्प्राग्विनाशे कारणांतरमाहाग्निहोत्रादीनामिति इतिशब्दो जीवस्य नित्यत्वोपसंहारार्थः। य
दुक्तं सन्मूलाः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति कथं पुनरिति निरिक्षरायोने कार्यकारणत्वमिति शंकमानं प्रति बोध
यितुमुत्तरं वाक्यमुपादत्ते यथेति स्थूलस्य कार्यस्य सूक्ष्ममुख्यकारणत्वमेतदित्युच्यते। अस्य सौम्य महतो
वृक्षस्येति प्रवृद्धं वृक्षं परामृश्य तद्दर्शनि। यमेतमणिमानं न निभालयस एतस्याणिम्नो बीजस्येति संबंधः। त
थापीत्यत्यंताणुत्वाद्दर्शनेयोत्यर्थः। अत्यंतसूक्ष्माद्बीजादत्यंतस्थूलस्य वृक्षस्योत्पत्त्ययत्नलंभो नः शब्दार्थः।
सन्मूलाः सोम्येत्यादिश्रुत्या दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे सिद्धे ब्रह्म मन्तरेणापि तन्निर्णयसंभवा
त्किमिति श्वेतकेतुः श्रद्धत्स्वेति पित्रा नियुज्यते तत्राह यद्यपीति सन्न्यायमपि श्रद्धीयां कथं बाह्यविषयासक्तम
छां मनसोऽसंतसूक्ष्मेषु अर्थेष्ववगमः स्यादित्याशंक्याह। श्रद्धायां त्विति मनःसमाधानवशाद्बुभुत्सितस्यार्थस्या

५६

छां०भा०टी०
११८

वगतिरित्यत्रबहुतरापकृष्टातिसंवादयत्यप्सुत्रेतिप्रत्यसतोनुपलभ्यमानसान्तोलीनीतिमन्वानःशंकतेयदीप
दीतिअत्रानुपलभ्यमानस्यापिसत्त्वमाशंक्याह।इत्येतदितिअप्रत्यक्षस्यापिजगन्मूलस्यास्तित्वंप्रतिपादयि
तुमुक्तस्यैवार्थस्यभवतारयतितथेतिनोपलभ्यतेस्वेनप्रकारेणेतिशेषः॥इतीममर्थंप्रत्यक्षीकर्तुंयदीक्षमित
हिदृष्टान्तमत्रस्पष्टीविनियोजना।रात्रेरस्तुपानन्तर्यमथशब्दार्थः।जगन्मूलंस्वतोप्रत्यक्षमपिप्रत्यक्षमुपाया
न्तरेणेतिपित्रोक्तोर्थस्तंप्रत्यक्षीचिकीर्षुर्घटादावुदकेपिंडरूपंलवणंरात्रौप्रक्षिप्यतदन्यथानंतरंप्रातःका
लेपितःसमीपंप्रवेतकेतुर्गतवानित्याहसहेतियथातत्पिंडरूपंलवणंप्रक्षेपात्प्राग्भूजेथानविज्ञानवानितिसं
बंधः।उदकेप्रक्षिप्तंलवणंविमृश्यापिनाविज्ञायतेचेदसदेवतर्हिनास्तीत्याशंक्याहविद्यमानमेवेतिकिमिति
नहिचक्षुषास्पर्शेनवानोपलभ्यतेनत्वाहाप्सिति।कथंतर्हितस्यविद्यमानत्वमवगन्तव्यंतत्राहयथेतियदाविपि
डरूपंलवणमुदकेक्षिप्तमवमृश्यापिचक्षुःस्पर्शनाभ्यांनलंवेत्सितथापितत्तत्रविद्यतएवयतस्तस्याप्यामा
स्वमातामपितत्रोपायान्तरेणोपलभ्यतेइत्येतमर्थंपुत्रंप्रत्याययितुमुत्तरंवाक्यमित्यर्थः।यथाशब्दोपद्यपीस
द्धेतद्दृष्टान्तादिव्याचष्टेलवणमितिवर्जनइतइतीदंवचनंबुद्ध्वाजगामेतिसंबंधः।दृष्टान्तमन्यदपीत्यर्थेतिकमाहसे

राम०
११८

वमुक्तवंतमित्यादिनासतोजगन्मलस्यास्मिन्देहे सत्वं व्यापकत्वमवगमेतेतदाह वावेतिअत्रवाचेत्यादिनात्रैवक्लि
लेत्यस्यपौनरुक्त्यमाशंक्याथेविशेषं दर्शयति यथाचेत्यादिना। उपायांतरजिज्ञासयापृच्छति यद्येवमितितर्हीत्य
ध्याहृत्य पतस्येत्यादिनासंबंधः। सतोमलस्योपलंभेनुपलंभेवाप्ति स्यादित्याशंक्याश्यद्दष्टंमात्यादिति बुभुत्सित
मुपायमुपदर्शयितुमुत्तरग्रंथमवतारयति तथेतियथापमुपायः शक्यो ज्ञातुं यथालोके प्रदर्श्यते दृष्टांतद्वारा हपर्येति।
तमेव दृष्टांतं व्याचष्टे हे सौम्येतियथादित्यमोपेतो यत्किंचिदिति सिमुखो विक्रोशति तथासतत्र विक्षिनेदेशे शब्दं
कुर्यादितिसंबंधः। प्रादि-त्यस्यार्थमाह प्राग्गेचइति। नस्येवविवक्षितमर्थं कंपति प्राप्नुवइति वक्ष्यमाणाप्रक्रि यद
रैविकल्पाघोवाशब्दः॥ यथाबंधनं बंधनमनुसत्त्येति यावत्। पंडितोमेधावीति विशेषणाद्वयस्यावछेद्यं दर्श
यतिनेतरइतिव्याख्यानं दृष्टांतं सौतंसोपस्कारमनुवदति यथेत्यादिना दार्ष्टांतिकं व्याचष्टे एवमितिआदिशब्दे
नवा याकाशो गृह्यते। मयट्च विकारार्थः। देहाराज्यस्यानेकानर्थसंकटत्वं कथयतिवातेनेति॥ शीतोष्मादीत्या
दिपदेनरागद्वेषादिद्वंद्वंगृहीतं तेनानेकेनद्वंद्वेनजातेसुखदुःखं चतदुपेतमिदं देहाराज्यमित्येतत्॥ बंध्वादीत्या
दिशब्दोमित्रक्षेत्रादिविषयः सुखापासुखापादे त्यादिपदंश्वविद्याकामवासनासंग्रहार्थं। देहाराज्यप्रविष्टस्यजं

शां॰भा॰टी॰ तोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं संसूचयन्नहमित्यादिनाज्ञानस्य सदाद्युः विलक्षणं कां वा रूपतिं कथं विद्वेवेति। आपाततो ब्रह्म
११८ विन्मात्रेणामुक्तं धनत्वासिद्धेर्विशिष्टानधिव्रह्मलिङ्गमिति यद्वा सादयति तदा सुखी स्यादित्युत्तरत्र संबंधः। संसारवि
षयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं तस्य मार्गो विवेकः सद्यस्याचार्येणादर्शितो विद्वान्‌ सदर्शितसंसार।
विषयदोषदर्शनमार्गः। आचार्येण साधनचतुष्टयसंपन्नस्याधिकारिणः संसारान्मोक्षितलप्रकारं दर्शयतः
लिनासीति। यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाप्याचार्योपदेशजनितातिशाय दर्शनात्तदुपदेशो वगत्यं
तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुरुपदेशमात्रापेक्ष्यना वगत्यंत वाक्यार्थधीस्तस्य प्रमाणाद्यसंभावनानिरसनस
मर्थो विचारो मेधावि शब्देन विहितः तस्य अज्ञातिशयवति प्रयोगादिति भावं पुरुषप्रयत्न येहेतुमाह। सामर्थ्यादि
ति। अक्षाद्युपपदेः सत्त्वज्ञमपुरुषप्रयोगस्यानुपपत्ते दोहादि स्थित्यनुपपत्तेर्वेत्यर्थः। यावदित्यादिवाक्यार्थ
स्यापयति येनेति यत्स्वेवादिति सामर्थ्यात्पुरुषप्रयत्नापेक्षयति अर्थशब्दस्य सत्संपन्ने देहमोक्षादानंतर्यमर्थो राम॰
भविष्यतीत्याशंक्याह। नहीति। अर्थसंपन्नस्य उत्तिविदेहमुक्तिर्मुक्ता मासि यतिनन्विति। अप्रवृत्तफलानीति छेदः। ११८
उत्पन्ने चेति ब्रौरीरोप्यर्थः। विमतानि कर्माणि ब्रह्मज्ञानेन नक्षीयंते कर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्यपेक्षेसीपंते चास्मके

^ वस्था

मोरितिज्ञानाग्निःसर्वकर्माणीत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टतेतिशंकते।अथेति।अतिप्रसंगान्तरमु
तिस्मृत्योर्यथाश्रुतार्थत्वेनिबारिहरतितदेतिज्ञानस्यानर्थकत्वमुक्त्वापक्षांतरमाह।देशांतरेति।यथाग्राममप्राप्नुया
योऽध्वोरथोवेतिज्ञानेसत्यसत्यंतरायेकस्यचिदेवग्रामप्राप्तिर्भवतिनत्वेवंतरायवतस्सतत्त्वज्ञानेपितत्प्राप्तिर्येयात थास
मुत्पन्नज्ञानस्यापिकस्यचिद्देवभोगेनक्षीणकर्माशयस्यमोक्षेनज्ञानमात्रादित्यनियमेतेलवामित्यर्थः।वमेतदे
तोरप्रयोजकत्वंवस्तुत्तरमाहनकर्मणामितिसंग्रहवाक्यमेवप्रपंचयन्नादौनकर्षैस्फुटयतियदुक्तमितितत्रहेतुमा
हविदुषइतिप्रामाण्यपादेहांतरारंभेनद्वितीयप्रसंगादितिशेषः।ऋत्वंतरमाशिन्यशंकतेनान्विति।तथाचानारब्धक
र्मवशाद्विदुषोपिदेहांतरमारब्धव्यमितिशेषः।तत्प्रामाण्यमंगीकरोतिसत्यमेवमितितर्हिविदुषोपिदेहांतरस्यनार
ब्धकर्मवशादावश्यकत्वंनेत्याहनथापीतिविशेषमेवाकांक्षाद्वाराविशदयतिकथमित्यादिना॥प्रवृत्तफलत्वमेवस्फुटय
तिपैरितिउक्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयतिपथेतिलक्ष्यस्यव्याधोभेदनंतत्समकालमेवबाणादेरूर्ध्वगतिप्रयोजननेना
स्तीतिनसिद्धिरितिलक्ष्यमुद्दिश्यमुक्तस्यतस्यारब्धवेगस्याप्रतिबंधेनतत्पातनादितत्स्यवेगक्षयादेवसिद्धिरितिदृष्टांतत्व
द्विघार्थेदेहविघाताभावानंतरंफलंनास्तीतिनकर्माणिनिवर्त्तन्तेकिंतुभोगक्षयादेवतस्यफलस्यविवर्त्तित्वादित्यर्थः।

प्रवृत्तफलेभ्योप्रवृत्तफलानांकर्मणांविशेषमाह।अन्यानित्विति।नचाप्रवृत्तफलानांकर्मणांक्षयोप्रसिद्धस्तथाविधस्यै
वपायस्याप्रायश्चित्तेनप्रक्षयोयोगादित्याह।प्रायश्चित्तेनेवेति।आरब्धफलानीतिरिक्तानांकर्मणांज्ञानान्निवृत्तौप्राप्तिस्य
नैःशेपति।ज्ञानाग्निरित्यादिना।प्रवृत्तायवृत्तफलेषुकर्मसुप्रसिद्धविशेषफलितमाह।उत्पत्तिजीवितादीत्यादिशब्देन
पुत्रकलत्रद्रव्यक्षेत्रादिदृष्टग्रहणे।मुक्तस्याप्रतिबद्धेश्वादेर्यावद्देगक्षयंगतिध्रौव्यव्यवहारवदारब्धकर्मणांफलभोगो
वश्यमेवस्यादितिसंबंधः।यतश्चारब्धकर्मणांभोगादेवक्षयस्तस्येत्यादिनायच्छिरस्त्वंसत्संपत्स्येत्तंतघुक्तमेवेति
कृत्वायथोक्तस्यदोषस्यसघःशरीरपातात्स्विलक्षणास्याशंकानुपपत्तिरित्युपसंहरति।इतीति।श्राघस्येतिशब्दस्य
तस्येत्यनेनसंबंधः।यत्तत्त्वज्ञानेपिज्ञानेपावज्जीवंविहितानिकरोत्येवेतितत्राहज्ञानोत्पत्तेरितिज्ञानस्यनानर्थक्य
मविद्यातत्कार्यनिवर्त्तनेनसत्संपत्तिहेतुत्वान्नाप्यनैकांतिकफलत्वमंतरायाभावादित्युक्तं।इदानीमर्चिरादिप्रा
गेप्राप्त्याव्यावाचैवाविधानिचजितमात्रेणावासत्संपत्तिरितिसंदिहानःशंकते।आचार्यवानितिसंशयानस्यसंबो
धनार्थमुत्तरंवाक्यमवतारयति।तथेतिनन्वेषसंसारिणोमरणक्रमोनतुविदुषःसत्संपत्तिक्रमस्तत्रयोविशेष
स्यवक्तव्यत्वादतआहसंसारिणइतिकरणोपरमेतेजःसहचारितमतःसूक्ष्मोपसंहारेचविशेषविज्ञानाभावःस

नस्व विद्वद्विदुषोरित्यर्थः। कस्तर्हि तयोर्विशेषस्तत्राहाविद्वानिति तत स्तस्माद्ज्ञातात्सदात्मनः सकाशादितियावत्।
एकदेशिमतमुत्थाप्यप्रमाचष्टे अन्ये त्विति। भवतु विदुषोपि तदभिसंधिपूर्वकं गमनमित्याशंक्याह नहीति। अहि
शब्देनास्यागतौ प्रत्येते। सद्धितान्नवतो गमनायोगे हेत्वन्तरमाहाविद्येति विदुषो विद्याकामकर्मणामभावे प्रमाणमा
हाथयो काम इत्येतिनानुकामप्रविभय एवात्रश्रूपतेनाविद्याकामकर्मनिर्मोकस्तत्राह नदीति यथा नद्यो गंगाद्याना
मरूपे विहाय समुद्रं प्रविशंति तथाविद्वान्नामरूपे हित्वा परं पुरुषमुपैतीति दृष्टांतदार्ष्टांतिकाभ्यां श्रुतेर्नामरूपबीजा
वस्थाविद्याप्रलयो गम्यते तेन चाविद्याकामयोरभावे कर्मोपयतिस्तस्मान्न विदुषो गतिरविकासत्संयतिरित्यर्थः।
विमतः सत्संपन्नः पुनरावृत्तिमर्हति सत्संपन्नत्वान्मरणकाले सत्संपन्नबद्धमतो वा विशेषविज्ञानाभावो नात्यंतिको
विदुषो विशेषविज्ञानाभाववत्वान्मरणकालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्विद्वदविदुषोरविशेषमन्वा
नः शंकते परीति। तत्रान्ततामिसंधत्वं तावद्गामिसंधिमज्ञिप्रत्वं चोपाधिरित्यनुमानदूषणं दूषयितुमुक्तं यस्पृष्टा
यपतितमयेति परीक्षणाय परीक्षाद्वारेणारक्षणार्थमितियावत्। यदस्य ग्रहणमात्रेणाबंधने प्रतिग्रहीतुरपि बं
धनप्रसंगात्तन्मात्रं बंधकारणमित्याहान्यथेति। ततएवान्तताभिसंधत्वादेवेत्यर्थः। ततएवेतितेनास्य कर्मे

णोकर्तृत्वादेवेत्यर्थः। न दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवदन्नितस्तेतिनस्तुवास्तवंकर्तृत्वमित्याह स यथेति स य एषोतिलोम·
मीक्ष्याचष्टे पदात्मेतितत्त्वंतरसीति स्वमर्थोद्देशेन तद्ध्यैमावो विधीयते तत्रोद्देश्यशरीरस्य विशिष्टस्य विरोधाद
शरीरब्रह्मात्मत्वं विधातुमशक्यमिति मन्वानश्चोदयति कः पुनरिति त्वंपदेन वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगस्त्वया
न्यते नायोगीकारान्नद्वितीयः शरीरस्य वैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रोतृत्वाद्यध्यासास्पदस्य त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मसवि
धाने विरोधास्फुरणादिति परिहरति योहमिति विज्ञापयेदेति यद्वैराससहसंबंध। तस्य सतः सकाशादेषा।
धिकोभेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति मत्वाह नेनोत्तमयामिति त्वंपदार्थस्वेतकेतुं निर्धार्य तद्वास्येत्यादि व्याचष्टे
आत्मानमिति श्चत्वानार्थप्रकाशनं मानफलं तत्स्यस्वप्रकाशो ब्रह्मात्मानोपपद्यत इति मन्वानश्चोदयति किंपु
नरिति अत्रात्मनीस्मि संबंधः। स्वप्रकाशे प्रकाशाति श्रयस्यमानफलस्यासंभवेप्यध्यस्तस्यावजित्तत्फलं भवि
ष्यतीत्युत्तरमाह कर्तृत्वेति अत्र तस्याश्रवणादियाम तस्य मननाद्या विज्ञानस्य विज्ञानफलसिद्ध्ये चाधिकृतं
यमर्थे त्वंपदवाच्यमवोधा अन्नस्य स्वात्मनि क्रियाकर्तृत्वे फलमोक्तृत्वे च यन्निध्येवाधिकृतत्वविज्ञानं तस्मिन्दृष्टि
मानफलमिति योजना॥ यथोक्तं मानफलनमेव प्रपंचयति प्राज्ञेति अहमेवात्राधिकृतस्त्वेति चकारसंबंधात्

स्येयचस्येत्यर्थः ॥ विरोधमेवस्फोरयति नह्यीति प्रमाणफलमुपसंहरति तस्मादिति पीत्स्वमोहमितितिचेत्सस्वदेही

~~[illegible] संबंधि [illegible] धिको [illegible] मितिम [illegible] मितितिंय [illegible] तेकेनं [illegible]~~

नित्वात्स्येत्याद्याचष्टे आत्मानमिति अज्ञाताव्यप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपपद्यते इति मन्वानश्चोद

यति किं पुनरिति आत्मनीति संबंधः ॥ स्वप्रकाशे प्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासंभवेप्यध्यस्तव्यावृत्तिरूपफलं

विष्यतीत्युत्तरमाह कर्तृत्वेति अश्रुतस्य श्रवणं यामतस्य मननं याविज्ञातस्य विज्ञानं फलं च सिद्धरूपे चाधिकृतं यम

र्थत्वंयद्वाच्यमभवीचामतस्य स्वात्स्वात्मनि क्रियाकर्तृत्वेफलभोक्तृत्वे च यन्मिथ्यैवाधिकृतत्वविज्ञानं तन्निवृत्तिमे

वफलमितियोजना ॥ प्रथ्यौक्तंमानफलनमेवप्रपंचयति प्रागिति अहमेवाबाधिकृतस्त्वेतिवकात्संबंधयस्येत्सेस

~~स्यर्थः ॥ विरोधमेवस्फोरयति नहीति प्रमाणफलमुप~~संहरति तस्मादिति तत्त्वमसीतिवाक्यं मुख्यैकत्वपरमिति स्व

पक्षमुक्त्वा परपक्षं शंकते तन्त्विति ॥ आध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यात्त्वंवनामिति स्वयस्य दृष्टांतेनोक्तं सिद्धां

तं दूषयति नत्विति ॥ श्वेतकेतोः सन्मात्रत्वेतदज्ञानाद्योगादसद्गुरूपदेशासिद्धिरित्यर्थः ॥ किमध्यासवाक्यसामान्यास

ध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्याल्लब्धं किंवा मुख्यैकत्वे बाधकसद्भावादिति विकल्प्याद्यं दूषयति नेत्यादिनाद्वो

६०

पा॰भा॰टी॰ १२२

वेत्सुक्तिकां रजतमिति प्रत्ययेनेत्यादाविति शब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्त्वैक्यं दृष्टान्ततयाऽध्यासवाक्यानामप्याह सि
ब्रह्मेत्यादेः श्रुत्यादीनामिति शब्दपरसामानाधिकरण्यवशाद्वस्त्वैक्यनिष्ठत्वं गम्यते न तत्त्वमसि वाक्यस्यावस्तु
निष्ठत्वमिति शब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपपर्य्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः॥ उक्तत्वेति प्रकारेणो
क्तिः इह प्रवेशं दर्शयिष्यति स तत्तेजोऽबन्नमयं संघातमिहेति व्याकरिष्यति। जीवब्रह्मणोर्भेदग्राहिप्रमाणाविरोधा
न मुख्यमेकत्वं किं तु चैतन्यगुणयोगाद्गौणमिति द्वितीयं शंकते नन्विति यथाम्रदाडिकाणामेव घटादिकार्ये
न यघगास्तितथा सर्वमिदमाकाशादिकार्यं सन्मात्रं न तत्र सर्वप्रकारभेदरहितमेकरसमबाधितमित्युपदेशगौ
त्र गौणमेकत्वमित्युत्तरमाह नेत्यादिना। उक्तमर्थं नोपचरितमेकत्वमित्याह। न चेति औपचारिकविज्ञानस्याम्नायादृ
ष्टान्तमाहत्वमिति। किं च गौणमेकत्वं वदता श्रुत्यर्थे त्वं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यमाद्ये पि ष्ठितकेतोः सतो वाक्य व
नः श्रुतिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति नापीति। उपास्यत्वात्सतोऽस्तु विधिरिति द्वितीयमाशंक्य दूषयति नापि सदिति उ
न श्वेतकेतुत्वोपदेशेन सतो न स्तुतिरित्याह॥ नापि सत इति श्वेतकेतोरुपास्यत्वेन स्तुत्यसंभवेऽपि कर्तृत्वात्कर्माङ्गत राम
त्वात्कर्तृत्वाद्वाक्यस्य युक्तमित्याशंक्याह कर्मविध्यसंनिधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतेश्च नैवमित्याह न चेति विकल्पान्तरमुद्भावयति १२२

ननु स रस्मीति। एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानवचनविरोधान्नदृष्टविधिपरत्वमित्युत्तरमाहनन्विति गौणात्परसीयेत्वस्यानुपपत्ति
रित्यपेरर्थः। एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानश्रुतेर्नैवविरोधोऽस्तीतिपर्वेवाप्राहनेतिनेदमेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानं दृष्टविधित्वात्।
कार्यकारणानन्यत्वादिप्रतिपादनपरत्वाद्दृष्टविधिपक्षेचासंभावनादिनिरासासमर्थाचार्यवचोयदेशानर्थक्यादुपदेशि
कज्ञानमात्रेणाविध्यनुष्ठानासिद्धेर्विध्यपेक्षितस्यचतेनैवाक्षेपादित्युत्तरमाह। नाचार्यवानितितद्वेदवविद्वगोणीतिपदद्वितीप्ति
।आचार्यवत्वमितिनोयारश्चपतर्द्वितीयेषः।इतश्चनेदंवाक्यंदृष्टविधिपरमित्यमित्याह।तस्येतिसदात्मत्वसाक्षात्कारा
नेपिसकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्मोक्षसंभवाद्विलंबाभिधानमनर्थं र्थकमापद्येत यथासकृदनुष्ठितादपियागाद्भव
तिस्वर्गोऽस्तदाऽरिहचचिरमितिश्रेयकरणांमोक्षस्येतिनतस्मान्नेदंदृष्टविधिपरमित्यर्थः।किंचविधिवादिनाप्रतीयमाने
र्थेनवाक्यस्याप्रामाण्यंविपर्यासलक्षणमनन्यत्वलक्षणं वावाच्यं न दुर्भयं दुर्वचमित्याह नचेतितत्त्वमसीत्यधिकारि
णाप्रत्युक्तेसतिप्रमाणाभावे न तेन वाक्येन जनितासद्ब्रह्माहमितियातस्यबुद्धिस्तांनिवर्तयितुं नाहंसंसारीतिबलवती
बुद्धिरुत्पन्नेतिनशक्यतेवक्तुंविवेकवतःश्रुतवाक्यस्यतथाविधबुद्ध्युत्पादनाद्यत्रचाधिकारिणाश्रुतवाक्यस्यसद्ब्रह्माहमि
तिबुद्धिर्नोत्पन्नेतिचनुश्चक्यमधिकारिणःप्रमितिजनकोवेदइतिन्यायात्तत्रवचनेदंप्रत्ययोययोक्तापावुद्धबोधकत्वस्यस्वाप्र
मेयप्रत्ययबन्धित्वाल्लानुमानादित्यर्थः।।इतश्चनत्वमसिवाक्यंवस्तुपरमेवेत्याह।सर्वोयस्मिन्निषधितितत्वमसिवाक्यात्प्रयथार्थेव

द्विलोपि न भवत्येव बुद्धिस्थितमर्थं दृष्टांतेनाह यथेति जीवेभासमानेप्यनवभासमानत्वात्स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तमस्य घट दृष
यति यदुक्तमिति त्वोकापत्तातिरिक्तानां देहादतिरेकोजीवस्य स्वभाविकोपि नावभासते तथा ब्रह्मस्वभावोपि तस्यानाद्यविद्या।
च्याज्ञानसामर्थ्याद्देवनावभासिष्यतेतथा च तस्मिन्नभासमानेप्यनवभासमानत्वात्तत्स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तं स्यात्स्वभावा
दित्याह कार्येति। ननु देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोपि भात्येव तद्व्यतिरिक्त्याशंक्याह कस्यामिति देहा
दिसंघातादतिरिक्तोहमित्येवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां भातित्वादि। विज्ञानं संभवति न हि संघाताभिमानाभावे
तद्युज्यते तेन च तन्नास्त्येव दृश्यमानत्वादित्यर्थः॥ सिद्धं दृष्टांते दार्ष्टांतिकमाह तद्वदिति देहाद्यतिरिक्तस्य सतोप्यप्रति
भानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतोर्देहादिष्वात्माभिमानित्वात्सदात्मनि ब्रह्मणि विज्ञानं न स्यादतस्तत्स्वभावस्या
पि ब्रह्मभावस्याप्रतिभानमज्ञानकृतमित्यर्थः। वाक्यस्यार्थांतरपरत्वासंभवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति। महा
वाक्यस्योक्तपाविध्यार्थांतरपरत्वासंभवाद्धिकारेण्न तामिसंबध्नाति तो यं जीवात्मेत्येवंरूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य सनि
दानस्य निवर्तकमेवेदं तत्त्वमसि वाक्यं न त्वमृतप्रादुर्भावफलमित्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सत्तोपनिषत्सारभूतं स्थितमि
त्यर्थः।६। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत्कृतछांदोग्यभाष्यटीकायां षष्ठोध्यायः। षष्ठसप्तम
योरध्याययोः संबंधं वक्तुकामः षष्ठे वृत्तं कीर्तयति परमार्थेति। उत्तमाधिकारिणां प्रत्यबाधिततत्त्वबोधनं प्रधानं तत्रो

नीतोऽध्यायः सप्तमो ब्रह्मणः प्रत्यङ्निष्ठ्यपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः॥ अध्यायांतरभूमिकामारचयति न सप्तम इति मध्यममधि-
कारिणां प्रति परंपरया ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ नन्वत्रापि ब्रह्मात्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टं चेत्किमिति
नेहि नामादीनि तत्त्वानि निर्दिश्यंते तत्राह निर्दिष्टेष्विति। वाशब्दः शंकानिरासार्थः॥ यद्यपि द्वयोरध्याययोः द्वितीयब्रह्मात्मविष-
यत्वाविशेषेपि साक्षात्पारंपर्याभ्यामपौनरुक्त्यमुक्तं संप्रति नामादीनामुत्तरोत्तरभूयस्त्वाविशिष्टानां स्वमात्रविज्ञानेनाविज्ञा-
नादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमयुक्तमित्याशंक्य ब्रह्मविदः सर्वज्ञात्वं स्पष्टीकर्तुमुत्तरग्रंथारंभ इत्याह निर्दिष्टेष्विति नामा-
दिसंकीर्तनस्य तात्पर्यांतरमाहाथवेति अधमाधिकारी नामादीनि ब्रह्मत्वेनोपास्य तत्फलं च भुक्त्वा क्रमेणासाक्षाद्ब्रह्म-
भावं प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरो ग्रंथ इत्यर्थः। शाखाचंद्रनिदर्शनन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिस्वीका-
रार्थमधमस्याधिकारिणोऽध्यानार्थं वा नामादिसंकीर्तनमित्युक्तमिदानीमुत्तममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमसत्यस-
र्थे नामादिवचनमिति मतांतरमाहाथवा नामादीति। अध्यायसंबंधमुक्त्वाख्यायिकासंबंधमाहाख्यायिकेति।
स्तात्पर्यं त्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना। तथा च परविद्यायाः कृतार्थत्वात्तस्याः स्तुतिस्त्रविवक्षितेति शेषः।
अतीताध्यायादिष्वसदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्याशंक्य तन्निषेधेन सदात्मविज्ञानस्यैव मो-
क्षसाधनत्वं दृढीकर्तुमाख्यायिकाप्रवृत्तेति पक्षांतरमाहाथवेति द्वितीयमाख्यायिकातात्पर्यं प्रपंचयति येनेत्यादिना सर्वस्यापि

६२

भा.टी.
१२५

ज्ञेयस्ययद्विज्ञानंतस्यसाधनमनुष्ठानंतत्रशक्त्यासंपन्नेवेस्वेदंगामित्वंतस्यापीतियावद्भक्तिहिनारदस्योत्तमाभिजनेजन्मब्र

ह्मणोमानसपुत्रत्वाद्भक्तिचोत्तमकर्मविपाकोऽभिव्यक्तंसदाचरणाश्रौत्रिचश्रवणाध्यानादिसाधनशक्तिंतांधर्मोसाध धर्म

नस्यवाशरीरस्यशक्तेःसंपत्तिश्चजन्मादयोनिमित्तमस्याभिमानस्यतेनेत्युक्तेतिपाववदितिशब्दोऽध्याहारव्यापिकृयोः

संबंधोक्तिसमासार्थः।अध्ययनेनज्ञानंलक्ष्यतेतेनघाचाधीयज्ञाप्येत्यर्थः।मंत्रउयसदनस्येतिशेषः।न्यायतःस

मित्याशिशितथ्यादिशास्त्रोक्तविधिवशादितियावत्।अध्ययनवाचियदस्मरणोपरततयाकथंव्याख्यानमित्याशंक्या

हयद्वेदेतिगंधयुक्तिकुंकुमादिसंयाद्यते।तर्हिसर्वज्ञःस्वतंत्रस्त्वंज्ञातकृत्योसीत्याशंक्याह।सोहमितिकथंमंत्रविदि क्ष्माद

त्यस्यकर्मविविदितिव्याख्यानमित्याशंक्याहमंत्रेष्विति।मंत्रविदेवनात्मविदित्यत्रविरोधंचोदयतिनन्विति।मंत्रवि

त्वेनत्वप्रकाश्यात्माविषयमपिस्यात्तदभावेवैमंत्रवित्वमपिनयुक्तमित्यर्थः।अभिधानमभिधेयमित्येकरूपस्यभेदस्य

विकारत्वेनमिथ्यात्वादात्मनश्चाविकारत्वान्नांगीकारान्मंत्रप्रकाश्यत्वाभावान्नविरोधइतिपरिहरतिनाभिधा

नेति।आत्मनोविकारित्वाभावेप्यभिधेयत्वमेष्टव्यमितिशंकतेनन्विति।श्रुतिगतंपंतनाववत्तेनन्निराचष्टेनेत्यादि राम १२५

ना।आत्मशब्देनात्मनोभिधेयत्वाभावेवाक्यशेषादविरोधःस्यादित्याशंक्यतेकथंतर्हीति।आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मन

स्तोत्वेनलक्षणयाप्रतिपत्तिसंभवान्नोपक्रमोपसंहारविरोधोस्ति।तुजत्मोहनैषदोषइतिविशिष्टेग्रहीतशब्देविशेषणेप्र

स्तुतेर्यत्तस्मात्तं परिशिष्टं न स्वाच्यमपि लक्षणया बोधयतीत्यर्थः। केवलमात्माविषयस्यात्मशब्दस्य तद्दृष्टिनिमित्तत्वेऽवि
शिष्टात्मदृष्टिमात्रेण कथं प्रयोगः। कथं वा तत्प्रयोगोपि तत्तो विवक्षितात्मधीरित्याशंक्य दृष्टान्तेन परिहरति यथेत्यादिना। आत्म
नो मुख्यरूपामंत्र प्रकाशपत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति। शास्त्रार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्त्वं न भवतीत्यनेनाचार्योपदेश
जनितज्ञानवत एवात्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह तत्र एवेति श्रुतेरुपदेशिकस्ताभविषयत्वं नहि दृष्टिवदुक्तमित्याशंक्या
ह यत इति। स्मातहितं वात्मविद्याश्रदित्याशंक्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन नस्येक्षां स्वचयति श्रुतमिति। आत्मज्ञानोदुपेना
त्मज्ञाना छोकनाशं वेनेति या चतात्कथं मर्षाप्यमर्थज्ञानं संवेनाममात्रमित्याशंक्याह वाचारंभणमिति उक्तमुपपादयति
नाम वाइति तदुपसंहरति नामैवेति। केन रूपेणोपासनं नामा इत्येवमित्याशंक्याह नामेति। उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटयति।
नियथेति नाम्नि ब्रह्मदृष्ट्योपास्यमाने किं स्यादित्याशंक्याह स यस्त्वापितियो नामेत्यादिवाक्यस्यापौनरुक्त्यमाशं
क्याह। यो नामेति वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वात्ख्याप्यव्याख्यातव्यत्वानुपपत्तिरित्याशंक्य वाचष्टे वागितीन्द्रि
यमिति जिह्वामूलादिस्थानान्यष्टौ तेन उरः कण्ठः शिरो दन्तोष्ठनासिकाताल्विति स्थानान्तेव ग्गिन्द्रियस्य वर्ण्योभिव्यंजकस्योभ
यस्यापि नाम्नः कथं भूयस्त्वं कुतस्त्यमित्याशंक्याह वर्णाश्चेति तयोर्व्यंग्यव्यंजकभावेपि कथं व्याप्यव्यापकत्वमित्याशंक्याह।
कार्याद्धीति। वाचो नाम्नो भूयस्त्वं प्रपञ्चयति कथं चेत्यादिना। इतश्च वाचो भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह यद्वैति। अन्यथा

६

छां॰भा॰टी॰ १२५

तिरेकाभ्यां न स्यात् भूयस्त्वेत्यसिद्धेः फलितमाह तस्मादिति। स यो वाचमित्याद्यन्यांशस्तूच्यते। मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यावर्त्त-
यति मनइति। कथं तस्य वाचो भूयस्त्वं तदाह तद्धीति। वाचो मनस्यंतर्भावेपि कुतो मनसस्तस्या भूयस्त्वं तत्राह यद्वेति मनसा वा हृ॰
गादेर्व्याप्तिदृष्टांतेन तस्य व्यापितया स्थित्यादिना। इतश्च मनसो भूयस्त्वमित्याह स यदेति विवक्षां बुद्धौ तां करोतीति शेषः उ श्रि ३
क्तं भवतीति दृष्टांतत्वेनेति शेषस्तस्यात्मत्वमुपपादयत्यात्मन इति तस्य लोकत्वं साधयति सत्येवेति। संकल्पशब्दार्थमाह सं
कल्पोपीति कासांतःकरणवृत्तिः परिसिकल्पशब्दितेत्याशंक्याह कर्तव्येति॥ द्विविधे विषये विभागेन समर्थे तेपि कथं
यथोक्तस्य संकल्पस्य मनसो भूयस्त्वमित्याशंक्याह। विभागेनहीति। संकल्पस्य कारणत्वान्मनसश्च कार्यत्वाद्ददतो
भूयस्त्वमित्यर्थः। कार्यकारणभावं तयोराकांक्षापूर्वकं व्यनक्ति। करोति कथमित्यादिना मनसःसंकाशाद्वाचोनंतरभा
वित्वे विशेषं दर्शयति तां चेति। नाम्नि मंत्राणामेनभावं समर्थयति सामान्येहीति कथं मंत्रेष्वनुपलब्धकर्मणामंत
र्भावस्तत्राह मंत्रेति कथं कर्मणां मंत्रेष्वस्तीत्युच्यते ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणो मंत्रप्रकाशितत्वादित्याशंक्याह यद्धीति ब्राह्मणस्य मंत्र
व्याख्यानरूपत्वादिति स्पष्टं मंत्रेष्वनुपलभ्यमेपि कल्प्यते मंत्रोक्तत्वमित्यर्थः। एतदेव प्रपंचयति। यावींद्रादिना। एकस्यां शाखायां यत्कर्म राम॰
मंत्रेष्वनुपलब्धं तदन्यशाखांतरीयं मंत्रप्रकाशितं भविष्यतीत्यत्र हेतुं तत्रत्वाह। त्रयीति। तथापि कथं मंत्रप्रकाशितत्वं तत्राह त्रयी। १२५
शब्दश्चेति। मंत्रेषु कर्माण्यंतर्भवंतीत्यत्र श्रुत्यंतरानुमतिं कथयति मंत्रेष्विति। तथापि कथं संकल्पस्य भूयस्त्वमित्याश
क्याह। तानीति। अथ यत्र पर्याप्तत्वेनोक्तानां मनस्यंतर्भावत्वं व्यावर्त्तयति प्रलयइति। इतश्च संकल्पस्याप्यस्ति भूयस्त्वम्

हत्वमित्याह समस्तु यतामिति। यानो द्यावापृथिव्यादिषु महत्त्वमपि संकल्पानुवृत्तिर्दृश्यते अतोयितस्य महत्त्वं
प्राणेन केवलं कारणत्वाद्वेदस्य र्थः। उक्तश्च तस्य महत्त्वमेवैव व्यामित्याह तेषामिति चष्टेर्व लोकादिकार्यत्वात्तदीय
संकल्पस्यतन्निमित्त्वोपचारात्तस्य महत्त्वसिद्धिरित्यर्थः॥ एवमेव प्राणादन्नं समर्थो भवतीत्यत्र प्रसिद्धं प्रमाणं
यतिवष्टेहीति। अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह। अन्नमयं हीति आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात् कथ
मन्नमयत्वमित्याशंक्याह अन्नोपष्टंभकाद्भिर्तत्र दावाद्भिः सन्नेयक स्मृतिप्रमाणपदत्वन्नमिति प्राणानां मेत्राध्ययन
कारणत्वं वक्तुमादयति प्राणा वा निर्ति तत्तो मैत्रप्रकाशितं कर्मैव प्राणादि निर्याव त॥ कर्मैवमेव प्राणगतः सर्वेषा
वैकल्पोपि कथं संकल्पस्य महत्त्वमित्याशंक्याह तत्क्लृप्तानीत्यन्नमहत्त्वे फलितमाह तदिति। आत्मक्लृप्तिरित्यन्तो लोकानांक
ॢप्तिं नित्यत्वेनाह तेजि लोकानामेव ध्रुवत्वमुच्यतां किमिति लोकिनस्तन्न उच्यते तत्राह लोकिनो हीति क
धमुपकरणसंपन्नेषु प्रतिष्ठितः प्राक्क्षेमवतीत्याशंक्याह। पशुपुत्रादिभिरिति। यावत्संकल्पस्येत्यादि श्रुतेर्विषयसंके
चेदर्शयति त्यागिनस्तीति संकल्पस्य यावानगोचरस्तत्रास्य कामप्रचारो भवतीति संबंधः। निरंकुशो संकल्प प्राक्छेका
हनिरित्याशंक्याह तत्रेति। यदि संकल्पमात्रस्य गोचरे संकल्पो यस्य कस्य कामचारो भवति नहि सर्वसंकल्पस्य वि
चित्रत्पासर्वगोचरत्वसंभवाद्द्यावत्छि गगनमित्यादिना वद्रूपमारोप्य लंकिर्ध्येन नहि संकल्पोपासनादेव सर्वसि

छा०व्या०
१२६

न्यफलेऽसिद्धे चित्ताधर्यासनं जन्यफलं वा यथक्कू थयितुमुचितं यन्नो यावत्तत्संकल्पस्येत्यादि श्रुत्वे क्लृप्तः संकोचो युक्त
इत्यर्थः ॥ चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनरुक्तिं परिहरति चित्तं चेतयितृत्वमिति । तस्यान्तत्वं व्यावर्त्तयति प्रासेति । इदं च
स्वेवं मासमिति प्रासंकाले वस्तुनो वस्त्वनुरोधी चेतनाख्यो व्यक्तिविशेषस्तद्वद्धि चित्तमित्यर्थः ॥ अनीतं भोजन
त्विति साधनं दृष्टं भोजनं त्वाद्यमामिनोऽपि तस्य तद्देवमयोजनमित्यादिना ॥ संकल्पप्रकरणं यथाम्रप्रातिपदर्थं च
दिति । यथासंकल्पस्य निमित्तत्वेऽसति स्वत्वार्थमधिकरणत्वं युक्तं तथा चित्तस्य विमर्शस्य संकल्पादिषु नि
मित्तावियिमत्त्वस्यार्थमेव तदधिकरणत्वमाह नानोनिजश्वाचित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह किं चेति । यद्यपि
बहुस्यान्नार्थवादि ज्ञानवान्स न तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना व्युत्थितचित्तस्यास्तत्त्वमत्वं श्रुतवेद्यर्थ्यं चेम
त्के प्रश्नदृष्टाया विवर्णोऽनिकस्मादित्यादिना ॥ श्रुत्वमयी तु यथाग्रशब्देन स्वत्वं गृहीतेऽचित्ताभावे श्रुतादवैयर्थ्यं यो
ज्यात इदैशिष्ट्यमादित्यभिदधातीनीत इदैशिष्ट्येहेत्वंतरमाह यथेति । चित्तवतो ज्ञानार्थं ग्रहणार्थे श्रोत्रमिद्धा लोकस्य
भवतीन्यत्र हेतुमाह तस्मादिति । किं तत्र ध्यानमित्यपेक्षायामाह ध्यानं नामेति । अचलत्वं साधयति भिन्नज्ञानीये
ऽति । कथं तस्य चित्तोऽद्भयस्त्वमित्याशंक्यानेकाग्रतादोषो यथा इत्यस्य नीतादिफलनिरूपणेन सामर्थ्यादर्शना
दकाग्रतारूपो ध्यानपदार्थस्तेन यितत्वात्तस्यकारणात्वात्तज्ज्ञोभयानेवेत्याभिप्रेत्याह ॥ एकाग्रतेति चेति । तस्या

राम०
१२६

ज्ञानस्य महत्त्वमित्याह यदि श्रेयसे चेति। फलद्वारात्त्वमाहात्म्यं मया प्रपञ्चवे कं दृष्टान्तेन स्पष्टयति कथमित्यादिना॥ गौ
रवपरिहाराय श्रेयसाधनतारमाह मनुष्याणां वेत्ति मनुष्याणामेव सत्तां कुतो देवत्वमित्याशंक्याह श्रमादीति ध्यानफ
लं ने श्रुत्वा तं तमाह तत्तु यष्टिश्वादिषु दृष्टं तथा चतद्देशिष्यामित्यर्थः॥ तत्र च हेतुं तत्त्वमाह यस्मादिति ध्यानादिभि
र्महत्त्वे हेतुर्मुमुक्षुः कर्मेति यावज्ज्ञानस्याधनमनुष्ठानेन तत्फललाभोऽल्पश्रमेणैतत्स्यां श्रोये ध्यानफलमस्तीति तेन
ध्या। ध्यानफललाभिकलावत्त्वमेव स्फुटयति निश्चलाङ्गेति। एवं कार्यमाह ननेति। महत्त्वं तत्तु युरुषे ध्यानफला
नुवृत्तिर्दृष्टेत्यन्वयमनुच्छाख्यातिरेकमाह अथेति॥ व्यतिरेके दृष्टोपि त्वान्वयमनुपसंहरति अथर्थ्येमहत्त्वमिति
महत्त्वं नेश्वल्पदर्शनमतः श्राद्धार्थः॥ महत्त्वं यत्फलमाहात्म्यमिति विज्ञानस्योत्कर्षयत्त्वं प्रपञ्चपूर्वकं दर्शयति
कथं चेत्यादिना यद्यपि प्रमाणानयात्तज्ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य तत्त्वोऽभ्यस्त्वेन त्वात्
स्येति युक्तश्च तस्य ध्यानादूयस्त्वमित्याह किं चेति भूयस्त्वं फलमाहात्म्यमिति ज्ञानविज्ञानप्राप्तेर्थमेवं कथ
यति विज्ञानमिति। तथापि लोकानामपेक्षया तु तत्र भूयस्त्वमित्याशंक्याह तदेहिति। पथोक्ते
वलप्राप्त्यर्थं प्रवीन केन तु वाक्यं प्रमाणमिति श्रुत्वा न श्रमादिति। कथं तर्हि शरीरसामर्थ्येबलप्राप्तप्रयोगास्त
त्राह शरीरे पीतेति तदेवं तत्त्वतो योगबुद्धिमेवेत्यर्थः॥ नकेवलं कारणत्वादेवबलं विज्ञानाद्भूयः किंतु प्रस

छा०भा० ऽपं च तस्य तत्तो मरयत्वमित्याह विज्ञानवत्त्वादिति। तस्माद्बलस्य विज्ञानाद्रूपत्वमिति प्रोषः। समुदितमपि यत्कं
१२१ यपतेन थात्र्यत्वादिदूषयत्वमिति संबंधः। यस्माद्वेवं बलस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्मात्तत्तत्त्रूप
त्वमित्येतस्मिन्नर्थे कार्यकारणभावमेनयोरूपपादयति यस्मादित्यादिना। उत श्रवलस्य भूयस्त्वमेयत्वमि
त्याह किं चेति। अथवा यदि स्यात् ऽभुंज्ञानोपि कथं चिज्जीवेत्तदा जीवनमपि स्यात् बद्धष्टेति संबंधः। कथमप्रान्न
भक्षस्य जीवनमित्याशंक्याह दृष्टं तु इति। अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदुपयोगे बल
भवतीत्यन्वयं माचष्टे अथेति। अथान्नस्याय इत्यादि याग इत्यन्त आस्वाय इत्येतद्वयं दं अन्नप्राशियरुणपा
व्याख्येयमेकारमीकारत्वेन विपरिणामय्य इत्य प्रत्ययांगीकारादित्याह य इत्येतदिति द्रष्टा श्रोतेत्यादि राम०
अन्नप्राशियरनया वा व्याख्येयमेकारमीकारत्वेन विपरिणामय्य इत्य प्रत्ययांगीकारादित्याह य इत्येतदिति १२१
द्रष्टा श्रोता कार्यस्य श्रवणादयिया ऽंतरस्तन्नप्राशियरनया व्याख्येयमित्याह दृष्टेत्यादिना। कथं तदन्नाके
येमित्याशंक्यान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति दृष्टं तु इति। अयं कारणत्वेनान्नाद्रूपत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सा
धयति यस्मादित्यादिना। अयं सर्वं जगदात्मकत्वाच्चान्नाद्रूपत्वमनुचितमित्याह यदेमयत्वादिति द्वितीय
यः प्रमत्याकृतिपरिणामत्वादंतरिक्षादेरम्मयत्वमवसेयं। अयोगर्वेमन्नात्मकत्वमुपसंहरति इत्याद्याह इति इ

तिशब्दलक्षणादुद्दिष्टत्वेन नसंबध्यते वैशब्दार्थेदृश्यतिप्रसिद्धमितिजि॥अथ तेजसो लक्षणं कार्यकारणत्वेन च यज्जो
वायफलितमाह तेजस्त्वेति ॥ अथ तेजसो द्विधांतरेण कार्यकारणभावं दर्शयन्नाह किंच रूपादिति तदेवोपपादयति
॥ऊर्ध्वमिति ॥ तेजसो भूयस्त्वफलमाह तेजोऽतीतमः शब्दार्थमाह वाघेति वाह्यं तमः शब्दार्थं प्रसिद्धमाध्याति
कमनुमानं गमाहित्तदुभयमयमाह तत्तमस्का नित्यत्वं तमः शब्दितमित्यर्थः ॥ अथ यदाहात्तशब्दार्थमाह पनीतेति
वायोः सकाशाद्याकाशोभयानिनिव कल्येकथं तेजसो भयानित्युक्तं अत आह बाहुमिति कारणत्वेपि कथ
माकाशस्य वायुसाहित्यात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशंक्याह कारणं हेति ॥ तेजसो वायुसाहित्यादाकाशस्य भूयस्त्व
प्रश्नपूर्वकं प्रकारांतरेणाह दृश्यते कथमिति त्यादिना ॥ अत्राकाशस्याल्पभूयस्त्वमित्याह किं चेति ॥ नदु
यस्त्वफलमाह तनुरिति कथमाकाशोयासु कस्य प्रकाशव्याप्तलोके माप्तिरित्याशंक्याह काशाकाशयोरि प्र
तिनपुंसकलिंगश्रुतेः पुल्लिंगत्वेन कथं व्याख्यानमपित्याशंक्य पुल्लिंगोपचक्रमणाश्चित्याह लिंगव्यत्ययेनेति
कथं पुनः स्मरणस्याकाशादुपभूयस्त्वमित्याशंक्याह स्मरणोहीति ॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति सतीति ॥ आका
शादेः स्मरणाभावेपि सत्वं मौक्तत्वभोग्यत्वाभावादनर्थकामुक्तं स्यात्स्मरणोसत्वमेव नास्तीत्याह नापी

५२

छा०उ०श्री ११८ तिस्मरणस्यामस्यत्वमनुभवानुसारेणसाधयति ह्यपनेहोति हि शाब्दार्थो यस्मादित्युक्तः स्मरणमात्रेस्य व
धर्मानिव्यतिरेकमुक्त्वानंतरं द्वावेतद्वावमन्वयमाह यदेति इत्यत्र श्वासितस्मरणस्यभ्रयस्तत्वमित्याह तथेतितद्
यस्त्वेयत्वं त्विति तमाह तदेति श्रीरामायामस्यत्वमस्याकांक्षामाहरात्वमुत्पादयति कथमित्यादिना प्राणस्य स्वोस्य
तत्वेन भयस्त्वं कथयति नामोय क्रममितिप्रकृतं स्यात्तिवत्रान्त इयत्कं मेयस्यतगतोस्तितत्र थायाहक
मनेवाश्रित्यापाद्यं चांते यस्यात्मितनगत्र थेतिविग्रहः कार्यकारणत्वं हेतु विचिन्तमस्य अपदानो याहयत्वा
निमित्तनैमित्तिकत्वमपि हेतु चिन्त्यमेव तन्तरोतरमस्यमपायाय वस्मात्पूर्वस्मान्नामादेरुत्तरोत्तरवा
गादिभ्रयस्त्वेनेति यावत्तस्यत्ति निमित्तः स दृष्टो वायस्य तत्र था च्छा प्राणस्य रपानायाप्रैः सर्वतो विया ११८
प्तित्मितत्वं दृष्टांतमाह विसमित्वेति विसर्पाद्भोस्मरणात्लविपय: यथोक्तं जगत्प्रसित्वार्थितं सप्तमु
भयाक्तितिसंबंधः सर्वस्य जगतस्तप्रसिन्नार्थितत्वमेव दृष्टांतद्वारास्पष्टयति येन चेति सर्वतो व्याप
नेत्यस्येवस्फुटीकरणमभवाद्विहितनेति प्राणस्यापूणायाः स्वकापूर्णत्वं यस्त्वमाकांक्षापूर्वकं समर्थ
यते कथमित्यादिना लिंगानामष्टौनांसंघातः समुदायःस्वरूपे समर्थानमनीति यावत्सुत्रायाभितत्

रेकाममभिप्रेत्य विशिनष्टि प्रज्ञात्मनीति तस्यैवाध्यात्ममधिदैवं चावस्थानं स्वयमेव दर्शयति दैहिक इति प्राणां
तरं व्यावर्तयति मुख्या इति यथोक्तेस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमित्युत्तरत्र संबंधः प्रज्ञात्मनीति यस्मात्सोपा
धित्वं प्राणस्योक्तं तदुपपादयति यस्मिन्निति तस्मिन्सर्वं समर्पितमिति पूर्वेण संबंधः किमिति चक्षुरा
दिषु विद्यमानेष्वपि मुख्यस्यैवैतस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधिकत्वमुपपादयति तस्मिन्पापुंवचाह यश्चेति प्राणा
स्योत्तरं प्रति सर्वाधिकारित्वे श्रुत्यंतरं प्रमाणयति कस्मिन्निति उत्तरं प्रति प्राणस्यैवौपाधिकत्वे
हेत्वंतरमाह यस्मिन्निति श्रुत्यंत्रापि पूर्ववदन्वयः प्राणः छायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्र श्रुत्यंतरं प्र
माणयति तद्यथेति मनसा ज्ञाः शब्दादयः पृथिव्यादयश्च विषयाः प्रज्ञामात्राः शब्दादिबुद्धिषु
तज्जन्यत्वं कैंद्रियेषु वेत्यर्थः ॥ भवतु नाम प्राणोपाधिकत्वं तथापि कथं प्राणस्य छायावदीश्वरं प्रत्यनु
गतिरित्यत आह ॥ सयथेति कौषीतकीनां श्रुतिरिति शेषः ॥ प्राणस्य यथोक्ते विभूत्वसत्त्वे शिष्यमतः
शब्दार्थः ॥ व्याख्यातं प्राणमनधावक्षिष्यन्तं श्रुत्या करोत्येवमिति प्राणाः प्राणेन यातीत्यस्यार्थमाह
न इति सर्वाण्युद्यत्वाद्वितियावत् प्राणाः प्राणेन यातीत्यादेः प्राणो ह्येवैतानि सर्वाण्यपीत्यान्नीत्यंतस्य
तात्पर्यार्थं संक्षिप्य कथयति सर्वमिति दानदेयस्य संप्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति प्राणाइ

पृ४ ति

छा०अ० निन्दयोनिर्दिश्यमानमुच्यते स्वस्य स्वे सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात् प्राणायैवेत्युक्तं प्राणस्य सर्वात्मत्व
१२८ मतः प्रकृतार्थः ॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शंकते कथमिति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दा
नां प्राणविषयत्वान्न प्रसिद्धेर्लंघनमित्याह एवमत इति अन्वयव्यतिरेकावेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटय
ति कथमित्यादिना ॥ पित्रादिप्रसिद्धेः पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमानत्वं न
दित्युच्यते त्वंकारादियुक्तमित्याहियदेनन्तिरस्कारप्रभेदो महत्ते मित्रादिष्वप्रियवादित्वं प्रतिवि
वेकिनो धिक्कारवचने हेतुमाह पितृहेति ॥ हन्ति प्राणोपि त्वादिशब्दपित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमान
त्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह यत्नानेवैतिसमस्य पुंजीकृत्य व्यत्यस्यावयवावविभज्येत्यर्थः राम०
॥ यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्येतत्तथापि तस्मिन्नर्थे दृष्टत्वं न देवान्तिक्रान्तं सर्वविशिष्टानवि १२८
समासेति अवयवविभंजनमादिशब्दार्थः ॥ नाहैव संबंधमित्यत्र नैतच्छब्दकृतपित्रादिविषयः
॥ यद्यपि तत्क्रमाणोव्यतिरेकेषु पित्रादिशब्दैर्पृक्षत्यापि तानेसौ मुख्यस्तादृशोयेनदृष्टकर्मानुष्ठा
नेपि प्राप्तगर्हदृष्टेरिति भावः ॥ उक्तान्वयव्यतिरेकफलमुपसंहरति तस्मादिति प्राणस्यैव
पित्रादिसंज्ञकेत्वे किं स्यादित्याशंक्याह तस्मात् प्राणो हीति प्राणस्य महत्त्वमिति द्रष्टव्यं घत

४

हिज्ञानफलमाचाह स वा एष इति प्राणविदतिवादी भवतीति संबंधः कथं प्राणवित्त्वमित्यपेक्षायामाहैवमिति सर्वात्म
त्वेन यथोक्तप्रकारः फलतोऽनुभवस्वरूपत्वेन साक्षात्कारः तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वं सिध्यतीति सत्तिं किमिति मन
नविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह मननविज्ञानाभ्यां हीति। तज्ञान्वयव्यतिरेकाभ्यां यथावत्त्रयं ह तत्राह क्वाचात्मा
त्वविषयं ज्ञानं ज्ञायते तेन तदन्यविज्ञानेऽविवक्षितं तत्फलसाक्षात्कारणं दर्शनमिति भेदः मननविज्ञाने विना दर्शना
संभवोऽतः शब्दार्थः। एवं मननेनेति। इह द्वारेणेतियावत्तत्त्वस्यातिवादित्वं व्युत्पादयति नामादीतिनापूर्वीनेऽतः संप्र
त्तीकरोति कस्मादिति यतस्माद्यं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवांस्तस्मादयमेवेति भावाद्द्यात्म
नोऽतिवादित्वं नापह्नुवीतेत्यत्र प्राणं तु स्तुत्वा दर्शनं श्रुत्वा नारदस्य तूष्णींभावे किं कारणमित्यपेक्षायामाह स
एवं तु इति। कथं तस्योपरतिरवगतेत्यपेक्षायामाह न पूर्ववदिति किमिति तर्हि प्राणाद्भूय इत्यपेक्षायां स्वयमेवाचा
र्योऽस्य व्युत्पादयतीत्याशंक्याह तमेवमिति। एतत्सत्यज्ञानयतेन प्राणाद्भूतिश्रुतं तेन प्राणस्याविकारत्वेनानन्तत्व
वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्युक्तं तस्मिन्नत्तु ते प्राणो ब्रह्मास्मि विज्ञाने तेनेतियावदतः परि तु एष त्वेवेत्य
मवमानार्थं त्वमित्यपेक्ष्य मिथ्याज्ञानशालित्वादित्याह यस्मादर्थेति न च तस्योपेक्षाहं त्वामित्याह योगपाम
तो मिथ्यात्मह विशेषो नास्ति प्राणास्यापरमित्यभिमानः। कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तं तत्राह नामादी

छा०भा० १३०

त्तिकस्तर्हि परमार्थतो नास्तिवादीत्याशंक्याह परस्येति सोस्तिवादीति यतः सन्तमु मारस्याभिप्रायो न तएवाह नियोजना।
ननु नारदेरस्यनाद्यापि सत्यविज्ञानमुच्यते कथं सत्येनातिवदतीति प्रश्ने तत्राह नर्थेति। यदा वै विजाना
तीत्यादि वाक्यं व्याकुर्वन्नन्तरमाह यदेत्यादि विध्वंसद्यादनुगतादिसत्त्वमसदेवस्याद्यद्विभिन्नं सन्मात्रमेव
परमार्थसत्यं सिद्धोदिति परमार्थतः सत्यं यद्वेद विजानातीत्यर्थः॥ विज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वयोजना।
योऽयं शाब्दः प्रपंच एव यं भेदाभेदवादी शंकते नेनान्विति किं ब्रह्मद्वारोपकल्पिताविकारस्य सत्यत्वमुच्य
ते उत जावन्मात्रमुच्यते किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति द्वितीयं दूषयति नत्विति
भेदाभेदयोर्विरोधादेवोपाधावयोगादित्याह कारस्य च रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वानुमानाद्धत्वं ज्ञानाद्यन्त्वादिप्रायेणा
सत्यत्वे प्रपंचस्य तरेणैवोक्तमित्यर्थः कथं नाहि प्राणादिषु सत्यत्वमुक्तमित्याशंक्याद्योगीकारं स्फोरयति किंतर्हीति
इन्द्रियजनितसद्बुद्धिविषयत्वात्प्रपंचस्य तत्र यं सत्यत्वमुच्यते तेन तद्विषयत्वात्प्रपंचस्य तद्वयं स्यादिति व्यवहारे तेन तथा
त्वमुक्तमिति वक्तव्यं सत्त्वस्य चैतन्यव्यावृत्त्यामिति यथोक्तं तथा तर्ह्युक्तमेतयोर्नामरूपयोः सत्कार्यत्वात्सत्प्राणा
नी सत्यत्वं व्यावहारिकमित्यर्थः॥ इष्टं प्राणादिषु प्रमाणतेऽपि सत्यं प्रतिविहन्यात् हतद्वारेणेति
प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानुवादद्वारेण व्यापारोपायवाद्यन्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मणोवगतिर्विव
न

टी० १३०

क्षिप्तेति हत्वा नेच्छयि सत्यत्वश्रुतिर्विरुद्धेत्यर्थः॥ यथोक्तोर्थौ विवक्षितो बहुदारणपक्षश्रुताविस्पष्टागमकमा
हप्राणाद्याश्रुतिनन्नुश्रुत्यंतरे विकारस्यापि व्यावहारिकसत्यत्वमिष्टं प्रकृतेन्नुनान्नाधिष्ठानेप्रपञ्चस्य सत्यापूर्वका
हेतुत्वेति यद्यद्वै विज्ञानानाप्यसत्यंवदतीति यद्यद्याप्येतस्यान्वांगीकीरान्तत्त्वथा च विरोधनादवस्थमतत्त्राहेतुर्यीति
य[illegible]गास्यापि व्यावहारतः सत्यत्वमुपगतेति किं तर्हि सनत्कुमारस्यापि विवक्षितमिष्टस्यात्तैन्त्वयव्यतिरेक न३
ण्यां स्पष्टयन्नाहृदेव्यतिरेकस्याहृत्याविज्ञानन्नितिपरमार्थसत्यमविज्ञानन्नापिवदन्नागत्याङ्ग्निस्यापूर्वकाहृप
स्त्वितितर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमितिवदन्नेभौ प्रकुक्षिहि हिन्स्याशंक्याहृनत्विनितन्नान्यवन्नर्हि हृर्याहि
पत्थ्रियं नेनेत्याहृतथेति श्रुतोस्यनास्तिसत्यत्वादित्वं किं त्वसत्यत्वादित्वमेवेत्युपसंहरति इत्यन्तइति व्या
तिरेके दृष्टांयित्वान्वयमन्वाचष्टे विज्ञानन्त्वेवेति श्रुत्यन्तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवादित्वमित्याशंक्याहृन
वेतिपष्टे वेत्ति त्यासाहृत्यासत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमिष्टं चोदित्यर्थः॥ सत्यवदन्नेप्रतिसत्यविज्ञानस्य यथाका
रणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं कारणत्वेन दृष्टव्यमित्याति दिप्रति एवमितिविज्ञानकारणीमतं
मतिव्याचष्टे मतिरितिमननहेतुभूतोश्रद्धाव्याकरोत्याद इति॥ श्रद्धाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे निष्ठेति॥ निष्ठाति
ष्ठानं कृतिर्विमजन्ने कृतिरिति कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरेष्वेरूपूर्वस्य कारणीभवति तत्राह सत्यां हि निष्ठ

तथापूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं

सू० भ्र० निरुक्तेर्हि कुतो भवतीत्यत आह साधीतीति यदा सुखेच्छमतेन न ह्याप्रवर्त्तेतिः संबंधः॥ ननु सुखलाभस्येंद्रियसंयमादिव्याप्तिरे
१३१ केणाभावात्कथं सुखलाभाधीनं कृतिरित्याशंक्याह सुखमिति विशेष्यमाणः सुखलवेव्याप्त्यापि मानादेवयथेः।
त्काकृतिः सिध्यतीत्यर्थः॥ सुखं तु लवत्या करोतीत्येतत्तद्व्यंजनेन साधयति यथेति दृष्टांतपतं लंघुत्रयश्वादत्तजम
सुखाद्युपाद्विकालीनेकृतिर्दृष्टांतथात्मस्यापि सुखलक्षुवकरोति ननु विनानदुःखप्राप्त्यर्थः॥ ननिंद्रि
याणां मनसश्चासंयमपूर्वकं सुखं भवति न याचकष्टं नलुब्धाकरोतीत्युच्यते न त्राहलविघ्नद्योतित्वं
रग्रंथमांकाक्षापूर्वकमु-च्छायमनिश्चयेत्यादिना॥ मन्नोऽवीगपिवैषयिकं सुखमस्तीत्याशंक्याह तमो
वीति निकथमल्पत्वोयिसुखत्वं वायंनेनत्राह तल्पस्यपतिदुःखरूपांतर्पदाभतत्वाल्पस्यसुखस्याहेतुत्वोयिक
थं स्वयं सुखं न भवतीत्याशंक्याह॥ नहीति॥ अल्पस्यसुखं दुःखांतमोवेक्षितफलितमाह नयजिमन्तःस
त्वं तिप्रोषत्वेनिर्विप्रोप्रचेतिप्रश्रयपूर्वकं निविप्रोषत्वं निहुरियतिकिंत्यादिना॥ नास्पष्टीरागोतिसमस्मेति सं
वंधः॥ किंमितिस्पष्टनादिष्वायिसन्तु दृष्टांतश्रवणयोरेवनिषेध्यत्वेनात्रयग्रह॥ णामित्याशंक्याहनामेति
अनुज्ञानांस्पष्टादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्राह योग्रहणांस्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापिमस्मिन्नावादि
त्याहन्येषामिति॥ अत्र चेतिलक्षणवाकोतिः तत्र हेतुमाह प्रायश उक्तिः पारिमन्नधिकारे तत्त्वविचारणा राम० १३१

मि॰

यामन्योन्यानुपपत्तिनश्चयोनिनमनुत्तेनविज्ञानातिसमर्थमेतिदृष्टदृष्टरूपादिविकल्पनिषेधेनाध्याहार्याधिक
रणत्वोपलक्षितस्यविकल्पाविषयत्वमेवमस्मल्लक्षणमित्युपसंहरन्नेवमितित्रुत्तमेवलक्षणंस्फुट
यितुंविप्रतिपत्तिविषयत्वमितिकिमत्रेति॥ लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रमस्मल्लक्षणंतन्नि
षेधेनस्वज्ञेयत्वंवेतिविमृश्यार्थः॥ कस्मिन्पक्षेकोनामेःकोवादोषइतिपृष्टःपष्ठोतिकिंचानुवृत्तिमात्र
मन्तःघनत्वेन्मामंदर्शयतितयदीति॥ अन्यस्यप्रसिद्धस्यदर्शनादेर्विषयत्वंमल्लिनास्तीत्येतावन्मात्रंतस्य
लक्षणमिमुच्यतेचेत्सर्वेविकल्पातीतःप्रत्यगात्माभूमेत्यस्यलक्ष्यसिद्धिरित्यर्थः॥ द्वितीयंपक्षम
नूद्यतस्मिन्दोषंसञ्चयत्यथेत्यादिना॥ तमेवदोषंप्रश्नद्वारेणस्फुटयतियद्यपीत्यादिना॥ सतिक्रिया
कारकफलभावस्यनसंसारित्वोतिचोदयत्यथेषुफलत्वेचकथंसंसारान्निवृत्तिस्तत्राहक्रियेति॥ सतिभेदेक्रिया
देःसंसारित्वंलोकेदृष्टंहन्तेलक्षणादेकस्मिन्नेवक्रियाकारकभावस्यनसंसारजोतिचोदयत्यान्नेक
त्वदुतिएकस्मिन्नक्रियादिभेदस्यासंभवंदर्शयन्नुत्तरमाहनात्मनइति॥ द्वितीयपक्षस्यदुष्टत्वेस्यष्टीकृ
तेप्रथमपक्षस्यापिसमानंदुष्टत्वमितिशङ्कतेऽन्यथेति॥ आद्यपक्षेऽपिनयधूपत्तास्येतावतैव
दर्शनादिनावलामादनिष्टत्वादितिचविपर्ययेणअपर्यस्यातानमित्यर्थः॥ अर्थमेवेदर्शयंवचनमित्याशु

न्या०वा
१२२

काशिष्यः स्वयमेव वूर्णे दृश्यते हेति लोके हि यत्र भस्म न्योगर्हे नास्य तत्र उपपानि तद्देवदत्तीयमिति प्रयोगो दृश्यते
न च तत्र स्थूने रथ्थे कामि संस्थ व हारांगत्वाघ थाच तस्मिन्न थो न्रेधवन धान्याघ दृष्टोनेवि स्तंभादीनगरहे च
नयपुपनीति श्रुत स्यनैरथे को नेगम्यते किं तु तत्र स्तंभादीनां तस्य च दृष्टांतमिश्चेत्तथा यत्र नान्यत्र उपपत्तो
त्पत्राधिविशेषणादेव्यथ्थ्यस्माधानं वक्तव्यमित्यर्थः । किं विशेषणाथैवत्वानुपपद्यस्यात्मस्मन्नधिकर
णाधिकर्त्रव्यभावः स्यात्तद्दृष्टांतं च वाच्यमित्युच्यते किं वाश्व तस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छ्यते चेत्तत्रा घ
दृष्टय ज्जिने स्यादिना । नष्पान्नत्वमप्रसीति त्वादित्यर्थः । नि दूरित त्वादधिकरणाधिकर्त्रव्यभेदानुपपत्ति
रिति शेषः ॥ यत्रान्यन्न उपपत्तीति पूर्वविशेषणादात्मनः स्वदृष्टांतं वाच्यमिति तत्राह दृश्यते इति द्वितीयम
नुपपत्तिमाह यत्र त्यादिना । परिहारभागं दर्शयन्नेतस्य संशयनियच्छेति । एकस्मिन्नेव भिन्नयत्रेति विशेष
णमनर्हमपि उपयुज्यते प्रसिद्धानुवादेनाधिकरण द्विविकल्पाविशय यत्न लक्षणास्यप्रसङ्गोल्लक्षणास्यावि न्या०
वक्षितत्वादित्याह वसिमिति यद्वि घाव संप्रत्ययदृष्टांतादित्तद नुवादेन नान्यत्र उपपत्तीति विशेषणं च १२२
भिन्न विशेषे दृष्टांतादिविषयत्व लक्षणप्रसङ्गोल्लक्षणास्यावि वक्षितत्वादित्याहाविरोधेन लक्षणाव
काशिष्यमुपसंहरति तस्मादिति दृष्टांतादि सकलसासाधिकव्यवहारमात्रोपलक्षिततत्वं प्रमेयत्वर्थः

अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोत्यथेति यदि विच्छिन्नस्याविद्याकालमाविर्भावं दृष्टांतेन विवृणोति यथेति तत्तत्र एव य-
थाविच्छिन्नत्वादित्याशंक्य कथं तद्दर्शनमित्याभिमानि नेह दृष्टः प्रयोगस्तत्राह तद्विदुरिति मन्त्रः सुखत्ववचनान्ने
ष्टव्या अथेत्यादि तेनेति तस्य शिष्टानि अध्यवद्व्याप्रमितिवसंदृष्टावेति विकल्प्याद्यंप्रत्याह उत्पन्नेति तद्विपिता दृष्टी
यमन्त्रस्य निरूपकत्वेति यदेति । यद्वा यदि विरोधमाशंक्याह यदिहेति यद्दृष्ट्यादिनाम मन्त्रः स्वतोऽस्मिन् प्रति
च्छिन्नत्वाभावोत्रेत्यत्र च्युतेन तत्राप्येत्यादिवाक्यस्य हेतुत्वेन हेतुनातं तदविद्येनेनाह मेवं बुद्धीमीत्य
स्यामिहं चामितियोजना ॥ कथं तर्हि बुद्धीनिमवानि त्याशंक्याह किंचित्तिभिः स्वजातीतमेवंवाक्यं प्रश्नपूर्वे
कमवतार्य व्याचष्टे कस्मादित्यादिना तत्त्वमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति सत्तोति अहंकारात्मत्वो
पदेशस्याभिप्रायमाह यत्रेति कोसावहंकारेणादिरूपतेत्याशंक्य प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह दृश्यते
ति अहंकारादेरात्मत्वाभासाद्देहस्यतात्पर्यमाह अहंकारेणेति तत्कालमविद्यातत्वतः कृतत्वस्यता
मात्रत्वेवेति एकमित्रित सज्जातीयभेदराहित्यस्योक्तिः अन्यत्रस्यापि विजातीयभेदः स्पष्टत्वमुच्य
ते सर्वात्मत्वोक्त्योरभेदं दर्शयति देहमात्रेति सोऽगवाहसाधनेतत्र लोकसंमतिमाह लोक इ
ति देहस्य जीवितेन च भोगस्यागमापायोश्च निमित्तं बाह्यं वस्तु तत्र सर्वत्वानिरोधे क्षेपहेतुत्वाभासं ग्व

छां०भा०टी० र्जितो विद्वानित्याह देहेति। जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति मृत्विति स्वाराज्यं निमित्तीकृत्य फलांतरमाह पत
१३३ त्य इति। स्वाराज्यस्य सर्वलोककामचारो हेतुत्वमाह प्राणादिष्विति। यावन्नामगोचरं तत्रास्य यथाकामचारो भव
तीत्यादिना यथोक्तिं तं परं तत्त्वं च पूर्वं समसिमषफलमुक्तमत्र तु परमानंदप्राप्तिर्न महावाक्येतिहृच्यते न तु सोपाधिके
रूपमित्यर्थः। फलप्रदर्शनद्वारेण स्तुत्वा विद्यामर्थवद्धुल्लिंगद्वारापि ज्ञापयितुं स्तौत्यर्थेत्यादिना तेऽक्षय्यलोकाभवं
तीति संबंधः। भेददर्शिनां विनाशिफलवत्त्वे हेतुमाह भेददर्शनस्येति यदि छिन्नस्याविनाशित्ववचनेन त
स्मादित्ययमप्रानिरुक्तः। विद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः स्वराट्त्वमाह न त्वेनि तथाविदुषः स्वराट्त्वमवहारव राम०
द्विस्पर्थः॥ क्रीडादिरत्यो व्यवहारः। न केवलं ब्राह्मणोक्तमिदं विद्याफलं किंतु मंत्रोक्तं चेत्याह तदेवेति। तदे १३३
ष्टार्थः सप्तस्थानीहिंस्यपि तेस च विद्याफलं कथ्यः। न पश्यइति मंत्रमादाय व्याचष्टे य पश्यतीत्यादिना सर्वमाप्नोती
ति पश्यतोत्तायदिद्देदुस्समनावृत्तेनेन विवक्षितानं तु कृमिकीटकादिभावोऽपुरुषार्थत्वप्रसंगादिति
। दृष्टव्यं विद्यास्तुतिर्यौ फलस्यार्थं सगुणाविद्याफलमपि निर्गुणाब्रह्मविदाप्नोतीत्याह स्थैचेति। त्रिधा तत्तो
बलरूपेण पुरादस्य श्रोत्रादिनादि श्रावद्धार्थः। विद्यांतरफलं न तदेवेक्षिणोक्तमिति व्यभिचारे व्याहारस्युक्ताधित्या
देस्तात्पर्यमाह पौर्वित्यगाहुर्वायव्यं स्तविषयानिंद्रियैरुपलभ्यते स्यादि सम्यगिति मात्रिस्त्याहारशुद्ध्याक

नंदैकतानमाचेष्टितं तथाचोपनिषदारंभे चरितार्थे किमवशिष्यते ७

रो नित्यप्राप्तरूपत्वान्नीतिकथं तस्याप्राप्यमाणत्वं तत्राह भोक्तृत्वेनेति कीदृशो तस्य प्राप्तिरित्याशंक्याहाहारेति आहारशुद्धि
फलमाहतस्यामिति श्रोत्रः करणशुद्धिफलं कथयति सत्त्वेति स्मृतिलाभफलं दर्शयति तत्तस्यां चेति भवेत्तोत्था
हारशुद्ध्यपेक्षितेति शेषः ॥ प्रकृतवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति यत इति तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य
व्याचष्टे सर्वेति । आगतिं गतिमायाध्यायी ॥ तस्यैवेति प्राप्यांतरस्माहृतमेवेति ७ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा
जकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदकृतानमावेदितं तथाचोपनिषदारंभे चरितार्थे कि
किमवशिष्यते इदं ज्ञानगिरिकृतायां छांदोग्यभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥७॥ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये
निर्दिश्यमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदाद्वैतं यदर्थमध्यायांतरमित्याशंक्याह यद्यपीति कल्प्यमिति तदधिगमा
यविशिष्टो दहरस्य देशाद्य इति संबंधः ॥ मंदबुद्धीनां न हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः ॥
न केवलं मंदाधिकारिणो ब्रह्माधिगमश्रेयस्त्वेन हृदयदेशो गुणदेशश्चवाच्यकल्पनीयाः किंतु पूर्ववत्रानुक्रमगुण
घर्योतिरोयदेशश्चाकार्य इत्याह यद्यपीति अपूर्वविशिष्टसमर्थोत्तरस्य देशस्य मन्वीचत्वेन योतिमंदधि
यां ब्रह्मधीशेषत्वेन देशादिविशेषवद्गुणविशेषवच्च ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्य इति संबं
धः ॥ ब्रह्मज्ञानवतां विधिं विनापि विषयवैमुख्यसंभवात्किं विधिनेत्याशंक्याह यद्यपि ब्रह्मवि

वश्रस्य

मु०मा०टी०त्रा० दविनियथासाधनविशेषोवच्छेदकोवच्छिन्नतेनयोयासकानांगतिश्चावच्छेदकत्वेत्वव्यप्रिश्चमथोंतरमाहतथेतिए
१३५ कत्वदर्शनांगत्वादिसर्वमेदंप्रत्यक्षमयादविघादिशेषस्पदेहस्थितिनिमित्तस्यक्षपेसतिस्वात्मसेवोनवच्छिस
मवात्कृतोगतिर्वेच्छेयस्याशंकाहयघण्यात्मैकत्वविधामितिं अविघादिशेषस्थितिनिमित्तक्षयेस्वात्मत्य
वनिवेति (मिमवात्कृतोगे) रित्युत्तरेणसंबंधः स्वात्मनिर्वाणोपिकृतहैककर्तृत्यागेनस्वाभाविकस्वरूपाव
स्थानमित्यत्रदृष्टांतेनाहगगनइवेति अनेकोदाहरणोयाध्यनेबुद्धिसौकर्यार्थंतत्कमेवाध्यायनात्यर्थे
संक्षिप्यदर्शयतिदिङ्मात्रेणेतिदिङ्मात्रेणेतनगुरोर्गत्यायफलभेदेन तदनवच्छिन्नमितियावत्तानस्पादिगा
घनवच्छिन्नत्वेहेतुमाहहृदयमितिनातर्हिं तेयांभाव्यायोहृथैयरमार्थसदद्वयंब्रह्मग्राहयितव्यंकिमित्य राम०
त्रपश्चोपादिप्रपनेनत्राहसन्मार्गस्थापुक्ति अध्यायतात्पर्यंसंक्षेपविस्तराभ्यांदर्शयित्वाश्रुतत्पक्षराणाव्या १३५
करोत्यथेत्यादिना॥३ तेमव्युत्पन्नानितिविशेषणवृत्तोपरदेशानंतरंसंग्रहीनान्निस्सविशेषश्पादिप्रपते
वृत्तेत्यर्थः तत्रतावद्गुरुयाख्यायतनेजातिंदृश्चानियाददमितिहृदयगुंठीकस्पवेशमसाहश्चपेहेतुमाहरू
रपालाढोतितस्य स्वहृदयस्पर्थेचवदेवसूचयतुत्पादिश्रुतेहत्केहेतुक्षिहिस्तसस्याश्रयंदर्शय
तास्मिन्नितिशरीरस्पवृत्तयुरत्वेदर्यांतेनसाधयतिराज्ञमुनितनत्रोकेवशमदृष्टांतेनस्पर्शयतिपुरेचेति

कथं पुनः सर्वं तस्य निरवयवस्य ब्रह्मणोपि योऽन्तर्वेश्मनि स्थितत्वमित्याशंक्याह ब्रह्मण इति ननु संसारिणो ब्र
ह्मात्मितिरिक्तस्य स्वकर्मार्जितेन शरीरेण स्वामित्वसंबंधो न ब्रह्मणस्तदसंबंधिनः कथं तत्रोपलब्धिरित्यत आ
ह अस्मिन्निति ब्रह्मणो जीवात्मना सृष्टो कार्येऽत्र लोके वस्त्वेवेशो हृदयपुंडरीकस्य ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानत्वे
पूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह तस्मादिति अंतराकाशस्याल्पतरत्वे हेतुमाह वेश्मन इति। आकाशस्याल्प
स्य मूर्त्ताकाशविषयत्वं व्यावर्त्तयति आकाशस्यामिति कथं वाकाशशब्देन आकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्त्त
ते तत्राह आकाश इति तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वमहिम्नि यदंतस्तदाकाशा
ख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुंडरीकावच्छिन्ने न महिमपदंतराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्य
मिति योजना हृदयेऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्थापयति तं चेद्ब्रूयुरिति तदेव
चोद्यमाकांक्षाद्वारा विवृणोति कथमित्यादिना अवमनुपरिच्छिन्ने शरीरे पुंडरीकाकारस्य हृदयस्य
अल्पत्वेन तदंतर्वर्त्तिन आकाशस्यानतोऽप्यल्पतरत्वेन तथापि ... किं स्यादित्याशंक्याह पुंडरीक एवे
ति किंशब्दस्य प्रश्नविषयत्वं व्यावर्त्तयति न किंचनेति हृदयपुंडरीकान्तर्वर्त्तिनमाकाशमुद्दिश्याद्धृ
दूषयतीत्यादिना मेतिपत्यानुपलब्धेः प्राप्तार्थः॥ तत्रैवेत्तर्वर्त्याकाशोक्तिः प्रियचार्यव्यतिरिक्तस्य

छा० सू०
१३५

त्वात्प्रसक्त तत्त्वोपदेशस्येदं नियोगवचनमित्याशंक्याह उतेति श्रुतेरिति किमसावाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणेऽर्थे
शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह श्रवणेति श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्येभ्यः सममनुवदतीति चेत्तत्कि
माकाशस्य स्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोद्यते वा किं पुंडरीकोपाधिनिमित्तेऽपि नेति विकल्प्याद्यं दूषयति तदसाध्विति तन्न श्रु
तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं नैव निरवकाशमिति शेषः । कथं तर्हि दहरत्वोक्तिराकाशस्येत्याशंक्याह किं तर्हीति
तमभिमान्विष्युक्तावन्मात्रे बुद्ध्युपयोगा विशेषणोपाधिना विषयेभ्योऽविमुखीकृतानां हृदि करणानामुपलब्धेत्युतिसं
वेधा । अंतःकरणस्य पुंडरीकदेशत्वमाह स्वच्छद्रवेति बुद्धस्तत्वोपलभ्यमानत्वे प्रतिबिंबरूपमिवेत्यु
दाहरणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुदाहरणांतरं । बुद्धत्वे नैसर्गिकमागंतुकं च ध्यानेनास्तीत्युपलब्धिसिध्य
र्थो विशिनष्टि स्वरूपमिति नागोवद्दहरत्वमाकाशस्याचोद्यते चेदत्रोपाधिकेमहत्त्वमुपेत्य समाधिः संभवतीति
कल्पांतरं निरस्यति स्वतस्त्विति पक्षिन्नन्वेष व्यमाश्रयेणासहेति शेषः । पाकांस्त्वावानिति वचनाद्याकाश
न तुल्यपरिमाणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं तथा च न्यायानाकाशादिसाधि विरुद्धमित्याशंक्याह नायीति केना
भिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत आह किं तर्हीति न तस्य प्रतिमास्तीत्याकाशादेर्यस्य ब्रह्मणा लोकोऽनुभव
ति न स्थिनलक्षरे सर्वभरणादिसमाहितमित्यर्थः ॥ कार्यकारणयोरतुल्यपरिमाणत्वमसिद्धमनाकाश

रम०
१३५

समनावृत्तित्वोक्तौ त्वाहतस्माद्धीति आधाराधेययोरेतुल्यपरिमाणत्वेचैवमित्याह तस्मिन्निति द्रुनआ[illegible]काशस्य तस्य
भाविकेदहरत्वमित्याह किंचेति। कार्यंहि घावायपिश्च्याद्विकारणो समाहितं तच्च हृदये ध्येयमित्यभिप्रेत्याह बुध्या
धिविशिष्याद्युक्तं। आकाशे घावापृथिव्यादेः समाहितत्वेम सविघ्ना संवादं दर्शयति यथावतिति विघ्नते संवेत
दस्मिन समाहितमिति संबंधः। नास्ति शब्दस्यानंतता सो हृदयत्वं व्यावर्त्तयतिनरवमिति। आश्रयनाशाञ्चितना
शः स्यादिति न्यायमाश्रित्य शंकते तं चेदिति। यद्यस्मिन्सर्वं समाहितं तत्तो देहनाशे किमवशिष्यत इति संबं
धः। शिष्यारणमधिकावायं दोषमाशंकते कथमिति प्रांकितं दोषं परिहरति। नैष दोष इति। सिर्वज्ञदस्मिन्स
माहितमित्यत्रोक्ते न सर्वे शब्देनेति शेषः। अधिकावायं दोषं परिहरन्नपक्रत्नं चोद्यविवरणोति। पदे स्यादि
ना। आकाशस्य शिष्यमाणत्वमाशंक्याह घटेति तत्तायथोक्तं वीप्सादिति ति संबंधः। कथा पुनर्नीत्या
अस्य विषयाभिध्यमनिरयनेन त्योति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना। देहादिविविक्षिप्ययाबुद्धा
शोनविक्रियास्तीति एतत्के श्रुतिकन्यायेन साधयति। न चेति देहादिश्रुतादात्मनो ष्ठुत्तं च त्वं ब्रह्मदोचे
रसंस्रवमित्यप्युक्तमित्याशंक्याह कथमिति प्रकृतादहरो यासनतत्र व्याससंगोविक्षेपः। यदिदेहादि
भेरसंस्पर्शत्वेब्रह्मणोन्तोच्यतेचेत्येनेचकश्चिद्दुष्पयपंतेताहि [illegible] न द विवक्षितमेवस्यादित्याशंक्या

छा०भ्र० १२६ इंद्रेतिनास्येत्यादिनोक्तेऽर्थे हेतुमाह एतदितिकथं यथोक्तं वृत्रहणपुरमथनत्वंस्यादित्याशंक्याह वृत्तेवे
त्तिसत्त्वशब्दस्य शब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः। कथं तर्हि शरीरवृत्रहन्तृपुरमित्युक्त
मतआह। शरीरस्यैव तन्त्विति जनदेवस्फुटयितुं शरीरस्य मिथ्यात्वं सप्रमाणं दर्शयितान्तात्त्वचिति। अथामि
थ्याभूतस्य कथं वृत्रहन्तृपुरत्वमतआह तत्तद्विकारइति। कं चव्यावहारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यान्तत्
स्याधिवृत्तोपलक्षिताधिष्ठानस्य वृत्तपुरत्वमित्याह व्यावहारिकमिति वृत्तनुपरमार्थसत्यमतआत्मैव
देवसत्यमित्युक्तं वृत्तपुरमित्याह सत्यमिति। वृत्रहणः सत्यत्वे पिपुरत्वायोगान्नहन्तृत्वपुरत्वमित्या
शंक्याह। सर्वव्यवहारेतिदहराकाशस्याल्पत्वं विनापित्वमित्याशंक्यतं शेषयति दहरस्यापास्यत्वासिध्यर्थे राम० १२६
यातनिकांकरोत्यनन्तइति अस्मिन्सर्वे कामाः समाधाने फलितमुपासनमुपासनमुपादिशत्यतस्मादिति
यथोक्तेदहराकाशेकीदृगुपासनं कर्तव्यमित्यपेक्षायामहं यदहरोत्याहं एषइति पुनरुक्तिं शंकतेनतु
क्तमितितं पारिहरति यद्यपीति। अन्यथा देहसंबंधविनास्वभावतौ शोकं तात्तेषां जरादीनामपहः
तपाप्मत्वेनप्रतिषिद्धत्वे हेतुमाह कारणेतिकथंधर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्ततत्राह
धर्मेतिइति एषकृपतिषेधोऽनर्थस्यादिति संबंधः। जरादिप्रतिषेधेधर्मस्यार्थत्वम्मगोहत्यपापम

पीत्यर्थः विकृत्सर्थ्ये पुनरुच्यतइति पूर्वेणसंबंधः प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिंशोदयतिनन्विति श्लोकस्यान्तेकिंचिद्यवधायपिपासादेर्धस्तिति

न्निषेधस्य नैरर्थक्यापत्तिरिति यत्तूक्तं तत्राह जन्यादीनामधर्मादिजनकत्वेऽपि निषेधादिजनकनिषेधासिद्धांतीनां पी
कत्वेन निमित्तत्वमेवमिति तर्हि किमिति पर्ययहेतुतापत्तेः स्वकाविजनकत्वविरहमिति यत्राधिकृते तत्राह तत्र यापीति तथा
पि दुःखप्रतिषिद्धे किमिति जन्यादिप्रतिषिध्यते तत्राह जन्यादीति यत्तु कार्याभावे सत्तोऽपि धर्माधर्मयोराह पूर्वा
त्तदृष्टोऽपगवदृ किंचित्कारत्वाद्युक्तं तथा प्रेक्षेति यत्पूर्वन्तकावमिति तत्राह यावन्निमित्तानामिति ईश्वरस्यापि
कामत्वं साधयति विनतथाहीति यथेश्वरस्याविनाशः कामास्तथा संकल्पाश्चेत्याह तथेति। अभावरूपा
णां धर्माणां अदृष्टेनाविधानत्वेन संभावितत्वे यत्कथं प्रभावरूपाधर्मः संभवेयुरित्याशंक्याह संकल्पादि
नि अदृष्टसत्वे रजस्तमोऽप्यप्रसस्यप्रत्रिगुणायामायायां प्रमुष्टत्वं तदवोयाधिसन्निमित्ते येवोतेन तथा अभावा
भाविकानां संकल्पादीनामीश्वरविषयानां स्यात्तन्माह त्रिगुणवदिति यथाचित्तानां स्वाभाविकाश्रित
गोऽदृष्टवत्तस्याविषयसरा तथा वृत्तित्वेऽपि कामादयः स्युरित्यर्थः॥ किमिति कामाद्या वृत्तीनां स्वाभाविकानामवैदि
धर्मेधर्मिणोरवोपचाराद् दृष्टत्वमुक्तं तत्र यत्पूर्वत्रैरित्याशंक्याह नस्वतं इति वाक्यांतरमेव नारायणं तुपातनिकां कारे
नियथोक्तेति ज्ञानप्रकारेति निमित्ताधिकारेण दृष्टेन व्यवकेदृष्टं वनिगुरुप्यइति प्रज्ञायत्वेवं यथा हि त्यादि
वाक्यमाह नचादिनिरयथा कामापरिज्ञानप्रत्रैतियरामसप्तमक्षत्तोद्भवयथा यथाद्दोषेत्यनेन दृष्टांतेन दृ

छा॰ श्रु॰
१३७

पित्वा वा वक्ता यथैकथयन्ति पथान्ये वेति अमुमर्थं मन्त्र फर्वेव कमन्वाचष्टे किमित्यादिना। उक्त आह एषां तेन विवक्षित
मे ग्राम न्यः घट एषां तां न स्यन्तात्पर्यमाह। एवं जुनि के याम एव दोषो भवतीत्याकांक्षायामाह। हे तोऽजुनि कर्म साध्यस्य पार
न्तं अश्रूयपि इमु त्वं च स्तान हीन कर्म साध्यविषय एव एलोयाम का नामेय दोषो भवतीति दर्शयन्नुक्तं वा कामित्यर्थः।
अविदुषामेवास्या न्तं अं दोषमुक्ता विदुषां स्यात्तं अयफलं कथयन्न् यथेत्यादिना। उक्तमेवार्थमाकांक्षापूर्व
कमुपपादयति यावन्त उमेस त्याः कामा इत्यादेः स्वात्यर्थमाह। यथोक्तेति अत्राह सम्मन्तेन गृह्णन्तीति शेषः।
॥ न मेवाहं क्रोप्रादर्शयति कथमिति। अनृतमपिधानमिवापिधानं तेनेति संबंधः॥ किं तदनृतं तदाह बा
ह्येति कथं न दपिधानमात्मस्थानां कामानामित्यापूर्वकाहुत न्निमित्तमिति। उक्तमर्थमाकांक्षापूर्वकमुक्तं
वा कामवतां यो यः प्रैति कथमित्यादिना। नं हृदयाकाशो स्थाम्य निसं नमपि दृष्टुमिच्छन्नपि यस्मान्न
मतेन्तस्मादनृतापिधानं निमित्तं कृत्वात दलाभो भवतीति योजना। एतश्च तेषाम लाभे निमित्तमनृतापि
धानमेतात्पर्यं हृदयंगुनिरिति योज्नेन विधिनेन पापत्रिप्रकारोक्तिः आत्मस्थानां कामानामनृतापिधानत्वमु
क्तं निगमयन्त्येति यस्मादविदुषि एतत्प्राविदुषि अवलम्भ्याः सत्याः कामाः सर्वाधारेजगान्नस्थलकाले लेबु
लाधिकात्पराते वं तेनेत्त स्मात्तेभवन्त्यनृताऽपिधानाः सत्यामविद्यायामनुपलम्भात विद्ययात्तु प्रापमनेचोपलं
रामा॰
१३७

प्रतिहत्यर्थः॥ यदुक्तं बृहस्पतिना स्वात्मनि कामाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्यायमिति॥ तच्च दृष्टान्ते प्रश्नपूर्वकं मुद्धा
ष्य कारणचयेक थमिवेत्यादिना॥ तत्र स्वापत्र स्वप्नप्रबोधदृष्टान्तो निर्दिश्यते तु निद्रा यदा दृष्टान्ते कं आकर्षत्येव मे वे
ति॥ अल्लाभप्रकारमभिनय त्येषाहृभिति तत्र हेतुमाह तत्तेनेति॥ यथा केनचित् ज्ञानप्रवृत्ति ना नाप्य निर्वा
च्याज्ञानकृते नत दृष्टा प्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छाप्रकारेणोऽत्यर्थः॥ तस्मात् ज्ञानमात्मप्रतबृहल्लोकाला
भइति शेषः॥ स्वस्वप्नादृन्नतेनाहृतत्वमेव स्फोरयत्याविद्यादौति प्रकृतमाक्रोशामुपसंहरन्ति अनुक्तोक्ते
ह्याय थोक्तं वृत्त्येष्या नानुष्ठाने प्रयत्नकर्तव्यतोक्तासंभवन्ति नामादि विवहृदये बृहदृष्यारोपमात्रमिति
प्रांकोवारयितुमनन्तरवोक्तमवतार्य कथयति सवाहृत्यादिना॥ कथमात्मायथोक्तो हृदये स्तीतिगम्यते न
त्राहृतस्येतिपथोक्तावगति फलमाहृ हरहरिति॥ सर्वविदितविशेषणामपृष्यमाणाः प्रोक्ततेनन्विति॥ अ
नेवं विदो यिसुषुप्ति कालेवृत्तप्राप्तिमंगोकरोति बाढमेवमिति॥ तर्हि किमित्येवं विदितविशेषणामित्या
शंक्याह तथाप्येति॥ विरुद्धविशेषविशेषमेव दृष्टान्तेनस्पष्टयतियथेति॥ चेतदसौ स्वा वायेण प्रतिबोधि
तोवि ह्लान्तरे देवमवत्यन्यस्तु विहृान स्मीतिदेहादिकमेवजानन्नसदेवमवतीति योजना॥ देहयोनेत्यवि
शाछेनज्ञी वत्व स्वाद्यच्छिनत्ति॥ संप्रसादस्य विदुषो यत्सुषुप्त्या न ठनं शुद्धं बृहन्तत्त्रादपयदेशेनोयासत्तो

लं

छा०व्या०
१२८

तु संप्रसादशब्दार्थं कथयंति सुषुप्तेति। सम्यक् प्रसीदतीति संप्रसादो विज्ञानीतीति शेषः॥ स्वाभाविकमेवात्म
नः स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति विशेष्यते तत्राह जाग्रदिति। जहातीति सुषुप्तः पुरुषः संप्रसाद इति
विशेषणद्वयस्यात्र बलेन संप्रसादशब्दः सौषुप्तपरत्वेनावसाधा इत्याशंक्य कथमेव संप्रसाद इति सन्निहितवि
ज्ञानस्याप्रसक्तत्वात्राह संप्रसादशब्दादिति तत्र सौषुप्तपरत्वं जीवसाधारण्यात्स्वापि प्रसक्तमेव शब्दाहितत्वे
व संप्रसाद इत्यस्यादिः श्रुपते यथा सन्निहितोऽर्थो यत्न विशेषादेव इति शब्दशक्तिवशादुच्यते न तथेह
यौगिकोऽर्थः॥ एषशब्दं विनिश्चिनुतः संप्रसादस्य विज्ञानीतियावदेव केवलानन्दमयं शब्दार्थः। समुत्थाय शब्द
स्य मुख्यार्थत्वं वारयति नात्विति। देहेघाभिमानस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्ति भविष्यतीत्याशंक्याह
नहीति। कुतोऽयं स्वरूपेण निष्पत्तिप्रयोगस्तत्राह प्राणीति। स तु दृष्टः सम्यग्ज्ञानविषयः। अत्रानात्मस्व
रूपप्रतिपत्तिं प्रतिनिवर्त्य पूर्वपास्वरूपसंपत्तिरूपचारितेत्यर्थः॥ किं तत्स्वरूपमिति तदाहाप्र
शरीरमाहीति। यथाभिघातरूपतादात्म्यनिवृत्तो स्वाभाविके। नात्मात्मनाभ्युक्तिरवतिष्ठते न तथाशरीरा
तादात्म्याभ्रान्तिनिवृत्तो नदभावोपलक्षितं स्वच्छस्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः। एष आत्मेति
होवाचेत्यत्रैषशब्दार्थमाह प्रत्यगिति। कोऽसावुक्तिः कर्त्रीत्याकांक्षायामाह। सद्गुर्वादिरिति। न केवलमा

राम
१२८

१३५

त्त्वमेवमकृतस्य त्वमिति षः। किं नु रूपांतरं तत्त्वमस्तीत्याह। किं चेति। अविनाभिन्नत्वे हि तु माह न्मेतितत्था
यिक थमथिनाभिन्नत्वं न त्वाह। यो वाऽस्य नङ्गनिषाव्यो हि त्वर्थः। अपरस्य घथौ ऋलक्षणं वृहुतन स्मान्नऽयासना
म हितोत्यर्थः। उया स्पष्टस्पष्ट बृहृत्वो नाम नामि दिशाति तस्योति। उ ऋस्य पुनः हृऋ त्वेनोथि के त्याशं अपार हृहते कि
मर्थमित्याह। नाऽयास्पष्टात्यर्थ नामोत्कानाद ष्टंनैव नामाक्षराणि प्रक्षीतिनिनीति तानि कानोत्यथौ क्षा
यामाहे तानीति। कथं नकारऽनुच्यते इकारस्यापि नत्वमावादित्याशंक्याह। इकारऽग्निनत्वे हेतुमाह। हृस्वेने
ति। दीर्घमीकारमुद्दिश्य हृस्वं पुनरनुवदन्न विवक्षितत्वमेव नामाक्षरे पुनस्य हृस्वपनीत्यर्थः। अपा
शंक्याह। इकारऽग्नितत्वे हेतुमाह। हृस्वेनेति। दीर्घमीकारमुद्दिश्य हृस्वं पुनरनुवदन्न विवक्षितत्वमेव नामाक्षरे
[illegible]। त्रयाणामक्षराणामसवर्णत्वे दर्शयति। तेषामिति। तिसृणामिति रणोषछो॥ वर्णवि
भागमुक्त्वा तर्थमध्ये शाब्देऽस्य ऊकारस्याक्षरसामान्यनं न्तो कथमक्षरपर्वे वपनित्य क्षरेत्याप्यो काऽनि
यमयतीत्याकांक्षायां नियमनस्याभावानेत्याह। मानेति। यानि स्युरस्य नियमनस्याभावमेव साधय
नियमघ्नापादिति। तस्य तत्त्वभावत्वेऽनुभवमनुकूलयति। संयतेऽकेति यमायामित्यक्षरेलोत्यर्थः॥ तस्य
एवाभावमुपपादयन्नभावित्वं नात्तिपामकत्वे हेतुरिति मत्वाह। नेनेति। लक्ष्येनेपर्वं अक्षरेऽग्नि पूर्वः वृ

धा० त्रु० त्वात्ः स्वत्वमिति नामजस्यपञ्चिर्वचनं कृ जं जस्याप्रयोजनमाह, वृत्तेति। फलवाक्यस्तु मेव चित्पदं व्याकरोति
१३९ एवमिति वाक्यं तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह, हेति। वाक्यान्तरमाह तन्ने अर्थेति। तस्याताल्पर्यमा
ह तत्कालो ध्वपाद्विति प्रकारान्तरेणास्त तिप्रारंभार्थो वाक्यस्तो थ च न्दः कि मिति स्त तिरित्यर्थे क्षयांस्त त्वे
वृत्त त्यपाधारेवृत्त चर्यान्वय्यसाधानस्य संबंधविधानार्थमित्याह, वृत्तचर्येति। यथा प्रस्तादिमयः सेतु
र्थे वस्थाह, तुस्माद्ं क्षेत्रमिति जन्मायमपि थ्व वस्थाहेतुरित्याह, सेतुरिवेति। सेतुत्वसाधयति विधृति
रिति। विधारकत्वमुपपादयन्नेतिवर्णाश्रमा हीत्यादि शास्त्रे वर्णो वर्णस्थाविषयः। फलादीत्यादि शास्त्रे। गम०
त्तत्वादन्योन्यजातीयविषयः। कर्तृरूपक्रियादिभेदविषयनियमेः सर्वे, वर्णादि अवस्थाया यतनायरसेश्वरेण एव १२९
वं जागद्धृतमिति संबंधः॥ अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाह, धृष्टमाणांहीति। तदुक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वं
कं विशदयति किमर्थमित्यादिना॥ नेत्तमिति प्रतीकग्रहः सांप्रत्ने ह्यच च वृत्ते सेतुमित्यादिना। न देववैषम्योद्धृतं ते
नस्य प्रत्ययति यथेति। परस्यात्मनोनकाल्पयरि चन्तेन्यत्रापथर्वराणं तिप्रमाणयति यस्मादिति तिर्तोति
नरतिरति क्रमशणार्थोनात्मनि संभवतीत्यत्र हेतुमाह, कारणांहीति। कार्यस्य कारणानि क्रमशां माभद्रहोरात्रा
द्गत्वानामित्ति क्रमेणाकिंनस्यादित्याशंक्याह, होरात्रादि चोत्तो। नरते रतिक्रमणार्थत्वमंगीकृत्यापि निषेधे हेतुमा

हृत्येतेनान्तरत्निवाकास्याय ह्नतयाप्माद्दिवाकोनयोलह्न तयापाप्मसं कायरिह्एतिप घयोतिविशेषयन्तामान्तस्याप्र
मेकं प्रतिषेधवचनात् संभवमभिप्रेत्याह हे रात्रा घाऽनि। यापृका प्रशामात्मान ममाप्येवनन्निष्ठ न्नोह तु माह
यह्नतेनि। यथोक्तसेतुमात्मो फलिनमाह यस्मादिति। स्वाभाविकमस्यानर्थत्वमित्याशंक्याह देहवत्त्वेऽनाविर्भ
दुःखादिसंबंधी। इत आत्मसेतोरज्ञानमहभागधेयत्वमित्याह किं चेति। कथं सर्वमात्मन्यमोहरूपमहरेव विदुष
प्राप्नोति। विद्याया अविरुद्धोऽर्थः सिद्धान्तीत्याशंक्याह विद्वत्प्रीति। तत्रेहेतु माह सकृदिति। ब्रह्मलक्षणोऽवेद्यालो
कः स्वप्रकाशश्चिदेकतानो यतोऽवतिष्ठते। तत्र दृश्यत्वोह दुःखोदयोऽक्तरूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः। विद्याफले
यथोक्ते नित्याव्यवास्थितेरत्स्येत न फलं विद्यावत्त्वेन के यान्तिसिद्धान्तीत्याशंक्याह तत्रेति ब्रह्मचर्यवतामिति विद्या
प्राप्यब्रह्मलोको लोकः फलमित्यर्थः। तेषामेवैष एवकारयोगेन समर्थमाह नान्येषामिति। ब्रह्मविद्यामपीति
बाह्यात्तब्रह्मविदस्मुच्यते। तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविद्यामिति या वऽ ब्रह्मचर्यसाधनवतामेव ब्रह्म
विदि तत्त्वब्रह्मलोको लोको भवतीति निष्ठितं फलिनमाह तस्मादिति साधने ब्रह्मविद्यायामिति शेषः॥ ब्रह्मवि
द्यामिति भाविनोऽपि त्रिमात्रापोत्तं॥ अथ यद्यज्ञ इत्यस्य तात्पर्यमाह परमात्मप्राप्तिसाधनेषु ज्ञानेषु सहकारि ब्रह्मचर्यमा
त्रोक्तं न च तावत्कृतं ब्रह्मचर्यविषयेणोत्तरग्रन्थेनेत्याशंक्याह यद्यात्मेति प्रमाणघवेक्षया ग्रन्तरप्रोक्तः॥

छा०भा०
१५०

उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातुमनंतरग्रंथप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरित्याशंक्याह पञ्चकेति
शमाद्यपेक्षयान्तरं साधनं। उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातुमनंतरग्रंथं प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ किमिति तर्हि तस्य स्तु-
तिरित्याशंक्याह तस्याविधिशेषत्वं द्योतयितुमित्यादि मिश्रेति। श्रुतिराह हेत्वंतरं वा कामित्युक्तं तददाय व्याकरोत्य-
थेत्यादिना॥ ब्रह्मचर्यस्योक्तनीत्या विधिः। स्तुतत्वे तद्वीयस्त्वमिति प्रारंभार्थोऽयं श्रावणः। पित्तस्य ब्रह्मचर्येणात्मावेसा-
धयतीत्युक्तस्यापीति। उक्तमेवार्थमाकांक्षाद्वारा समर्थयते कथमित्यादिना॥ पारंपर्येणाचित्तशुद्धिद्वारे-
णेत्यर्थः॥ न केवलं फलद्वारा यज्ञो ब्रह्मचर्येण संभवति किंतु पकारत्तकारसंख्यासामाद्यपीत्याह यो ज्ञातेति॥ ए-
तस्य ब्रह्मचर्याज्ञत्वं मार्गमाकांक्षाद्वारा स्फुटरयति कथमित्यादिना। पुत्रपित्तादिमात्मानमनुविंदत इति संबं- राम०
धः॥ ब्रह्मचर्यवतां विषयैर्यात्मनि ध्याघ्नते। देनापि तद्देवसंघातेत्तस्मादेव परादुभयवसाद्गृपादि १५०
यमपि यज्ञं यद्ब्रह्मचर्यमेवेत्याह एवमिति। बहुधनदत्तयज्ञमानकं वैदिकं कर्म सत्रायणं तत्साय
त्ववादिष्ववच्छेयमित्यर्थः॥ कथं सत्रायणं ब्रह्मचर्येण संभवतीत्याशंक्याह सत्त इति रुचादा सपरायणतत्त्वमनाथ
काद्यं तत्कथं ब्रह्मचर्येण संभवतीत्याशंक्याह यस्मात्मानमिति। स्वपरायापायनमपरायवासस्तत्कथं ब्र-
ह्मचर्यान्तर्भवतीत्याशंक्याहारणायनपदस्योरीति। विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याहर्योक्तानादित्यादिना॥

२४

योब्रह्मचर्येणात्मनोज्ञातानादात्मानंविंदतेसब्रह्मलोकंलभतेतेनतस्माद्यज्ञोब्रह्मचर्यमितियोजना॥अत्रा
दिष्टाद्धेनस्वस्यपरमपुरुषार्थसाधनत्वंगम्यते॥ब्रह्मचर्यस्यस्तुतत्वात्तेहिप्रयंविधिमुन्नेतान्तसारुहकृत
विद्यासाध्यफलंकथयतितन्नत्रहि।ब्रह्मचर्यस्यात्यल्पसाधनत्वान्महतोफलतिरयुक्तानद्ब्रह्मचर्ये
णज्ञानमुपलक्ष्यतदेवस्तूयतउतिमन्तव्यमुच्छायपतिनत्वत्रेतितिस्यक्षः दुःसाधनत्वमसिद्धंदुरनुष्ठे
यत्वात्तद्व्यतिरेकेणज्ञानासंभवाच्चेत्सुतरमाहहनेत्यादिना॥विषयापहृतचित्तानांनराणांविवेकासंभवेप
मात्मामाहृत्यवांचीति।ध्यायतोविषयानित्याद्यास्मृतिरत्रविवक्षिता।ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वेसिद्धेफ
लितमाहज्ञानेति।ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनस्यब्रह्मचर्यस्ययज्ञादिभिःस्तुतत्वान्नेयामयिनप्राप्तिसाध
नत्वंश्रुत्याभिप्रेतमितिशंकतेनन्विति।किंतेषांपुरुषार्थसाधनत्वंप्रस्तुतश्रुत्यापनीतंकिंवाब्रह्म।
लोकसाधनत्वाभिमानिविकल्पाद्यंमगीकरोतिसत्यमिति।तद्द्वितीयोवाक्यभेदप्रसंगादित्याहनत्वि
त्विति।कथंतर्हियज्ञादिभिःस्तुतत्वान्नेयामयिनप्राप्तिसाधनत्वं(ब्रह्मचर्यस्तुतिस्तत्राह)किंनहीति।उ
क्तमर्थंदृष्टांतेनस्पष्टयतियथेति।तत्रापिदूरत्वविप्रकृष्टत्वादिनाविप्रादिभिःराज्यस्तूयतेतथापिनन
स्येंद्रादिव्यापारेनिरंकुशंकर्तेवमस्तीतियथोच्यतेतथायज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्यस्तुतस्यापिनाहितु

श्री०भा० ल्पकल्पत्वमित्यर्थः॥ बृहल्लोकस्थानयदार्थान्तरोऽतं तु विचारमवतारयन्नाद्यौ त्वद्विषयमाहयउप्सदर्शितान्तेकेपक्षस
१४० द्याप्यादृष्यान्तेन तदुच्छितं प्रकारमाह तेकिमिति। पक्षान्तरं स्वप्नदृष्टान्तवैषम्यदृष्ट्यैयत्याह स्विदिति। कस्मिन्पक्षेको
ल्लाभः केवादी षः दोषदर्शनान्मानसत्वेन सोऽक्षमेच पुराणानुग्रहसंभवात्तेमानसाएवेत्याह यदीति। न केव
लंतेषां स्थौल्येस त्युत्तेऽस्मिन्नित्यादिग्रहसम्भत्यापुराणास्य त्याचविरोधः किंत्वशोके संतायवाहेत्तमाह मेष्टी टि
तस्य प्रोष्य त्वं बृहल्लोकस्य यंतीत्याद्याप्रश्न त्वयः बृहल्लोके। निरूपयंत्यस्य तत्रत्यानामर्थानां स्थौल्येत्यविरु
द्धेऽरत्ने स्थूलानां यं दार्थानां तत्रसत्वे श्रौतस्यापिश्रुतत्वं बृहल्लोकमुपयन्तीत्याद्याप्रश्नस्य प्रश्नतयः बृहल्लोको
दूरवर्तेनीयत्वादित्याह दृशोकमिति। बृहल्लोकिकपदार्थानंमानसत्वेपुराणास्य त्यं तेरविरोधं प्राकृतेनन्विति
किंदृश्यमानरूपेणासमुद्रादीनां बृहल्लोकागमनं स्यादित्यर्थः किंवा स्वरूपान्तरेणेति विकल्प्याद्यं दूषयति न राम०
स्थूलमित्यादिना। भयत्रानुपलंभप्रसंगादित्यर्थः प्रथमपक्षायोगाद्वितीयं पक्षं यदि पिराख्यमाचष्टेन सा १४१
देति। अमूर्तेरित्यादि। द्वितीयो विकल्पः कान्तोहानिरित्याशंका बृहल्लोके मानसेन दृष्टेन मानसानामेव सागरादी
नां मानसरूपेण सह संबंधोपयभेऽमानसाएवमर्त्त्यप्रसंगः यांबृहल्लोकस्थाः केल्याधिक्ये पुत्त्रादयाहत्तस्या
योचेति। नाहिमनोमयस्य कल्पितपदार्थैस्त्रिचं चलत्वादुग्गयोगपाकारत्वं सागरादेर्नातनस्यादित्याशंक्याह

दृष्टान्तोस्ति। स्वप्नतुल्यत्वेपि व्यक्तत्वमसत्त्विरिति प्रोक्तेनान्विति। प्रसंगस्येष्टत्वमाशंक्य श्रुतिविरोधमाहतद्
मइति। येस्वप्ने दृष्टास्तेन संति न तु दृष्टा इति दृष्टान्तेबाध्यते तत्र याच स्वप्नसंवेदनस्य सत्यत्वमिष्टं तथैव ग्राह्यत्वा
त्रिकालानां यदा यथा तामानसस्येति दृष्टान्तेविकल्पोति मानसा होति जाग्रान्ते संविदन्तरिक्ताः संति यदर्थास्त
ह्यासनाहुःयास्ते स्वप्नेपि मान्ति ननु स्वविद्रूपात्मकत्वे तेष्वापिति प्रोक्ते मन्विति जाग्रान्तस्यापि संविद्विवर्त्तत्वान्न
पंचाहिस्तत्वमित्युत्तरमाह। स्वत्वापिति। प्रमविद्यालोचनामात्मपि जाग्रद्धि यथागांसंविद्विवर्त्तत्वेस
स्यन्तीत्याह संकल्परूपत्वाद्धेति। इतश्च जाग्रद्धि यथागांसंविद्विवर्त्तत्वमित्याह सर्वश्रुतिषु चैतिन्नकुला
लोघटंचिकीर्षुर्मनसि संकल्पितमाकारं बहिर्निर्मिमीते तत्र संकल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं संकल्पश्च
पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभवोपि पूर्वतरसंकल्पनिमित्त इति निमित्तनैमित्तिकभावः सर्वेष्व
संविद्विवर्त्तत्वेकथमुपपद्यतेनत्वाह। तस्मादिति। यस्मात्स्यात्ततः सर्वस्योक्षणं पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्व
कल्पीयास्तु ततः पूर्वोत्तराक्षणानि निमित्तानीति संविद्वैवर्त्तं स्वाविद्यया विवर्त्तते निरवयवस्य सन्मात्रस्य स्वार
स्यैनक्षणा घनुपपद्यन्ते तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्त्तत्वेपि निमित्तनैमित्तिकभावो यमनिर्वाच्योन विरुध्य
तइत्यर्थः॥ अथ सच्छक्त्याश्रयाः संविदोनिर्वाच्यंस्पंदनकालेपि विषयाकारपरिणामाः स्तेन प्रवे

सू० भा० कदाचिदपि संविदतिरेकेणासत्त्वानंगीकाराद्बाधेनासत्त्वलक्षणमनन्तत्वमप्यपघेत प्राच व्यवहारं तेगमसंगस्तत्रा
१५१ ह्यपपद्यते तथापि नानन्तत्वमित्याशंक्याह॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानमेव स्वात्मा तस्मिन्न कदाचिदप्यसत्त्वं नास
त्वं नाद्यात्म्येनैव स्फुरणादन्तो न व्यवहारं तेनंग प्रसंग इति भावः॥ कदाचिदपि नानन्तत्वमिति वदता प्रती
तिकालात्कालान्तरेपि विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तच्चानुभवविरोधं प्रोक्तं तेनन्विति स्वप्नदृष्टानां समी
हितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यंगीकरोतीत्यपि सत्यमिति। नहिं ते ग्रामसत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशंक्याह ज्ञा
ग्रदिति तथापि जाग्रद्बोधेनाविषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नदृष्टानामिष्टमित्याशंक्याह तथेति। प
जाग्रद्बोधेनाविषयीकरणमात्रेणासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां यद्यर्थोनामित्यं न तर्हि ज्ञाताग्रहणयाणामपि
स्वप्नबोधेनाविषयीकरणादसत्त्वप्रसंगस्तन्न कदाचिदपि संविद्विविषयाणामसत्तासत्त्वमित्यर्थः
॥ कथं तर्हि वाचारंभणश्रुतिरित्याशंक्याह विशेषेति। त्रयाणां रूपाणां सत्यत्वे विशेषाकारमात्रं मिथ्ये १५१
त्युक्तमयुक्तं तेषामपि विशेषाकारस्यासत्त्वादित्याशंक्याह तानपीति। कथं तर्हि तेषु सत्यत्वप्रयुक्तमि
५२ त्याशंक्याह स्वतन्त्रइति। नास्त्यस्मिन्नेताव त्रयोक्त्वा किमिति वीरणरूपाणामेव सत्यमुक्तं तत्राह प्राणा
ति। प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति। तस्य प्रपंचस्य वह्नितयपक्षे दोषाभावादिति यावत्। पश्येदिहे कविष

यवर्हूसलौकिकाअपिविषयाविचार्यमाणाःसत्यास्ताहिकस्तत्रविप्रोबोधेनैतत्परित्यागेनतत्कामितां
विद्याविद्यानंतत्राहत्वाद्वेतिजन्योवृहल्लोकेविषयाइतिशेषः।प्रकृतायाःवैफल्यमंत्रेरित्यध्याहारः।ननुजे
षामविद्यादृष्टायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसंभवेपिकृतोविद्यावस्थायांसत्यत्वमित्याशंक्याहसत्त
त्वेति।यथारज्ज्वांकल्पितसर्पादयोरज्जुतत्त्वबोधेनदाम्नातामेवाप्याद्यंतेविवेचनात्तथासर्वेपिविषयाः।
विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरेकाभ्यांयाविहारापासन्मात्रत्वमेवप्राप्नुवंतीतितत्सत्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः
।समुदायविद्याफलस्वरूपमित्थमुपपाद्यतत्प्राप्त्युपायंनिर्वेदंव्येतिनाडीरवंसमवतारयतियस्त्विति
।यस्त्वात्मगुणाःसत्यकामत्वादिवृंहितचर्यादेस्त्यादिष्टाद्वःशमदमादिसंग्रहार्थस्तमेवादिष्टाद्यर्थं
स्पष्टयतिसप्तेति।अधिकारिणःस्वफलोपायस्त्वविधानेनयमपथप्राक्ष्याद्यैः।रसेनान्तस्येतिशेषस्ता
दाकारादृतित्तद्वृद्धांतरसविषयः।प्रवृत्तस्येत्यादिवक्ष्यीपर्वेवच्छेत्तोविनिष्टाच्चोध्याहारघोनतार्थः।
कथंपुनरेतद्रसस्यापिगलादिविचित्रोदरीविप्रोब्रह्मनिष्ठनीत्याशंक्याहसोरेरोतिवातेपितेनाब्धंसोर
तिजमसेनपाकोशिनस्यचजायतेनेनाप्तिनिर्वेदनेनाल्पेनकपेनसंपश्चात्रदैवपिनारब्धंसोरंतेनाभ
वतीतिपिंगलेनेनसंपक्कोदृष्टस्यनाडीनांचजायतेपिंगलंपिंगलत्वमित्यर्थः॥नदैवंचापिनारब्धसोर्जे

शा०म० ज्ञेयचोक्तपाकाग्निनिर्दग्धेन प्रमत्तेन वातेन एवं धात्वन्तरदुपस्तब्धाद्भवति नीलत्वं तेन च सोऽपक्वोऽन्नरसस्य
१५२ नाडीनां च शोषो भवतीत्याह तद्वदेव चेति । तत्कषायकाग्निनि । दग्धेन कफेन तदग्निनिर्दग्धेन सैव वातस्य
समतापां मद्देव तेजोऽनन्तसंबंधिपीडनं ज्ञायते तेन संबंधात्त्वान्नरसस्य च नाडीनां च पीतत्वं भवतीत्याहक
फेनेति यद्वात्तुपथ्यो क्तयाकायि निष्पन्नं शोणितं बहुत्वं भवति तद्वात्तस्य नाडीनां च लौहित्यं भवतीत्या
ह शोणितमेति ॥ पक्षान्तरमाह वैद्यकाद्धेति । अन्येषां प्रकारमाह कथमिति । न चैक्यं दृष्ट्याद्धूस्ताद्यामा
शयमा च पक्षे तेन हृतं तेजः सोऽदं पित्तमित्युच्यते तेन चान्नरसस्य धातुं तं न रसह कालिव पाठान्तरो विशेषेक
रणामामाशयगतं पित्तं रंजकं रसरंजनादि त्यादिवचनादित्यर्थः ॥ कथं तर्हि पिंगलस्येत्याह आश्रि
रित्याशंक्याह अक्षिनिश्चितिर्ति । तत्कर्मण्यर्थे यावत्काश्चिद्दारस्फोटयन्ति कथमित्यादिना । आदित्यस्ययोगत्वा रा० १५२
दयोवयोऽपि शोषाः शास्त्रमामाशयापाद्देव प्रत्यनव्याः आदित्यस्य तेजसो नाडीषु नुगतस्यैतत्यादि
योवयोऽपि शोषा भवन्ती त्युक्तं तद्देव प्रश्नद्वारा दर्शयन्तो वद्धमेनस्य बुधानि तस्येत्यादिना । नमयत्रादित्य
मंडले पुरुषे वेत्यर्थः ॥ तत्र पूर्वोक्तमेव द्दष्टांतमनुवदति यद्योति । भौमामौमहायद्योपयागच्छति
तथो भयत्रादित्यस्य रश्मयः प्राविशंत्यर्थः । तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति कथमित्यादिना । कथं

छा०उ० स्वाभाविकाह्लादहेति। सुखदुःखानुभवाभावान्याप्यासंस्पर्शात्र विवक्षितो न तु कर्माभावादित्यर्थः॥ स्वा
१४३ विषयत्वं साधयत्यन्याहीति। सुषुप्ते स्वरूपावस्थस्य कथं प्रच्यवनमित्याशंक्याह। स्वारूप्येति। अविद्या
कामकर्मणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य वृत्तविद्याख्येनाग्निना न स्वायेदाह। स्वात्मेति। तं सुषुप्तस्य
नःस्वरूपप्रच्यावनमिति संबंधस्तद्व्याचष्टे। जाग्रदिति। कोऽहं कुतः प्रच्यवनमित्यपेक्षायामाह। बाह्ये
ति। एतच्चक्षुरादिसंघघनाविदुरत्याद्यवबुद्धिनमित्याह। उपलब्धेर्वा भ्रमेति। तेनेत्तसाहोनिया प्रासस्यश्रेष्ठ्योतो
हेतुः। तं हेतुं व्याचष्टे यद्यदिति। न ह्यात्मकार्यमाह। तत्प्रति। कार्यकारणासंस्पर्शाभावफलं दर्शयति तस्मा
दिति। नाडीरेवं स्वरूपान्नाभिरूर्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकाले प्रसंजयति नचेति। तस्यैवार्थमाहेवं राम०
सतीति। नाडीनामुत्तरोत्तराश्लेषसतीत्यर्थः॥ नाभिरूर्ध्वगमनप्रदर्शनमारंभार्थोऽथशब्दः॥ रोगा १४३
दीत्यादिषष्टमांगं तु कसर्वनिमित्तसंग्रहार्थं मरणादीत्यादि यदं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तयोगेनार्थमिति भेदः॥
एतन्नयनमितिनिक्रियाविशेषणं प्रारब्धकर्मावसानार्थोऽथशब्दः॥ स तदिति क्रियाविशेषणमेतन्नक्रम
णायथासंभवेनार्थ इत्यर्थः॥ यथा क्रमेणाडीपुमस्तनाभिरादित्यमंडलाद्दागतामिरिति पावनतः। कर्मणामि

तेच श्रीकृतेस्वात्मसंबंधिनामायादितंल्लोकमनतिक्रम्यतेप्रसाविरुद्धान्केवलकर्मेवानगच्छतीत्य
र्थः॥ दूरविद्यावतो गतिं दर्शयति दूरमेवेति यथोक्तसाधनेद्दूरविज्ञानं जेतसत्त्वंयन्तोविशिष्टदू
त्यर्थः॥ सध्यानाङ्गछतीत्युत्तरत्रसंबंधः॥ यथापूर्वंस्वस्थावस्थायामिवमरणावस्थायामपीत्यर्थ
॥ बाह्येतिनिमान्तरस्यावधारणायमर्थेकथयत्येवेति उच्छ्वासार्थमाह धीमिति वाशब्देनचो।
तितंविकल्पं दर्शयति विद्वांश्चेदितिविदितविद्वान्स्वमीयजेनदेर्ध्वमेवगच्छतीति। पादत्वविद्वान्स्वमो
यतेनदानिर्येगेवगच्छतीतिविभागः॥ विदुषस्तु केद्रष्टव्यादित्यप्राप्तस्यान्तर्गतौ। वृत्तंद्रष्टुपितुमनंतर
वाक्यमाहदूरेस्रविद्वानितिहाचस्वयावनेति। आदित्यप्राप्तेः किंस्यादित्यतआह नन्तुमिति। अविदुषा
मपिनाडिभागनामादित्यतत्तेनानिरूढानोपुनर्वृत्तिलोकमाम्भिरित्याप्तिकायाह मीरोभीति। देहान्तरूढा
नामर्हस्यायानाडीनोऽक्रमसामविदुषामित्यत्रालिंगंदर्शयतिविष्वङ्डिति। पथोक्तोर्थोनाडीविभागत्व
प्रयाणः॥ प्रधानतत्वंनिविविक्तशब्दोत्ताप्यर्थमाहान्तस्यादिति प्रकरणंनाडीविषयंदूरविद्याविषयवादूर
विद्यायामुपास्यस्यास्यत्थमुक्रमनुवदत्यथेति। विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थोव्याख्यातः॥ प्राणेदानेसमु
ख्यानेनासिन्नन्तःप्रमाणमिनेत्याग॥ इहयैविद्यानश्चेद्वद्धतित्तन्निकृतेत्वमाचार्यस्यदार्ष्टान्तमेवमालो रा

छा० उ० वा संप्रसादो विज्ञानात्मा वेति संशयान्पृच्छति तत्रेति। प्रकृतं वाक्यं सप्रश्नस्यार्थस्तस्य च संप्रसादस्य परमा
१५५ त्मविषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नांतरमाहुः कथं वेति। किं तस्य परमात्माधिगमेनेत्याशंक्या
ह यथेति। तथा तस्याधिगमः कथमिति संबंधः॥ अभिनिष्पद्यमानरूपश्चात्मा सविशेषो निर्वि
शेषो वेति प्रश्नांतरं करोति येनेति [illegible] आत्मनो हि सच्चिदानंदैकतानादर्थांतरगोचरा रूपाणि दृ
श्यमानानि शरीरसंबंधप्रयुक्तानि तथा च ततः शरीराद्युत्थायेदं तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्र
माणाप्रतिपन्नमस्तीति प्रश्नांतरमाहुः संप्रसादस्य चेति। एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेनोत्तरत्वेनोत्तर
ग्रंथमवतारयति इत्येत इति प्रजापतेरिंद्रविरोचनयोश्च संवादरूपा या आख्यायिकामुप रम०
मानानि शरीरसंबंधप्रयुक्तानि तथा च ततः शरीराद्युत्थायेदं तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाप्र १५५
तिपन्नमस्तीति प्रश्नांतरमाहुः संप्रसादस्य चेति। एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेनोत्तरग्रंथमवतारयति
इत्येत इति। प्रजापतेरिंद्रविरोचनयोश्च संवादरूपामाख्यायिकामुपनेस्तां किमर्थेत्याशं
क्याहाख्यायिकेति शिष्यस्य विद्याया ग्रहणे गुरोस्तस्याः संप्रदाने च यो विधिः श्रद्धालुत्वा

द्विप्रकारस्तत्प्रदर्शनार्थेति यावत्॥ परविद्यायाम्रहणं स्वीकरणं यत्र सम्प्रदानेतद्दानयात्रे प्रियायेदृश्य
नेतस्य विधिर्दृष्टश्च यदि तत्प्रदर्शनार्थं इत्यर्थः॥ अस्याख्यायिकायास्तात्पर्यमिति माह विद्येति। प्रजापति
नाम्नो ब्रह्मणो देवेन्द्रेण विरोचनार्थितः। इन्द्रविरोचनाभ्यां देवासुराधिपतिभ्यां सेनमहतामपेक्षितो देव
राजेन चक्रवर्त्तिना च प्राप्तस्तात्महार्घं यं विद्येति तस्याः स्तुत्यर्थो ख्यायिकेत्यर्थः॥ महार्घरूपासितस्य
महार्हत्वं दर्शयति माह राज्ञ सेवितमिति। यन्ना यो याधि विशेषचैतन्यं तद्देवनिरूपाधिनिर्विशेष
मिति सविशेषनिर्विशेषयो रभेदाभिप्रायेण प्रज्ञायतिवाक्यसत्यार्थमाह यस्येति। उपासनमेप कि
मर्थमित्यपेक्षायामाह यलक्ष्यार्थमिति। तस्य तत्फलमिति संबंधः। कथं निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामा
वाप्तिः फलमित्यापेक्षायामाह सर्वो तत्तेति। परिच्छेदतत्त्व मध्यात्मापरोक्षरूपेणावस्थितेति इत्यर्थः॥ प्रजाप
तिना कथ्यमानविधिस्वरूपमाह न्त्येष इत्यनिवकार आवर्त्य दर्शयति नायं वेविधिरिति प्रा
क्पूर्वदेवविषोदये नद्यत्य थो यद्वेविधिरिति हेत्वादि विधिवन्न संभवति इत्यर्थः। किं प्रमिह्निपमवि
धिरिपि स्यादेव यातविधिवदिस्यापेक्षायामाह देवमिति॥ मिथ्याज्ञानं संस्कारप्राबल्यादज्ञात्वामिति
वेणुस्य पक्षेप्रामी प्रासाल्लात्याचा तथा स्यामात्मान्वेषणमेवकार्यमितितिनियम इत्यर्थः॥ इतस्त्वनिप

ने१

छा०भा० सविधिरेवनामपर्यायविधिरित्याहुर्दृष्टार्थत्वादिभिः॥ अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां ज्ञानसाधनमुक्तं तस्य
१४५ चविधादृष्टाऽविधानेऽन्निदृष्टमेवफलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वत्त्वावगमात्तस्याञ्चात्रतत्रनापूर्व
विधेरवकाशोस्तीत्यर्थः॥ तथादृष्टफलत्वेवाक्यशेषमनुकूलयति दृष्टार्थत्वेचेति॥ कथं अस
तत्यापुनस्तेनयपूपमीतिवर्त्तमानतायदृष्टमन्वेषणादेर्दृष्टफलतेत्याशंक्यादेहातिरिक्तात्मवादि
नावाक्योऽज्ञानादनतमानाच्चमनुष्यत्वादिमत्त्वमानवत्तिप्रासद्देमैवमित्यभिप्रेत्याहपरलोकिनि
।अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वफलितमाह इतिनियमार्थेति॥ अपूर्वविधित्वेनेदृशयत्वमितियावत्
॥इदं त्वन्वेषणमपेक्षितं रागिस्तेत्राद्दिवदन्वेषणादेरपूर्वतामापन्नसावस्थोक्तत्वादित्यर्थः॥ इदानीमा
माख्यायिकाव्याख्यातुमाख्यायिकातुरूविद्याग्रहणसंप्रदानविधेप्रदर्शनार्थेत्यादिनोक्तंस्मारय राम०
तितदेति॥ अवतारितामाख्यायिकाङ्क्षरार्शिव्याचष्टे तदित्यादिना किमित्तींद्रविरोचनौ विद्यार्थिना १४५
वप्यपरिकराद्ययरित्यत्याशरीरमात्रैत्याप्रजापतिप्रागतवंतौ तत्राह विनयेनेति॥ तयोरुक्तरूपंग्रजिव
ष्णादेवद्विप्रितमर्थोत्तरं कथयति ते लोकेति॥ विद्येति द्वयोर्यात्तीतियद्वैद्यासंबंधः॥ तस्याग्रहणत्वरत्वे हेतु
माह यतइति॥ संविदः मैत्रीनमात्माने सतोतुमिच्छता वा वास्वरानिवर्त्तोऽपवादत्तामिति प्रजापतिनिवचोनुके

त्येवमद्रतिभ्रमनिरसयाचास्यैकवाक्यत्वं सत्त्वयाति भ्रमाख्यमिति इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति अथ यत्रोयाय

षेणामात्रमिति द्रष्टव्यं॥ अथेंद्रविरोचनयोर्मिथो वैरिणोरेकमेकत्रावस्थानं चिरमासीदित्याशंक्या
ह यद्यपीति देवासुरराजयोः स्वभावतो वैरिणोरपि विद्यार्थित्वेन चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सहस्थित
मर्थं दर्शयतीति नेति श्रुद्धकल्मषो मप्रक्षालनहेतो सावितित्यावत॥ पुरुषो दृश्यत इति संबंधः॥ अत्र सप्तादिष्वि
त्र द्रष्टा द्रष्टोनास्तीत्याशंक्याह निवृत्तेति। दृष्टिग्राह्यविषयेभ्यो वैमुख्ये हेतुमाह यदि ते त्रियोगिभिः
समाधिनिष्ठैरंतर्दृष्टिभिरितित्यावत्॥ य आत्मेत्यादिवाक्येनास्यैकवाक्यतोद्देशार्थमिति प्रश्नार्थो यथ श
ब्दः इति शाब्दाः समाप्त्यर्थः॥ य एषोऽक्षिपुरुषः पललक्षितो द्रष्टा एष एवममृतोऽभय इत्यपापादिधर्मवानात्मा
पुत्राभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमुनिनियोगेन सच्चयन्नुक्तेवानयप्रजायतिरित्याह एवमिति प्रजापतिश्चे
देवमुक्तवानकथंतर्हि तयोर्वैमुख्यानवकामित्याशंक्याह सजातदिनियथोक्तवचोरूपं वस्तवितियाव
व त्प्रथास्तु ज्ञायतिनामनाशिनाहि तंतन्त्रकदीकंतूचादयातनान्वितिशिष्यपशिष्यगतं विपरीतमहणमा
चार्यस्यानुज्ञातं मम मुक्तामि तां गोहेतयमुज्ञापतेयमिथ्या यमाहसत्यमेवमिति। कथं तर्हि तयोर्विपरीत
ग्रहणमयनेनत्यामित्याशंक्याह रक्तानांतावदिता वहियरीतामितिशेषः। चकारस्याकिया परमनु
कृष्यते॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठ इतिन्यायेन सर्वेषामपयावादित्वं स्यादितिशंकतेनेत्यादिना। प्रजापतय

छा०भा० मिथ्याप्रायमेव मयक उपन्यस्तमिति प्रसंगापरिहार्त्तुं न कर्तव्यमनुत्तरवादित्वं दर्शयति न चेति॥ तदेवाकांक्षाय-
१५६ र्वकं स्फुटयति कथमित्याह॥ [illegible] ते तौ यो यमात्मा तेन तः प्रकाशादात्मना स्वेनैव प्रज्ञायते
नो न्यायो ह्यत्र क्षुरुपलक्षितो प्रष्टा समनसि प्रज्ञायते सन्निहितत्वात्॥ ततः [illegible]
स्वप्नदृष्टा प्रज्ञायते मनसि सन्निहितत्वात् [illegible] सर्वेषां चेति॥ प्रज्ञायते मनसि दृष्टुः सन्निहितत्वोपि
कथं [illegible] स्वप्न [illegible] तत्समेवेति॥ [illegible] प्रज्ञायते [illegible] चेति॥
आत्मानमुद्दशराववेक्ष [illegible] विज्ञानीयो [illegible]
ति संबंधः॥ प्रज्ञापतिवचनमुपक्रम्यानुकूलं न भवतीति [illegible] नन्विति॥ उपक्रममति क्रम्य ब्रुवाण॥ छा०भा०
स्य प्रज्ञापतेरभिप्रायमाहे [illegible] इति॥ [illegible] विरोचन [illegible] विदित [illegible] १५६
ज्ञायते [illegible] वचने [illegible] इति॥ छायात्मनि [illegible] विरोचन [illegible]
मात्मधीरिति [illegible] निश्चित [illegible]
[illegible] नहीति॥ [illegible]
[illegible] विपरीत [illegible] प्रज्ञायते [illegible] कुतुहित्वा [illegible]

कत्पात्तात्पर्यमभिप्रायमाह। विपरीतग्राहित्वे चेत्कथमिदं प्रज्ञायते ऽभिमतमित्यधिगतमतस्मह
विपरीतेति। साक्षात्परम्परया वा स्वरूपतत्त्वयोर्विपरीतग्रहमनुवदति तेहीति। तद्व्यत्ययेन प्रकारं सूचयति तेह
सुवर्णेति। छायायां नष्टे तौ च दृष्टे तयोरनुत्पत्तिश्चायोः स्वल्पस्यान्तरमाणेति यावत्। दृष्टेचेति पर्यायोक्तिः। तो
दृष्टे शोणत्वयोजनाभावादित्यर्थः॥ उक्तं दृष्टान्तरोणेन छायायां पादे हे च विरोधे च नैतयोः तमःप्रस्पयोर्ना
पानीतो भवतीति शुक्ते कथमिति। छायायाः स्वल्पकारणस्य चागन्तुकत्वादनात्मत्वमत्र विवक्षितमपि
त्युत्तरमाह साध्वलङ्कारेति। पूर्वमुदकादिसंबंधावस्थायामिति यावत्तावदव्यभिचारित्वाच्च छायातत्कार
णयोरनात्मत्वमित्याह शरीरे कटकेति। ननु यथाक्रमं सिद्धमर्थं निगमयति दृष्टप्रकारावाद्वि
ति। नकेवलं छायातत्कारणयोरेवानात्मत्वं किन्तु तत्स्थायेनाहङ्कारादीनां तद्धर्माणां चानात्मीयत्वं प्र
त्युक्तमिति प्रसंगादनेति। इत्यनेन केवलमिति। आत्मत्वाभिमतमहङ्कारादीति शेषः॥ मोहादात्मीया
भिमतमित्यध्याहार्यं॥ एतेनेति स्वचित्तमेव हेतुं दर्शयति कार्यचक्रात्वादिति नात्मत्वनात्मत्वमनात्मी
यत्वोपलक्षणार्थं तेनाहितेति योविपर्यासो क्रनीत्याविपरीतग्रहणास्यापगतत्वात्त्विमन्त्रेणाप्रज्ञायतेत्याकोऽने
त्याशंक्याह एवमिति। तथैव तस्य व्याख्याने पूर्ववदिति। तच्चेष्टाहमिति तत्राव श्लेषयति। आद्यस्वऽ

छां०भा० दमुदाहरणाय श्रुतिरिति संबंधः॥ अक्षिणि वाक्यादुदशरावबाक्यात्ताध्यलंकारवाक्याच्छायात्मेत्यो
१५१ न्यत्रस्यैवात्मत्वमस्यासाद्धिनिष्पन्नमाप्तेति प्रायः पुनरागमिष्यत्स्वकः॥ प्रजापतिवाक्यमुच्छायपरमिति यस्येत्या
दिनावाक्यव्याख्यानमनिनिनिय र्वदिति। तत्र श्रुत्के तन योरभिप्रेतमेवात्मानं छायात्मेदेहं एवं चय
रामश्रुतप्रजापतिरनुमोदितवानित्याशंक्याह नत्विति। तौ ह शांतहृदयाविन्यादिवाक्यस्य तात्पर्य
माह यत्क्रात्मेत्याद्येति। संस्कृतौ नावदु बतौ मिति शेषः। संस्कृतयोरपितयोरात्मविषये कथं विवेकोऽभि
ख्यातीत्याशंक्याह महुचनमिति। ऐवेक्षायां कारणंतरमाह पुनरपीति किमिति शांतहृदयत्वेन पृष्ठहृदयत्वेन व्याख्या
यते हृदयगतः शामसंवर्किं नाविवक्ष्यनेत्याह नत्विति। यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान् चकिमिति नेत्याह तौ हान्वी टी० १५१
क्ष्येत्यादिवाक्यमित्याशंक्याह राजोरिति। प्रजापतिरुवाचेति संबंधः। तर्हि किमिति वाचाहृयनोक्तवानित्या
त्य शंक्याह प्रश्नवचनेनेति। कतरेत्वित्यस्य संबंधार्थमुक्तमेवपुनरनुवदति प्रजापतिरिति। किमुक्तवान् वचिवानित्य
पेक्षायामाह न्युपल्पयेति। यथोक्तं प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वापि गच्छतोर्ह्विदविरोचनयोर्विरोचनेगतमेवात्म
र्थविशेषमाह। स्वगृहमितिपित्रा त योक्तं तत्वेऽपि किमस्मासिस्तत्रके तेमित्याशंक्याह लोकेतिवि रो
चनसंप्रदायस्याविच्छिन्नत्वं दर्शयति तस्मादित्यादिना तिदेहात्मवादस्यासुरत्वादिति यावत्तद्भ संप्रदायस्तेषा

तस्मादिति तथापूजनीयत्वं वदिति यावत् तथेस्थूलप्रकारोक्तिः तथापि प्रार्थितासर्वलोककामावाप्तिरसिद्धेरित्याशंक्याह

विरोचनप्रभृतीनामसुराणां संप्रदायो देहात्मत्वो यदेष्या: । किमित्यात्मत्वाद्धिर्ग्रहित्तमासुरमाहुरित्यपेक्षायामा
हासुराणां ह्येतिष्य हे जो यनिषत्कार्थं कथयतीत्येति। सर्वं विरोचनगतं विशेषं दृष्टापि त्वादेवोराजाप्रि
नेव शेषमाह। एवेत्यादिना॥ हृयोस्तु त्येषिमाज्ञायन्त्य वाक्यश्रवणो देवराजस्यैव कथयाथ तदनुसंधा
नेव तैमित्याशंक्याह। देवेति समरतापफलमाह। समरत्नेवेति। प्रज्ञायति वचने समरजोपि कथामिंद्रस्येच्छा
यात्मग्रहणो दोषदृष्टान्तमित्याशंक्याह। देहपाराचेत्मियदर्थो देहादेरनात्मत्वज्ञापनायेतियावत्॥ कादाचि
त्कत्वव्यभिचारित्वादित्यर्थः। नदेकदेशो व्यभिचारितो नात्मत्वं॥ न्यायेकदेशदृष्टिफलमाचष्टे॥ पेने
ति। दोषदृष्टेन मे वाक्येष्वाहारास्फोरयति कथमित्यादिना। तदाह। नेवाको विवक्षितमर्थं कथयतित्य
थेति। परिष्कृतो भवाजी नीच्छाचवेनरवेति। एवमेवदेहस्य। ने[illegible]घयगमे छायात्मनोपि तद्या
सोदित्यर्थः॥ शरीरेस्मिन्नंधे सति छायात्मा प्यंधो भवतीति संबंधः॥ किमिति देहस्यांधे छायात्मनता
दित्पात्याशंक्याह। नस्वरोमादिभिरिति। नैसर्गहचक्षुरादीनां तुल्यत्वाद्देहावयवत्वस्य देहेनाखाघभावे
छायायामपि तदभावोऽभ्युपगमाद्देहेचक्षुरादघमावेपि छायायेत तदभावोपुन्नङ्ग इत्यर्थः॥ स्नामप्यव्यपा
पुनरुक्तमर्थं कथयति। स्नामः किलेति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। स्नामद्विनियारत्ते व्यादनात्मत्वे

छा० अ० १५८ छायात्मापि त्यानन्नैव हत्वं तस्मात् ह तथेति विनाशित्वादियुक्तिदर्शनेन फलमुपसंहरति अत उजितो बद्ध
१५८ प्राय यो न्नतो त्याः किं कुनवानि त्यपेक्ष्यामाह त्येवमिति। सर्वे लोके हि प्रजापतिरिदं मे प्रायेणानन्तेव किमर्थे
प्राकृतवत्पृच्छतीत्याशंक्याह विज्ञाय न्नयामीति॥ आचार्यस्य ज्ञानवृत्तौ यथेष्टं प्रत्यभि प्रायविशेषेण ज्ञातुं प्र
श्नो यथा तौ ह दृष्टं तस्मात् ह यद्वे ह्येतित्त्था च प्रजापतिम अनुशोधेनेति यावत्॥ उदशराव स्थात्यपि ह्युक्ता
कृतवमिन्द्रापविशेषेवनानुत्वयो मम तौ ह दृष्टं तस्मात् ह यद्वे ह्येतितथा च प्र ज्ञायानि अनुशोधेनेति
स्यावत्सात्कृतिवि ... यः अवशानाप्यपि प्रतिपत्तिर्वैयर्थ्यनिमित्तं यच्छतितन्निवृत्ति॥ आचार्य मेतोप स्या
सद्वापरिहरतीत्याहेति। तत्र प्रतिपत्तिर्विशेषं दर्शितेनेति। तद्विशेषं दर्शयामि यथेति। आचार्योक्त
बुद्धिमानपर्यन्तमज्ञायतीनां छायात्मेवो न्नतमत्तः त्यर्थः॥ विरोचनमतस्योद्देव छायात्मग्रहणमाचा
र्यो न्नतवुद्ध्यानामः ह न तथेति। कथं तद्हि तस्यात्मदर्शनमित्याशं
क्याह देहस्वैवेति। आचार्योक्तमात्मा देह एवो न्नत इति बुद्ध्या तद्वैव विरोचनस्यात्मत्वेज्ञानमासीदित्यर्थः॥
उदकस्य छायात्मग्रहणे देवानमात्मस्वैव मार्गमध्ये दोषदर्शनं नवाहृदये चन स्यात् सुरानमात्मस्यात्मेति द
हात्मदर्शनेदोषदर्शने च न भवन्नामित्याह नायोति। दृष्टं तमुत्कोदादेवा लिकमाह तद्धृदयेति॥ विचार

हृतोयपिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबंधस्तो योगागादिदोषलक्षणस्त्वावेक्षामिंदुस्य छायायामात्मग्र
णमित्युक्तं व्यक्तीकरोति इंदुरिति । यथा तद्दोषप्र. यस्त्वाये क्षेशं गकृतो विशेषचनस्याभिप्रायं दर्शयतेन द
र्शयति यथेत्यादिना । तत्क्रम र्थे व हृदा राप कष्क्रत्यव ध्यं मेन स्पष्टयति स्वाचिन्नेति । दे वा त्मत्तु ख्यात्मस्
तेश्व प्रज्ञायतिनादर्शकारोयदेशोसाधारणयेनकृतेनेषांतदोषश्रवणोतुल्योपितदर्थोविशेषावधा
रणोस्व चिन्नगुणादोष व प्राद्वेव वहु द्वारताप केस्व्यायितं तथे हायो न्य र्थः ॥ तत्र वाक्यं तुल्योपिश्र
ति तोर्थविशेषवत्त्वहिस्तत्राहृदान्यजे । अदृष्टानाहि वयं स्वभावतस्तेन दोष्यत्वे तस्मान्मात्रापि तोक्त्वानित
दूवानांप्रतिराविशसीतस्वभावतोल्लुष्टावयंतेनदक्षेस्यस्मात्त्रत्युक्तंवाश्मिंनेतिमतुख्यातांबुद्धिप
सोत्सप्रराभिप्रायस्वभावतस्तेनत्वयध्यामिम्यस्मात्माजिमजायतिस्तविजवानित्यस्वरातांप्रतियोग्निर्वे
प्रवनदेवेदकारमात्रश्रवणादानन्याचिन्नातुरोधेनाविचत्रातेयोमनोसाप्रवक्तानस्थिदोविरोचनपा
रवि प्रविष्यतो त्यर्थः ॥ अर्थे दृष्ट विशेषचनयोर्युक्तिं दर्शनात्विशेषाद्वर्थप्रतिपत्तिरप्यावि शेषः दृष्टे वेति स्पष्
२ नेत्याह । निमित्तान्यथीतियुक्तिं दर्शनान्योपस्वाचिन्नगुणादोषात्स्यात्व वहु त्वा पेक्षा ताप नस्त्योस्त दपे
क्षप्रतियोग्निवेषम्यमवि कृद्युमित्यर्थः । इंदुप्रभिप्रायं बुध्वा प्रज्ञायतिरत्नुमोदन वानित्युक्तेः दृष्टान्तो ।

छा०प्र० १५९

मनुमोदनवाक्यं व्याकरोत्येवमेवेति। दृष्टाभिप्रायविषयत्वप्रश्नः॥ अत्र व्याख्यास्यामीत्युक्ते अत्रा।
न्वीक्षोऽनुकामसमुपासनमिदं प्रत्याह य इत्यादिना। एवंविधोपासनस्य दर्शनमादित्यर्थः॥ अस्मिन्नुपासना
नीति स्वप्नदर्शने त्वपूर्वः छायानामनुष्ठानानुविधायित्ववत्स्वप्नदर्शनस्य तदनुविधायित्वं तथा च कथं प
र्वं तन्निदर्शनमित्याशंक्य परिहरति कथमित्यादिना॥ स्वप्नोपाच च्छुराद्य गजानां च रजसस्फिलगल्ल
नविषयत्वे नेति यावत्॥ हेतुदोषेण जनानां दोषोऽप्रवर्तीति यागेवन्ते नन्विति। समर्थितमिह पुनः नच्यते अन
न्याह यदध्यायादिविति। न्यायो ऽन्वयव्यतिरेकाख्यः। एतत्त्वतदभिमानेहि सच्चिन्त्य वदेत् धर्मेणासंयुज्यत
इव दृष्टा स्वप्ने स्त्रीजनेह्यभिमानाभावान्नतेन संसृज्यत इत्याहतत्रादिहेति स्वप्नदृष्टा चेदेह दोषेणानु
ज्यते कथं तर्हि तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने शुभाशुभं नन्नन्तावदित्ति किमित्येवकारेयथाश्रुतीत्तेनव्या
ख्यायते तन्नाह नन्विति। इति शुभ्रदृष्टव्यमित्येनेन संबध्यते दृश्यत इत्यनेन नादं हृद्यन्त इति विशे
षणाद्येतावतः स्वप्नदृष्टेनियमनेनाविवक्षितः कस्मादेवशुभेनयथाश्रुतएवेति शोकन्ते
नाखोंति। किमयं प्रजापतिमामनापि वा मन्यते यथा नाम बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतितिदृश
विषाग्रहणार्थं संभवतीतिमत्वाह नैवामिति। विकल्पांतरे प्रत्याह प्रजापतिमितिनस्वत

राम० १५९

२५

ज्ञानस्य प्रहर्षोऽविवक्षितमिदुस्येति प्राचः ॥ उक्तमेव स्फोरयन्नाह दिशेति । दृष्टान्तेन शंकते नन्विति । दृष्टान्तेऽवि
घटयति नैवमिति । तद्विघटनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कस्मादित्यादिना ॥ सत्तदेवाकांक्षापूर्वकं प्र
पंचयति कथमित्यादिना ॥ स्वार्थे दुःखरूपतज्ज्ञानस्यार्थे ग्रहे त्वाद्यायामान प्रेवग हीत्तवा नित्युक्ते कथ
मित्यानीमस्य यो व्यतेन तत्राहत्तथेति । यथेदं वाकाम धूमस्यल्लाक्षतदुःख्यरंतत्था प्रागोवकारस्याततेन
तस्य प्रदुःखारिंछायात्मनो वस्य प्राविनाशाद्दुःखीरित्यर्थः ॥ यथा वदुःखात्प्रस्वप्रदुःखारं भूतो वा तत्थेति
यावदि वेश्मालू माक्षिपति नन्विति विरत्वविकारस्वेदमरतत्त्वं नस्यान्महदादिवाहुना शिवत्वप्रसंगात्
स्मादिवशाहेयुक्तेऽक्त्य जेमोहे चान तदुक्ति । अत्र हेवे प्रोक्ति क्रियात्र यतत्वप्रतपक्षविरोधादिवशाद्वे
नपुनरुक्तिं शंकते नन्विति । अयुक्ताप्तादपि प्रसक्षेपयन्नेनाविकारित्वं सिद्धतोऽतियाहि स्यूनेनेत्या
दिना ॥ नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति नित्वविति । नवेन्नाप्रियवेन्नैव प्रवृत्तो नर्थः ॥ हियं सर्वो लोके
कामावाप्तिलक्षणां विधेये वृत्तभावे नाध्यासिक मध्यपि[illegible]पवेत्त्वादिक मस्तितत्पनर्हे द्वेप्यान
तमनन्तदलमिभायेगाप्रियवेन्नैव स्वप्रदर्पानन्तरमहमिमा येगोऽतिविशिनष्टि । नचेमित्तत्रहेतुमाप
मनन्दति । वसाधारणीत्यादिवाक्येन तात्पर्यमाह । दुःखेनेमयोति । तत्थाप्र जायति वाक्यानुसारि तिया

भा०ब्र चनापध्याय द्वैमत्तें त्वेवानिड् न्यायः क्वायं सस्वप्रेमहीयमान इड् न्यायः कृतं नथेहाप्येतं त्वेवेत्यत्र ज्ञकानघै
१५० नेदि न्याघाह विप्रिष्वाधिकारेणोपजायते । रजियो ज्ञेना ॥ प्रारब्धानस्यैव वाक्यस्यैवार्थं संक्षिप्य दर्शो
यत्यक्षिपोनि । तत्रापि सुषुप्रदर्शनेयोन्यथः ॥ तदेव दोषदर्शनं प्रक्रमहारास्फोरयति । कथमित्यादि
ना । स्वात्मानं न जानाति । मुक्तमेवाकांक्षाहरेण मिनयति । कथमिति । तत्रैव धर्म्यं दृष्टांतमाह यथे
ति । स्वयं रवेवैकाभावे दोषमाह नमइति ॥ घ्रं ज्ञी त्वेवेत्यत्रोक्तं लक्षयति परं वेवदिति । कुतो ज्ञानाभा
वमात्रेणाविनष्टत्वापित्याशंक्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति ज्ञाने हीति । एवकारोयथाक्रतमेवाकिंन
स्यादित्याशंक्याह नत्विति । पर्वं वदूत्सन्नपादे प्राग्भावे हेतुमाह ॥ खल्पत्विति । श्रोस्याद्यिकातोय
दत्यक्र्व निरस्मपंकि मथो मिन्नेमुयादिप्रातो । त्याशंक्याह वन्निति । कार्यकारणायाप्रे वोधितो विश्व राम०
नेजसोप्तेकोकारणमात्र बद्ध प्राज्ञो व्याख्यातः । संप्रत्यशरीरत्वसपदेष्टुं सशरीरतां निर्वति १५०
मघ वन्निति । शरीरवद्ध्यमनोपिविनाशित्वमेव । स्यादिविशेषे दर्शितमित्याशंक्याह यत्र नाएद
ति । सप्रारीरोविशेषविज्ञानवान भवत्यशरीरस्यतु विशेषविज्ञानाभावाद्दिनाशमनेनप
नरसोवरूनो विनपूपति रवेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इतिसंप्रसादस्याविनाशित्वं वचनादि

तत्वेशरीरस्य सिद्धे किं मिथ्या नं मत्स्कैनेति पुनरुच्यतेनत्याह कदाचिदेवेति वैराग्यार्थं विशेषणं च च समिक्तं । यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्या ।

त्तामभिप्रेत्य कारणामेव स्पष्टयन्न लक्षणानि व्याचष्टे यदिहमित्यादिनाननुमत्यमित्येतावतैव मनुष्यत्वा
प्रोक्ता कथमित्यतो निवर्त्तते विशेषणवचनं फलवदिति शेषः ॥ तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह शरीरमि
त्यत्रेति मघवन्नित्यादि वाक्यसमभ्यर्थः ॥ त्रिस्थानं तत्त्यागात्मस्वप्रसुषुप्साख्यास्थानत्रयसंब
न्धित्वेनेत्यर्थः ॥ अमृतत्वं षडूर्मिवर्जितत्वम् शरीरत्वं स्वाभाविकसावयवत्वादिराहित्यं अ
मनोधिष्ठानमित्यत्र भोगेत्यपेक्षितत्वं परं भोक्तृत्वे भोगपायतनं शरीरमिति विशेषणार्थं पूर्वोक्तमेव
वार्थं तदमाह तमात्मेति । अधिष्ठानं तत्त्वविदस्त्वस्याय लब्धे रधिकरणमित्याचष्टे ॥ अधिष्ठान शब्द
स्यार्थं तदमाह जीवरूपेणेति । तत्तरवात्स्थं शरीरं शब्दं व्याचष्टे ॥ यस्येति । इदं च ग्रामस्थं त्वादि
विशेषणवदित्यर्थः ॥ तथापि तं शरीरमधिष्ठितमप्येनेति वस्तुतत्त्वात्तदधिष्ठितत्वं साह पूर्वपुरुष
इत्यर्थस्तस्यैव सोपाधित्वमर्थमाह तद्धीनितीत्यत्रैवोर्थविशेषणं यात सशरीरइति । अशरीरस्य
कथं सशरीरत्वमित्याशंक्याह शरीरेति । अविवेकतः सशरीरो भवतीति एवं वैराग्यसंबंधः ॥ यतः स
शरीरोतः प्रियाप्रियाभ्यामात्तैवेषु रुच्यतेऽहन्ति योजनां अविशेषार्थमाह सम्बन्धीमिति ॥ यत तच्छब्दार्थे
मेवेत्यन्तरवाक्याख्यानेन स्फोरयति ॥ सशरीरस्येति । तो मममितिममामा नस्य सतः स्वस्य तयोः सं

छा०भा० नतिरूपयोरपहतिर्नोस्तीति संबंधः। प्रियाप्रिययोर्व्याहारस्येन विनाशोस्ति शरीरकत्वादित्याशरीरकार्यं
१५१ नतिरूपयोरित्युक्तं॥ इति शब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः॥ अत्र सदेहसंबंधहेतोः संसारित्वमुक्तं नस्ये
ववि द्यावतो देहनिवृत्तिद्वारेणामुक्तिं दर्शयति तं पुनरशरीरं। अमुक्तं पुंसि प्रियाप्रियचोभिलिनयोरस्प
र्शयोर्वैकस्यस्यपुंसः स्यादित्याशंकाह स्पर्शतीति। प्रत्येकं संबंधमपि नयतिप्रियमिति। समस्तत
याप्यत्र स्पैनिकस्य प्रत्येकं क्रियासंबंधेऽपि तमाह नेति। प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मनः स्पर्शोपात
नि का एवं केकेमुक्तिकन्यावेन दृश्यन्ते। धर्माधर्मौ तावत्तस्य शरीरत्वं स्वरूपमुच्यते॥ प्रियस्प
र्शाभावेऽप्यमोक्षः स्यादनुमर्थत्वं शंकते नन्विति। दृष्टयोनिमुक्तोरघते॥ स्वाभाविके प्रियाप्रतिषेधा
न्नाप्युमर्थत्वां मुक्तिरित्युक्तरमाह मैव दोषइति। प्रतिषेधमेवापिनयत्यप्रशरीरमिति कादाचित्क
योरेव प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधः दृष्टत्वान्नियामकमाह आगमापायिनोरिति। कादाचित्के स्पर्शे
शब्दवत्स्वात्मन्येतद्धेतोः स्यान्नाह नाविति। आत्मनि जातिः कादाचित्कमेवप्रियमिति तत्तमा
त्रमनित्येधात्रे दृवस्त्र समुमर्थत्वमिति शंकाह सवितुरिति। समविद्यालोयनाया मोपस्वमा
त्रस्यात्मनि न प्रतिषेधोस्तीत्याह हेतूपतितान्यापि विषयविषयीभावेनमेदभावात्त दृष्टमेवमुक्तम्

छा०भा०
१५१

२६

र्थत्वमिति शंकतेनन्विति। भेदेन पुमर्थत्वोपयोगीकेवलव्यतिरेकाभावात्सुखसाक्षात्कारस्य पु
मार्थः सच्चाभेदेऽपि भिद्यते इत्याशंक्याह स्वरूपेणेति। आत्मनोनिर्विशेषज्ञानरूपाह त्यमिदं दुःखेनेऽपि
त्यत्रहेतुमाहनाशेति। किं तर्हि दुःखेऽपि स्यादित्याशंक्याह तर्हीति। एवं नज्ञाने नाशोस्तीति तर्हि दुःखेऽपि दुःखेति प
वैरस्य संबंधः॥ किमिदं विशेषविज्ञानमिदं दुःखेऽपि सुखत्वेन। किं वा हेतुमितिविवक्षितं नत्राघ छिं
मंगीरोतिसत्यमिति हितीयं दूषयति। नात्विति। हितोयाहेन्नयंभवतीत्यादिष्क. तेरित्यर्थः॥ तथा
पीसमेवेंदुःपपज्ञायतिनोदेदबव्यमित्याशंक्याह। हितेचेति। किं तर्हि नस्यादित्यतिप्रिजेचेत्राह
व्योमवद्विनिवक्षापिनिसंबधः। हितमेवनात्विषमितिति। [illegible] नेप्तलिनमाह नचेति। सर्वेषामं
नानांलोकानांकामानांचात्मासिचु दनेदमात्रनदुःपत्वंचेन्मुनैःस्येष्यनेकेपीतर्हि तस्येष्व
र्यंस्तु नयोनिर्वाहतौति चोदयतिनन्विति। सुगुणाविभावतांसदेष्वर्यंतान्निर्गुणाविघोत्कृत्य थ
संकोत्पतेब्रह्मत्तामस्तस्याम्नैःस्पसगुणाविद्यीयात्र्यापिप्रत्यग्नत्वात्फलरूपतेत्रोपचारित पु
नैःत्वादितिपरिहरति नैत्योदितोऽप्येवात्मत्वेनिद्वापिप्राप्तोतीति शंकतेनन्विति। दुःखस्य दुः
खत्वाभाववत्स्यात्माविद्यानयेनदुःखीभविष्यतीति समाधत्ते॥ नदुःखस्पेतितर्हि दुःखेना

छां०श्रु० मात्मा मुक्तः इति दुःखी स्यान्न त्वाह । आत्मनो नित्यानन्दात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं किं त्वाविद्यकं संसा
१५२ रमुक्तस्य तदभावेन दुःखर्तत्वं सन्निहितत्वार्थः ॥ नहि विद्यया ब्रह्मयामविद्यायां तद्ध्यायेयित्वमैश्व
र्यमपीश्वरस्य सगुणविद्याफलमनन्तं ब्रह्ममेवेति कथं स्तत्रार्थामहज्ज्ञुपदेशात्सिद्धिरित्या
शंक्याह श्रुत्वेति । श्रुत्वे सर्वेश्वरत्वं ज्ञस्तमोऽप्यामस्पृष्टमनुस्मान्नायेकदेशज्ञाताः संकल्पानि मित्रा
नि येषां कामानामैश्वर्यमेदानां तेस्तथोक्ताः सर्वेषु मे विषये षु मनोमात्रेणैश्वर्यमिश्वा
नहू पे णोपक्षिक्षानामैश्वर्यत्वेन स्वभावेनाभिसंधोमावा वक्ष्यायां सिद्धतीस्यर्थः ॥ ननु जीवाना
मेवाविद्यात्मका यसंबंधो नेश्वरस्येत्याह पर स्यैवेति । चतुर्थेऽपि पर्याये ष्टत्वमर्थानुवादेन
तस्यनदर्थात्वविधे यमितिस्वाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं ॥ सं प्रतिस्वयं शमनमुत्थ
पयति । पएष इति पिथमपर्याये प्या । छायात्मविषयात्मावत्तद्वितीयत्वतीयपर्याये योरपि वि
ज्ञानात्मविषयत्वमित्याहत्वेति । अस्मात्स्वयंशस्मादुक्तः इति संबंध श्रुत्वा तु र्थपर्याये वनय
योयत्रयेविपयत्वात्मैवकस्मान्नो ज्यते त आह नपर इति । अत्रायहतपाप्मत्वादेरवरक्षावत्त
स्याचमिथोविरोधो हेत्वर्थः ॥ ननु बति मे पर्यायवयर्थ्यो परहे शापुरूपते न तत्ज्ञानस्यमुक्तिफल

त्वात्किमिति परैर्विशुद्धचर्यायै शुश्रूष्यादयो निर्दिष्टं रूपं तेनतत्फलाभावादत आह। छायायामात्मनो चेतिशिष्याणा
त्रप्रथमं छायात्मा यो यद्रष्टास्य प्रयोजनमाह। द्रुविति। परस्यातिसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादावु
त्पमाने सोनित्यस्यापि सूक्ष्मस्य श्रवणेपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य किल व्यामोहः स्यात्समाभ्र इति पथ कठु
यात्मा यो यद्रष्टुः कृतकृतिसंबंधः स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मा यद्रष्टास्य प्रयोजनेन दर्शयन्नुक्तमर्थं दृष्टां
तेन स्पष्टयति छायेत्यादिना॥ इति प्रष्टामहाराजसंबंधधात्नः। पर्यायानि रस्यतात्पर्यमाह। चित्तुर्येतिति। आप
रत्नाधर्मकृतार्थस्य शुश्रूषुत्वाज्योतिः स्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तिस्यापि चतुर्थेयपर्यायकथनेन तथापि क
थमसौ परमात्मा स्यादित्याशंक्याह। पाप्मानमिति। स सम्प्रसादो योविद्वान कर्तृत्वेनाववक्षितः। किमि
दं व्याख्यानं पूर्वाध्यानुसारी किं वा ऽर्थानुसारीति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति। हृत्तीयपर्यायस
र्गादिरित्यादिना। पंचमसंवत्सरे वाकांक्षाद्वारा स्फुटयति कथमित्यादिना। यथा चेयं पर्याये छायात्मा यो यद्रष्टा तेन तेह
दुविरोचनयोः सम्प्रत्यत्तिरित्याह। पूर्वोनन्नद्वयोः ह थमजायत्ते रायासौ च थास्यात्तेन ने दं व्याख्यानमथो
सार नुसारीत्यर्थः॥ ३॥ न स्वाना घे पर्याये छायात्मा यो यद्रष्टोऽस्मीत्याह। किं चेति। प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि छा
पात्मनोग्रहणानमस्पष्टतीत्याशंक्याह। तेन रस्पष्टयतिय दीति। न छायात्मग्रहणापनयकारणावच
नै

बृ० आ० तेनेति यावत्।। तेनानन्तप्रज्ञापतित्वमिति त्येकात्मच्छवदो योऽन्यः। इत स्वप्न स्थमेय यपीवेदृष्टरेवोपदेशोन
१५३ छायापुरुषस्योत्पाह किंचान्यदिति। एतच्छवदे नसन्तीत्याह तावल्लेविना छायात्मानमनुकृष्यस्वप्ने पूर्व
रूपदेशः प्रज्ञायन्ते सर्वभावादित्वं प्रसज्येतेतत्याचप यपेपिपर्यायेदृष्टैवोपदिष्टज्योपस्यर्थः।। स्वप्ना
वस्थाविशिष्टस्यास्यानान्तरेवाभ्यावान्तनत्रदृष्टरूपदेशः पौतौतिप्रांकतेस्वमरजा। अनुभवात्सारेणो
न्नेऽ प्राह नेत्यादिना। किंच प्रकाशाकारशानामपरमेयः शुकाशः सन्नेसर्गोकर्तृत्वाये नप्रतीचभेदपे
न्योऽमिप्लवहृदाऽऽरूपकेस्वप्नावस्थामा। स्वप्नो कें नेत स्वप्नत्रदृष्टरूपदेशः। सिद्धान्तीत्याह नचेति। स्वरूपो
द्वोनामुपरमेप्रकाशोद्भूयमानोनैसर्गिकद्धस्यत्वं स्वप्नेयंतः कारणस्य सन्त्वादित्याशङ्क्याह यद्यपी
ति। कारणात्मभावो हेतुपच्छादिति किंतर्हीति नीलयोतादिज्ञायद्वासनाभिर्विवर्तमानानां साक्षिणो वेद्य टाम०
तामापद्यतेन तथाऽचपरेति स्वविचित्रवासनायचेन सः साक्षिगम्यत्वात् स्वप्नोपलब्धुः करणं १५३
भवतीति तद्दृष्टः स्वयं ज्योतिष्ट्वं स्यात् प्रसिद्धमविरुद्धमित्याह यदेति। प्रासंगिकं त्वादृष्टवोपदिष्टः स्व
प्रातस्ययायामित्यपरे हेत्वन्तरमाह किंचेति।। तथा च जाग्रद्वत्स्वप्नायामपि स्वप्नोपदृष्टैवोपदिष्टं निश्च
यः। ९ तत्स्वदृष्टैवोपदेशः स्वप्ने दृष्टायामित्याह प्रविविक्तानके वलमज्ञसो प्रमौतिसेवोनि वेध्यमा

भिसाये क्षत्वाद्वस्याहृये दुःखरूपदेहमाकांक्षति किं तु तुरीयगतो निषिद्धेऽपि तेये ध्येमाकांक्षन्त्व स्वहृये
दुःखरूपदेहमाकांक्षती त्याह तथेऽश्वेति । निषेधस्य प्राप्ति साये क्षत्वात्प्रवृत्तस्यैव दुःपुरविघातेन दुःखेन सशरीरत्वे
नाग्नित्वमिन्त्याः योः स्पृहान हृष्यगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न हवैसशरीरस्येत्यादिनोक्तं सशरीरत्वे प्रा
प्तयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवाकस्मृत्त्रेयातीनस्य सत्त्वेऽपि घाणामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्तः इतियोज
ना स्वप्ने दुःखरूपदेहे प्रीहित्वे नरमाह के श्वेति । चर्थ्यपर्यायस्य स्वेहपाद्यो निरविषयत्वमुक्तं मनुभाष्यादूषप
निपश्चोक्तौ मिस्यादिना तन्देवयन्निरे कदाचित्स्फोऽपेट तियदीति । चकुषिकरसाधेयभावेन भेदः सत्यो नातो
प्यन्नहेत्वेनरमाह किं साम्याद्रिति । जीवपरयोर्भेदस्यापमप्रपादकविरोधवत्सप्रमप्रयाटकविरोधोऽपिस्या
दित्याह तत्येति । वहूहारराप कस्य स्यालीचनापामपि जीवेश्वरभेदो न संभवतीत्याह नान्यद्रिति उत्पन्न दृष्टीव
परयोर्भेदो नास्तीत्याह सर्वेष्विति । प्रेनमर्थ्यप्रयसंहृतिम्नस्मादिति । अत्रैवोपरस्यैव संसारित्वे
सर्वदेहेषु स्यादिति चेन्नेत्याह न चेति । आरोपितसंसारित्वेवस्तुतो नात्मनः स्तीत्येनतरद्वक्तं तेन स्यप
तिनहैतितिमिथ्या च नरकज्ञानेचेतिमिथ्याज्ञाननेनाध्यस्ता साविद्यमाना तन्येचाविद्यमानत्वं प्रतीतिमापा
दितानीत्याह वतानहवै सशरीरस्येत्यादिवदत्तावास्तव लोप्रियाप्रिययसंबंधस्यावेदाक्षिन्नमिति प्राक्काह

छा०अ०
१५४

क्रम्यायाति देहेनानिरस्यत्वेते नेति। आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति यावत्॥ यावद्व्यासमावित्वंप्रि
याप्रिययोरयहत्वभावेन वास्तवत्वं शरीरत्वं बंधस्य वाप्रियाप्रियमस्तस्पृद्दुर्निरूपत्वादित्यर्थः स्व
प्रदप्यस्वत्वं प्रियवेत्तेवत्तवविजिनत्वप्रियवेत्ते वेतियत्य वेत्रस्थितं तंतत्वमसि इत्यादीनामंतरमाह एवं चेति
।प्रज्ञायते वेचनं सत्यं भवेदित्यसंबंधः। अयोरुवेष्ण्यां श्रुतौ कुतः प्रज्ञायते वेचतं सावकाशमि
त्याशंक्याह यदि वेति। सुखादयः साश्रयाः गुणत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः यदि शरीरा
दन्यो भविष्यतीति वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशंक्याह न चेति। सुखाद
नामुपाधिधर्मत्वेन हि दूसाध्यत्वान्नास्ति श्रोतवचसो बाधकमित्यर्थः। प्रत्यक्षमित्याशंकते
नन्विति। तस्याभासत्वान्न बाधकत्वमित्याह परिहरति नेत्यादिना॥ दृष्टांतोपिहं प्रतिपन्नोनभव
तीति शंकते सर्वमिति न तरोः स्वप्नवचनेत्व द्वितीयमेव मस्त्वेवं तं गोकर्णरोगस्येवेति। अंगीकारे
ङः हेतुमाह इह वा ममिति अधिकारी ताः प्रमिति जनन कोपे हदइति न्याया नादि श्रुतानामनधिकारितां
दृष्टांतासाम्यं तत्त्वमतो ह्येवं तत्परादिसंस्पृष्टत्व वचनेन नावेत्तावकृतः श्रुतिरित्यर्थः॥ अशुरवाद्गालिंग
माह एवेति। अतो तेत्या त्मतत्त्वोक्ति स्तस्पष्टं ज्ञानत्वेलिंगान्तरमाह तत्पथेतावे नायोराकं श्रुतीतिरप्यात्म

राम०
१५४

३०

नोदुःखोन न्वेगमयतीत्याह तथेदुःखेति सांख्यमतेनिरपि दुःखनित्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह तथा–सांख्या
दुःखिनां तार्किकमतानिरूपितस्य दुःखहेतुत्वेगमकं इत्याह तथान्यदुःखिनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्म
भावनानवात्मगुणाः॥मीमांसकमतानिः तस्माद्दुःखहेत्वेगमकं इत्याह तथान्यदुःखिनी यदायरीक्षकाणामा
यीदृशात्मानिरात्मनो दुःखमनवगमयन्तितदविचारविधुराणां लौकिकानां मतानितस्तत्र प्रमाणापित्वे
त्याह किमिति तत्रान्येवं मनमं तोनेति किंबद्धयामिति संबंधः यदि लौकिकानां परीक्षकाणां चेदृशात्मनत्वं
दुःखानमभिज्ञापयते केषांचिदिदं स्वज्ञानमित्याशंक्याह तस्मादिति एवचरणं स्वाबाल्ये तत्त्वविनेवामोदासीनं
वाशपस्य न त्वपुरस्कारेणेति। तेषां केचित्कादिमांवत्वासंधति परमहंसेति। केवलेति। कर्मनिष्ठानामाश्र
मानतीत्यनैष्कर्म्यमावाताने नेवर्त्तमानत्वं द्रष्टव्यम् यत्याश्रमिणिरिति। अनन्यशरणोरिन्दुक्ता
मात्मके ध्येत्येति। एतज्ज्ञमैरितिनित्यानुवादस्तेषामात्मवेदनोपायं प्राह नमस्युपादि प्राप्तिमाज्ञापय
नैति। स्वेष्टं न त्रयं तुरीयं चेत्येनाहि विषयं प्रकरणाच्च तुष्टयं स्यो तोधिकारिणामेवात्मवेदनमित्य
नेलिंगात्तरमाह तपेति। अश्रुष्टार्थमित्यादिवाक्यमारव्यानोपसंहारार्थमितिपदं॥ सप्तषष्ठितमंग्रंथे
मुक्तिरधारोरस्यानिस्ति तेकिमर्थ प्रश्न मितोवापुरित्यादिवाक्यमित्याशंक्याह तत्रत्येत्यादिना॥ व

छा० त्र० र्थं वायोरशरीरत्वं तदा ह्यविद्यमानमिति। एतेन सति वाय्वादीनामशरीरत्वे साजीति यावत्।। आकाशस्य सर्वत्रै
१५५ करूपत्वाद् मुख्याद्विति कुतो व्यपदेशः। विशिष्टरूपांशं का हि मुख्याद् इतीति यथोक्तान्यशरीराणि वाय्वादेर्भि
न्नैवामाकाशत्वापत्तेरेकदेशं तमाह। यद्येति। तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणाग्रहमासात्व दुःश्रयामाकाशरूप्या
नागतानीति संबंधस्तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्यपि आकाशत्वं प्राप्तानीत्येतत्स्वयं इद फलमिष्यते
र्थे वाय्वादीनामाकाशप्रदेशान्तस्य मुख्यान्मुक्तेर्भावं ब्रह्माहरेण स्फुटयति कथमित्यादिना स्वेन स्वेन रू
पेणाभिनिष्पद्यन्त इति संबंधः। तत्र वायोरभ्रस्य विद्युतः स्तनयित्नोः स्वस्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं वि
वरणोति पुरोवातादिभिरित्यादिना वर्षं हि त्वा वायुरिति। शेषः।। इष्यन्तमन्तघटार्थमिति कमाह यथेति
वाय्वादीनामित्यस्मात्पुरस्तात्तथेत्यध्याहर्तव्यं।। तत्र आदिशब्देनाभ्रविद्युत्स्तनयित्नवो गृह्यन्ते आका
शादीन्याद्युपक्रमस्यादिः कारणास्य संग्रहार्थं। शरीरसाम्यमेवाविशिनष्टि अहमिति। प्रतिबोधनेहस्मिं
न्नमाह। प्रज्ञापयतीनेति। यथोक्तेन तत्कृतेन प्रकारेण यो यच्चक्षुषि यो ह्यदिति प्रकारेणेति यावत् मघवन्न्र एम०
ति बोधित इति संबंधः। दर्शयतीति के प्रति बोधनप्रकारं दर्शयति नासाविति शरीरादिः। उद्यः समुत्था १५५
नेहस्थं तमाह। काशादेर्नामरूपेणाविभज्यते देह। दीप्तिपुनरूपेति। परिहरति इति। भारत्वात्तमे

ति॥ उत्तरवाक्यस्थं स प्राक् व्याचष्टे स एतेनेति॥ स उत्तमपुरुष इति संबंधः॥ संप्रसादः स्वस्वेन रूपेणाभि
निष्पद्यते इत्येतेन स एव चाति प्राणि स्यादिना॥ उत्तमः पुरुषः तानुसारेणाभिधाव श्रांयो शरीरात्मत्वमयन्तो जीवो विषयाम
कार्यात्तवृत्तघात्त्वेः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भवतीति द्र्ष्टं तेन कस्माद्देवं चेति। पुरुषस्योत्तमत्वं विशेषणं पुरुषोत
त्वं व्यवच्छेद्यार्थमित्याभिप्रेत्य पुरुषमेदं दर्शयति द्वाविति॥ इमि चत्वारः पुरुषाः इति शेषः॥ न त्रयं वै यांश्च परमात्म
व्यच्छे। एवं तुरीयस्योत्तमपुरुषत्वमित्याह। ये वा मिति यद्योऽन्यमपुरुषमात्वं संमतिं संगिरते इत्याहुः तेनेति। द्वाविमौ
पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा
त्मेत्युदाहृतः॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः॥ अतोऽस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ इति स भगवानस्य चिवा नासान्तत्रेत्यादि व्याचष्टे। संप्रसाद इति॥ कश्चिदि
ति सर्वलोको ज्ञि॥ कश्चित्पत्तोमात्रेरित्येव कुघिदिति बुद्धलोको दघत्ते नोयज्ञनं इति प्रतीकं गृहीत्वा व्याक
रोति स्त्रीपुंसयोरिति तित्तस्मरन्त्यर्थे तीति संबंधः॥ पथ्या क्वह स्मृतो कानुयपन्निरि त्यापांवाहृत्ते तस्मरत्यो
हीति। विदुषां मुक्तात्यानुभन्तदेहस्मरणो दृष्टुषणामाश्यं कत्तेनन्विति। अत्र सर्वज्ञत्वदोषं निराकरोति नेष
दोष इति अननुभूतार्थस्मृतेर्हि सर्वज्ञ इति तेच प्रारीराघनुभतेन स्यावि घाकाम के मम लस्या ज्ञात

छा०अ० मात्रत्वात्तस्य च सकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेणानपह्नवात्तस्यापि शरीरादेरनुभवविरोधेन बाधितत्वानुपपत्ते
१५६ रित्यर्थः॥ शरीरादिरूपेर्थस्य प्रागुक्तज्ञानेनाविषयीकृतस्य द्वैतस्यात्मज्ञमेवेति विद्वांसमपि स्थितप्रज्ञं व्यामिति चेन्ने
त्याह न हीति॥ मुक्तेः पुरुषेषु शरीरादयो न संबध्यन्ते चेन्न कर्यन्तर्हि तत्र कामाः संबध्येरन्नित्याशंक्याह ये त्विति
॥ किमिति सर्वैरेनैः कामान् अनुभवयेयन्नित्याशंक्याह आत्मज्ञाने निष्ठात्मविद्याकृतस्यार्थे विदुषि कामसंबंध
वचनं॥ मनसैनान्कामानयप्रपन्नित्यत्र विधेयश्रवणमपि युक्तमित्याह तत्र इति॥ इंद्रियादिषु भवतां कामा
नां कुतो बुद्धालोकभावित्विमित्याशंक्याह प्रवृत्तेति॥ मनसैनान्कामानित्यादि व्याकरोति तस्य ध्येयमपि प्रधान
वाक्यविरुद्धत्वात् तात्पर्यमिति शंकते नन्विति॥ वाक्ययोर्मिथो विरोधे द्वयोः तमाह यथेति॥ पदे तन्नयप्रपन्नेति प्रपन्नैन
न्नयप्रपन्नेन हि दृष्टेदृष्टे विषयास्तत्रोयो विघातेविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति निवृहदारण्यक राम०
श्रुतिमाश्रित्याविरोधं सुनीतेनेषदेषड्॥ अथ यथोक्तं वाक्यं सुखुरुयमविकृतस्य प्रज्ञेन्कं त्वं मुक्तविषयतयोपन्नमत १५६
आह यद्यपीति स्तुप्रज्ञस्य ज्ञानप्रदृष्टान्तत्वान्नेह तस्य च बहुध्यंतिके नुगमाघटुक्तेः सगुणेन तत्त्वं बोधमुक्तेः सिद्धमित्यर्थः॥
किं च मुक्तेमेवाधिकृत्य यत्नस्य सर्वपातैर्वाभ्यदित्यादि तत्रैवोक्तमित्याह के नेति फलार्थवादस्याक्षिप्तवाकास्य
चामयोविरोधशंकते ऽस्याख्यारंरिति दिप्रपन्नउत्पस्य यद्यस्य चाक्षुषदृष्टानरूढत्वाद्रूपारोपस्य तद्योग्यत्वाद्गुणीतत्तो

त्रिर्द्रष्टृत्व इति श्रुतिविरुद्धेत्यर्थः । आत्मत्वामतत्वाद्विभुत्वविषयानेकश्रुतिलिंगाविरोधात् द्रष्टृत्वेकस्याः
श्रुतेर्ज्ञानमात्रविषयमवीतरं विरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यान्तरवाक्यमुदाहरति तत्रेति चाक्षुषद्रष्टृत्वविषयत्वेम
तिचक्षुषो द्रष्टेनेकोऽहं तु रित्यादिरूपेक्षायां लिंगाह नु कं तावद्रष्टृत्वं संभवतीति मत्वा द्रष्टृत्वमाह श्रुतिः स्व
प्नांतो यथा भवति तथोच्यत इत्याह तत्रेति तत्रमेव दृष्टांतमनूद्य व्याचष्टे ॥ पथेत्यादिना । अत्र व्याहारणाहृत्य
सिद्धार्थेय दृष्टान्तरमाह प्रयोगेऽपीति । एवमित्यनेनाहृतीयोऽपि यथा प्रारब्धः स्वप्ने । शरीरस्पर्शस्पृष्टो नो य
त्वेर्यमेवत्विति श्रुत्यंतरान्मंतव्यं । तस्मिन्नुक्ते शरीरं मीश्वरेणास्य कर्मफलोपभोगनिमित्तं मायोरथि
त्वेनेति युक्त इति संबंधः घ्राणप्राणाव्यावृत्तेः पतितं च बन्धिरिति । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च
इंद्रियाणि हयानाहुरिति श्रुत्यंतरमाश्रित्याह इंद्रियेति । आत्मानं रथिनं विद्धीति श्रुतिविरुद्धं मारास्य
रथित्वमित्याशंक्यात स्वप्नदृष्याविर्यस्तत्वे भोगाभोगकारान्नैवमित्याह प्रज्ञात्मेति ति स्पष्टध्यात्मसंज्ञानद्रष्
विशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं द्रष्टृ पतिविज्ञानेनेति । ईश्वरस्य पथोक्तप्रागोपाधिद्वारा भोक्तृत्वादि
संसारित्वमित्यत्र श्रुत्यंतरं प्रमाणयति कस्मिन्निति । प्रतिष्ठास्यामीति ईक्षित्वा स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतिरि
ति शेषः ॥ तथा च यथा राजा सर्वाधिकारित्वेन सेनाध्यक्षः संधिविग्रहादौ नियुज्यते न तथेश्वरेणास्य चेष्टा

ग्रा०श्रु० तदाधिकृतस्य कौमुदश्रोत्रादिव्यापारनिमित्तं निपुणं न मन्यते स्याहरध्येति। प्राणाः स्वविज क्षणेन वेतन्तेतन्नि
१५७ गुणत्वेन प्रयोजनत्वात् श्वासादिवदित्यनुमानाद्देहसंहतात्मा तदतिरिक्तः संहतेतरश्चेतनः सिध्यतीति समुदा
यार्थः॥ चक्षुरादिश्चेष्टाचेतनानाम्। तच्चेष्टत्वाद्दूत्यादिवदित्यनुमानान्तरं स्वच यजितस्येवेति। प्रकृतप्रा
णविषयस्तु तद्भासमात्रेणैतस्य व्याख्यानमेकदेशप्रपञ्चितिप्राणासंवादे च क्षुरादीनां प्राणापारतन्त्र्यमतो
नेतत्देवकदेशत्वं नेयम्। यत्ति दृष्टव्यं। शरीरादितिरिक्तमात्मानं संभावयतस्तौ याधिकं दूषणमाचष्टे अथे
ति। अतिरिक्तस्य संभावनानन्तर्यमथशब्दार्थः॥ परत्रतन्त्रेति समभीप्सां संसारदशोच्यते॥ अन्यान्ते
चक्षुरिति संबंधः। दर्शनायचक्षुरादिस्यस्यार्थे सामर्थ्ययत्नेयस्येमियस्यपरस्यदृष्टेरर्थे करणं चक्षुरादि राम०
सयप्रत्यक्षस्यालिंगेन द्रष्टृपरत्वे ऽनिसंबंधः॥ परार्थे च क्षुषो हेतुमाह देहादिभिरित्तियप्रसंहतत्वं न त्वविं १५७
लक्षणप्रोक्तं दृष्टं यथा शयनासनादि तथा तदपि च क्षुर्देहादिभिः संहतत्वात् तस्य विलक्षणस्य
प्रोक्तमतं सोऽत्र दर्शने न लिंगेन दर्शने विमतं तंसाश्रयेष धर्मत्वाद्दूत्यादिकादिवदित्यनुमानादित्य
र्थः॥ दर्शनत्वस्याविरुद्धार्थमुक्त्वा क्षिप्तोत्पस्य विवक्षितमर्थमाह। क्षिप्तमिति। पथाक्षिप्तादारु
पाय लक्षुणतयायरः तत्रादिदूपतत्वानन्तरादिक्ष्यपायल्लक्षुणपरत्वेनकृत्वाऽतत्समद्भमुपलक्षणोमिति स

षयन्ति विषयेभ्यः। सर्वैरिन्द्रियैरुपलब्धृत्वमविशिष्टं चेत्कथं तर्हि सर्वास्वपि श्रुतिषु चक्षुष्येवास्योपदिष्टुप
तेनत्राह स्फुटेति चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ हेतुत्त्वश्रुतिसंवादयन्नाह। मित्ति॥ यत्रादृष्टमिति चक्षुषः प्र
माणयत्नादृष्टस्य स्फुटोपलंभादिति द्वयोर्विवदमानयोर्दृष्टमित्यर्थः॥ यएषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रि
यद्वारे यलब्धाविशेषेक्षिणि तदुपन्यस्तं व्यक्तीकरोत्यथायीति। चक्षुषि स्फुटोपलंभे पौनयावत्॥ योस्मि
न्देहे येनकेनापि द्वारेणायं कंचिद्विषयं वेद स आत्मेति संबंधः॥ अन्तेमेनार्थमाकांक्षाद्वारस्फोर
यति कथमित्यादिना॥ जिघ्राणीति यो वेद उक्तान्नेमेवसंक्षिपत्यस्येति। इन्द्रियैर्घ्राणादिभिः संस्प
ष्टमन्नद्वारेणाभिव्यक्तमिति यावत्॥ केवलमेनोमाचजनितमित्येतन्मन्वानि संपादनीयानीत्य
र्थः॥ वेदस्यात्र प्रमस्ययार्थमुक्तं करोत्वंसायेक्षत्वान्निष्प्राप्रकृत्यर्थं रूपंतु संविन्मात्रमनपेक्षनपा
स्यमानमस्वरूपमित्याह। यो वेदेति आत्मासंवेदनस्वभावश्चेत्तत्संसर्गादेवविषयासिद्धिः संभवात्त्व
कुरादिवैय्यर्थ्यं स्यादित्याशंक्याह दर्शनादीति। अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रियासाचात्मनः संवेदक
स८ चैस्यासंयोगोदासोनेविषयसंसर्गोपमहेतुस्तान्निष्पात्यथानि चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः॥ नेषा
सुकृती स्यासार्थकत्वेगमकमाह इदं चेति करणानुगतं सार्थकत्वप्रकृतस्यसंविन्मात्रस्यासंगत्वादेवस्या
गा

छा० भा०
१५८

तोविषयसंबंधानुपपत्यानन्तसंबंधस्त्रानिकारणंतःकरणवृत्तिविशेषायावेक्ष्ययानिरूपानिनित्यर्थः॥ आत्मनःसंवि
न्मात्रस्वभावत्वेकथंकर्तृत्वमपदेशइत्याशंक्याहत्मनइतियएषोक्षिणीत्यादिवाक्यंप्रपंचितंसंप्रातिसन्नत्रेत्यादि
फलवाक्यंप्रपंचयितुमिंद्रियाणंतरेभ्योमनसोवैलक्षण्यंदर्शयतिमनोस्येतिा तस्यचक्षुरादेपिकुतोदेवत्वमित्या
शंक्याहवर्तमानेतिा आगंतुकदोषराहित्यंप्रदिव्यदोषत्वं॥ सर्वेष्वप्येतेष्वासन्निरुद्धेमनसिसत्यमनःसर्वेष्व
तंतदुपाधिरस्यातिनत्थोतः॥ दृष्ट्वारेणात्मवैभिव्यंजकेनेत्येतन्नविद्याद्दिष्टतिबंधकस्याभावान्मनसाविशिष्यमत्तत्वंदर्शनंनि
त्याभिव्यक्तःस्वरूपंचैतन्यंतेनेत्ययंपश्यन्नितीतियोजनातंतंवाएतंआमित्यादिवाक्यचक्षेयमित्यादिनायदर्थंसुगत्कावाक्यार्थ
माहयंदर्थहीतिा संवर्गंपश्चेत्यादिवाक्यमापूर्यंकोणन्नरत्वेनोछायाव्याचष्टेजक्षन्मित्यादिनायथोक्तंफलंतेनउद्धर्थः
प्रकरणोन्निविशेषयुक्तस्त्वेकत्वज्ञानविषयंदहरंप्रकाश्याविद्याप्रकरिणेनत्याप्यस्तत्त्वार्थंप्रसंगादुक्तंतत्प्रकरणोपसं राम० १५८
हरमाह्ययथेमकृतायदृहरविद्यायाःशेषभूतंतत्रयविधानार्थंमारभतेश्रुत्यादितिा श्रुत्यंतंदुस्वगात्यात्वाध्यानंहि
नानाभितिशेषः॥ कथंजीवनोब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशंक्याहमनसेति॥ नतहिमुख्याततमाद्धिरित्याशंक्याहप्रापे
रस्यत्याज्यत्वेहेतुमाहसर्वानर्थेति॥ इतिशब्दोध्यानसमाप्त्यर्थ॥ अदहरोस्मिन्नंतरआकाशइतिलक्षणानिदहराख्यप्रकृते
पवीनांदर्शयतिआध्यानायेतिा सर्वाणिहवाउपानिमहत्वात्त्वाकोशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंतिआकाशो

द्येवैम्योरुपायानित्याघाः स्फुनयः स्पाकाप्राप्तो नात्मन गृजिसुप्रसिद्धत्वे हेतुमाह काष्ठादुवेति। तेयदंतरेत्पत्वने
दृति यदंप्रथमाह। वचनांतं गंहीत्वा व्याख्यायह। तीयार्ह। वचनांतं बपथैमाह। याष्याचषेत योवैति। यदंतरेति समह
प यदैवं त्वाख्याजमधुनातु व्यक्तं व्याहृतं तदेव व्याकरणेऽत्यक्षियति नामरूपाभ्यामिति। ताभ्याम स्पृष्टं चेत्कार्यंतं निर्वो
ढ़ कमित्याशंक्याह नामरूपाभ्यामसपृष्टमिति। मायावशादिति शेषः॥ आत्मत्वेपि कथं करतलामलकवदनु
पलभ्यरोक्षत्वमतस्त्वाह आत्माहीति। तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यावत्॥ कुतोऽदृष्टयोऽपि हि। तस्यात्मनः स्वसंवेद्यत्वं तत्राह
शरीरे इति। एवमिद्रियेष्वप्यस्य प्रवेशं हृतामपुरुषमित्याशंक्याह। व्योमवदिति। वृत्तैवप्रत्यक्षमनुमिति कथमवगत
मित्याशंक्याह तद्येति। अनात्मत्वे चेदवृत्तत्व प्रसंगात् प्रत्यगात्मवृत्तत्वकृत्यमित्यर्थः॥ उपास्यस्वरूपं दर्शयि
त्वा तदुपासकस्य प्राप्तिं नामंत्र मुत्पाप्य व्याकरोत्यात तदूर्ध्वमिति। प्रथमत नोवाक्तराग्ने ह्रणे हेतुमाह ब्राह्मण
एवेति। विप्रो यस्मात् हृष्ट्वा ति। स्त्री व्यंजनमिति। योनिशोधितं प्रजननेंद्रियमित्यर्थः॥ कथं तदुक्षयितमवेत्याह
तन्त्रेति नाममिति। तदभिगमने नाम गर्भवासस्तस्यानि प्रवेये नानर्थहेतुत्वं तोषयितुं द्विवचनमित्यर्थः॥ उ
क्तविज्ञानस्योत्कर्षं सिद्धत्वशोकोत्पुदस्यत्न नादियारं यथा गतं त्वं दर्शयति। तदेतदिति। सोयकारणमुपक्रत्योः शापा
दिभिः सहितं तमितमिति पावनात्। तद्वारेणाहि यांगार्भद्वारेणेत्यर्थः॥ विद्याप्रकरणं परिसमाप्यास्त्रिदृष्टमुक्तिनस्पकरोति

छां०टी० ४सायकल्पमविहन्तं तोषार्थं कथयति यथेत्यादिना। इदेनि। प्रकृतोपनिषदुक्तिः। एतस्माच्च खल्वयं विद्यायोगात्तादृशो नि
१५८ यमाः भिक्षाशौचस्नानमाचमनादिविधिः किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राह एवं हीति त्रयो॥ स्वस्मायध्योन्य
धिकारी गृहीतः॥ एतत्सर्वं स्वयं कुर्वन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति संबंधः॥ एवं वर्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथो
क्तप्रकारेण कुर्वन्निति॥ अप्राप्तप्रतिषेधाशंकां वारयति पुनरावर्तत इति॥ चेंद्रलोकादिवत्तु ब्रह्मलोकाद्यप्रा
प्यापुनरावृत्तिस्तस्यां न चेत्यादिना प्रतिषेधान्नाप्राप्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः॥ अपुनरावृत्तिवाक्यस्यान्य
थात्वसिद्धिं व्याकरोति अर्चिरादिनेति॥ प्रागिति महाप्रलयात्पूर्वकालोक्तिस्तानो ब्रह्मलोकादित्यर्थः॥ विपद्धिर्ज्ञाज्ञा
नेज्ञातमज्ञानं तेयतः॥ तदस्मिन्नामरूपादिविरहितब्रह्मतत्त्वनिर्णये॥ नमस्कारयं तत्संदोहसरसीरुहाननवे॥ गुरवे परपक्षौघध्वां राम०
तध्वंसपटीयसे चार्य॥ ॥इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकमतनादीनिष्कृत्वावैसमाधियरवेणि नां श्रीशुद्धानंदपूज्यपाद १५८
शिष्यभगवदानंदज्ञानगिरिकृतायां छांदोग्यभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः॥ समाप्तः॥ ८॥ ॥राम राम राम राम राम राम